

**Магдалина
Ласло-Кущук**
**ТВОРЧІСТЬ ШЕВЧЕНКА
НА ТЛІ ЙОГО ДОБИ**

Магдалина Ласло-Куцюк

ТВОРЧІСТЬ ШЕВЧЕНКА
НА ТЛІ ЙОГО ДОБИ

Редактор: Раїса АДАМ

Обкладинка: Василь СОКОЛЮК

Техноредактор: Ірина МОЙСЕЙ

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LASLO-KUȚIU, MAGDALENA**

**Tvorčist' Ševčenka na tli iogo dobi / Magdalena
Laslo Kuťiuk. - Bucureşti : Mustang, 2002**

p. ; cm

ISBN 973-8315-20-4

821.161.2.09 Ševčenko, T.G.

Наклад фінансований Союзом Українців Румунії

I.S.B.N. - 973-8315-20-4

Магдалина Ласло-Кучюк

ТВОРЧІСТЬ ШЕВЧЕНКА
НА ТЛІ ЙОГО ДОБИ

Видавництво МУСТАНГ
БУХАРЕСТ 2002

*Григорію Шульману
присвячується*

ПЕРЕДМОВА

На відміну від бароко, романтизм не був тривалим і видатним явищем в українській літературі. Натомість це явище знаменне тим, що, прилучившись до загальнослов'янського «пробудження», частина української інтелігенції поступово віднайшла українську історію, український фольклор. Почавши від несміливих перекладів і переспівів чужих зразків, напрям цей сягнув апогея в творчості Шевченка, що стало не тільки патентом на зрілість української літератури, але і могутнім поштовхом до національного відродження.

Предтечею цього руху був безперечно Григорій Сковорода, і тільки мовний критерій не дозволяє до сьогодні історикам літератури встановити прямий зв'язок між ним і українським романтизмом, тим більше між ним і Шевченком. Однак, маючи на увазі специфічні програмні риси романтизму, як течії в європейській літературі, хронологічно найбільш переконливим буде розгляд українського романтизму в першій половині XIX-го століття відштовхнувшись від філоукраїнських течій в сусід-

ніх з Україною країнах, течій, які розвинулись під знаком романтизму. Першою була «українська школа» в польській літературі, до якої належали автори, що завдячували свою освіту учебним закладам, розташованим на етнографічній території України. Це насамперед вихованці уманських отців василян: Йозеф Богдан Залеський, Северин Гощинський і Михал Грабовський¹. Вони захоплювались творчістю західноєвропейських романтиків, які черпали тематику для своїх творів у фольклорі. Проте ці вихованці отців василян незабаром переконались у тому, що на початку XIX-го століття польський фольклор у великій мірі вичерпав себе. Недарма ж найбільш видатні збирачі польського фольклору видавали збірники, в яких поряд з польськими були і українські пісні. Польща мала прекрасні історіографічні пам'ятки, написані частково латинською мовою, отже обов'язкова для романтизму пам'ять про середньовіччя бриніла живою жилою, але відчувався брак народних епічних творів про минулі події. Ці автори, як і колишній учень Кременецької гімназії Антоній Мальчевський, звернулись до зразків українського фольклору і демонології, щоб створити відповідні «романтичні» ефекти. Залеський, зокрема, вважав себе «козаком», «козацьким сином», він твердив, що українські русалки вигодували його молоком дум і молоком квітів. Він вважав, що українські думи підказали йому той мужній ліризм, який знаходимо в таких його творах, як «Думка гетьмана

Косинського», де йдеться про похід цього гетьмана проти татар, його здатність відмовитись від особистого на користь спільної справи. Це, на погляд автора, ідеальний лицар. Йозеф Богдан Залеський – автор думи «Мазепа», де також змальований ідеалізований персонаж. Пам'ятаючи про завдані йому кривди, Мазепа, однак, вірно служить Хмельницькому. Проте тут, мабуть, стала помилка, оскільки Мазепа у період воєн Хмельницького був ще дитиною. Народ є для поета тлом, на перший план виступають реєстрові козаки, вірні Польщі. Він уникає конфліктних ситуацій, ідеалізує персонажі, творить ідилічну атмосферу, його вірші настроєві, музикальні. Настрій гармонійний, іноді сповнений меланхолії.

Більш революційною за настроєм була поезія Гощинського. У 1828 році він опублікував поему «Канівський замок», написану під впливом поеми Вальтера Скотта «Володарка озера» (1810). Поема «Канівський замок» присвячена гайдамацьким повстанням. В цьому творі, сповненому таємності, змальовано й багато жорстокостей, внаслідок чого він був розкритикований варшавськими класицистами. Автор зупиняється лише на одному моменті повстання – зруйнуванні канівського замку. Герої його поеми – гайдамацький ватажок Небаба і надвірний слуга старости Потоцького, який колись звів дівчину Ксеню і ніби утопив її в Дніпрі. На цей раз він закохується в Орліку, яку полюбив також управитель замку. Але вона його не любить.

Користуючись нападом на замок гайдамаків Небаби, Орліка убиває управителя. Вона також гине в пожежі замку, а Небаба полонений польським військом. Виявляється, однак, що Ксеня не загинула і з'являється божевільна, віщуючи смерть. На її очах гине у страшних муках на палі козак Небаба. Шляхта перемагає. На думку деяких критиків під впливом цього твору Шевченко написав поему «Гайдамаки», а Рильський – поему «Марина».

Михал Грабовський, відомий головно як критик, також писав романи в дусі Вальтера Скотта. Він був приятелем і порадником Пантелеймона Куліша.

Найвидатнішим твором української школи в польському романтизмі стала віршована повість «Марія» Антонія Мальчевського, який приятелював з Байроном. Ця повість психологічно досить переконлива. Вона відштовхується від реальної події, убивства за наказом свекра доньки шляхтича Коморовського. Герой повісті Мечнік – мужня і чесна людина, справжній трагічний герой. Натомість свекор Марії – всесильний магнат (його прообразом був Потоцький), людина жорстока і мстива. Романтичним героєм повісті, душу якого крають протилежні почуття, є Вацлав, чоловік Марії.

Україна у Мальчевського досить умовна, будучи вихідцем з аристократичного середовища, поет найкраще знов саме це середовище. За деякими даними Мальчевський був тим, хто дав Байрону сюжет для поеми «Мазепа».

Зверненню до української тематики в російській

літературі сприяли В. Нарежний і Орест Сомов. Проте більш відомими є твори на українську тему К. Рилєєва та О. Пушкіна, не кажучи вже про знамениті твори на українську тематику Гоголя². Незважаючи на величезний вплив цих творів на українську літературу, все ж не слід перебільшувати, як це роблять деякі автори. Адже найбільш відомий з цих творів, повість «Тарас Бульба», побачив світ у 1835 році, однак, як ми покажемо пізніше, романтизація українського минулого у деяких творах Шевченка завдячується не тільки впливу цієї повісті, а в рівній мірі впливу інших письменників, які романтизували українське минуле. Одним з них був Микола Маркевич. З ним Шевченко познайомився в 1839 році у Євгена Гребінки, з яким останній приятелював. До речі Микола Маркевич (1804-1860) належав також до письменників, які писали російською мовою твори на українські теми. Зокрема він – автор збірки поезій «Украинские мелодии» (1831). Пояснюючи обрану тематику, він зазначає: «Як же мені, росіянинові, людині XIX віку, віддавати перевагу звичаям, подіям і віруванням греків часів Арістіда, коли я маю можливість знайти таку саму поезію у звичаях, переказах і забобонах батьківщини». Першим поштовхом до цього був для нього приклад англійських поетів, які звертались до тем, що відповідали одній з вимог романтизму, а саме: використання «місцевого колориту». Такими були ірландські мотиви у творчості Томаса Мура і єврейські мотиви у творчості Байрона.

Однак, чому він, як «росіянин» (фактично обрусілий український дворянин, згодом український патріот), обрав саме українську тематику, а не російську? На це запитання вичерпну відповідь дав британський дослідник Дейвід Сондерс, який за свою книгу «Український вплив у російській літературі» (1750-1850) отримав у 1985 році премію фундації Антоновичів. Автор доводить, що Україна, як російська колонія, не могла уникнути метрополітанських впливів. Обидві столиці, а особливо молодша – Петербург, притягували, як магніт, талановиту молодь з України, бо ж там відкривались для неї широкі можливості для кар'єри в бюрократичному апараті і культурних закладах, в той час як Україна все більше перетворювалась у провінцію. Франкомовний Петербург не мав у достатній мірі матеріалу для письменників, які прагнули демонструвати місцевий елемент у їхньому змаганні з творами західнослов'янських «будителів». Все сучасне, модерне було імпортоване з Заходу, отже, щоб демонструвати своє, старовинне, довелось звернутись до українського, до того півдня, де розпочалась слов'янська культура, до «матері городов російських» – Києва. Росіяни віднаходили свою національну тотожність саме в тій скарбниці, яка походила з півдня, бо ж навіть у російських билинах, віднайдених на далекій півночі, збереглися саме міфи часів хрестителя Русі – Володимира, звичайно, збагачені легендами пізніших епох. На цьому тлі і народився російський романтичний

націоналізм, в тому числі і російське слов'янофільство, яке мало на меті підпорядкувати російському самодержавству панславістський романтичний рух, народжений в інших слов'янських країнах. Про те, яке місце приділялось Україні в цій програмі, яскраво сказано в статті Ніколая Надеждіна про ранні «малоросійські» повісті Гоголя: «Існує щось на зразок негласної згоди вбачати в ній (в Україні) слов'янську Авзонію (себто Італію) і черпати з неї безмірне натхнення... Як географічне її положення, так і історичні обставини роблять Малоросію найяскравішим виразом поезії слов'янського духу... Малоросія була природою обрана стати старозавітним ковчегом, у якому збереглися найживіші риси слов'янської фізіономії і найкращі спомини слов'янського життя»³.

Найталановитішим представником української тематики в російській літературі був Микола Васильович Гоголь. Він рано проникся романтикою козаччини і, як згадує його товариш, письменник Нестор Кукольник, носив під париком «оселедець», що Кукольнику було, мабуть, немило, тому що він навіть «Кобзар» Шевченка вважав шкідливим і небезпечним. Як відомо, батько Гоголя писав українською мовою досить слабенькі бурлескні п'єси. Проте Гоголь, випускник прекрасного Ніжинського ліцею, аж ніяк не думав іти слідами батька, до Петербурга він приїхав як провінціал, сподіваючись зробити кар'єру в столиці. За вихованням він був монархістом, який мріяв про велич Росії.

Молодий Гоголь був зачарований романтичними творами Е. Т. А. Гофмана і почав свою літературну діяльність, наслідуючи їх. Його українські твори – це по суті Гофман, перенесений на український ґрунт, вони створені на основі українських пісень, дум і літописів, переплавлених у горнилі його могутньої фантазії. Як і Шевченко, Гоголь – письменник «тотальний». Але Гоголь був значно більше ніж Шевченко пристосований до петербурзького літературного середовища. Оскільки він був типом «Гамлета» етико-інтуїтивного екстраверта, Україна здавалась йому надто малою батьківщиною, яка цікавила його доти, доки він не завоював уваги читацької публіки, зацікавленої всім «малоросійським», проте амбіції його сягали дальнє, він прагнув змінити ціле людство.

Чужі зразки: польські, російські, англійські – слід розглядати в українському романтизмі як явище позитивне, яке допомогло письменникам визволитися з-під інерції бурлескно-травестійної літератури, хоча популярність їм забезпечила та ж «Енеїда» Котляревського.

Розвага, дотеп, сміховини поступаються в українській літературі перед романтичним героєм, сповненим смутку та меланхолії.

Нашу працю не слід розглядати як монографію про український романтизм. Це скоріше цикл досліджень про забуті, або мало вивчені аспекти української літератури, або цикл вражень від знайомства з Україною румунських авторів, які

вкладаються в часові межі 1830-1860 рр., тобто синхронні з добою розквіту романтизму в Україні. Щоправда, деякі з письменників, включених до книги, як, наприклад, Костомаров або Федъкович, писали в дусі романтизму і пізніше, але виняток ми зробили тільки для Федъковича, оскільки перша його збірка з'явилась щойно в 1862 році, і якщо дотримуватись строгого хронологічного принципу, то взагалі ми мали б відмовитись від його включення до книги, а він – один з найбільш яскравих українських романтиків. Як випливає з листів Рудольфа Роткеля, як романтик, Федъкович сформувався під впливом німецької романтичної поезії ще в юні роки, десь від року 1848, і часто його вірші – це спогади про події, які відбулися до 1860 року.

З погляду географічного поширення ми намагались охопити всі три центри українського романтизму: харківську школу, Київське товариство Святих Кирила і Мефодія та галицьку «Руську трійцю».

Значна частина книги присвячена аналізу творчості Шевченка. Як і всі генії, він переріс свою добу, але це не є причиною обійти його, говорячи про український романтизм, так само, як в праці про українське бароко не можна обійти найбільш яскравого письменника барокової доби Сковороду, на тій основі, що у його творчості проявились риси, притаманні романтизму. Основні підходи, застосовані нами щодо аналізу творчості Шевченка, це герменевтичний метод, аналіз інтертекстуальний і

психологічний (соціонічний і психоаналітичний). Аналізуючи його творчість, ми не претендуємо на абсолютну новизну, це було б неможливим після близьких праць, присвячених йому в останні роки. Як і в попередніх наших книгах, ми приділяємо найбільше уваги аналізу його творів, написаних під впливом Біблії. Це важливо, оскільки саме біблійний інтертекст найменше вивчений в його творчості, або розглядався поверхово, з використанням окремих цитат, щоб довести, що він був або атеїстом, або набожним християнином. Питання ставлення Шевченка до релігії слід розглядати цілком в іншому контексті.

Творчість Шевченка у значній мірі є діалогом з Богом, що для романтика цілком природно. Ю. Шевельов у своїй статті «Микола Ге і Тарас Шевченко» відмічає: в повному корпусі Шевченкової поезії слова «Україна» і «український» зустрічаються 269 разів (слово «українець», до речі, у нього зовсім не зустрічається). Слова «Бог», «божий», «Господь», «господній», «Ісус Христос» та «Христів» зустрічаються 1281 раз. В російських текстах Шевченка слова «Україна» і «український» зустрічаються 38 разів, а слово «божеських» – 1398 разів⁴. Тому дуже важливо вияснити ставлення Шевченка до текстів Святого Письма, які здебільшого ці посилання підтримують.

З іншого боку, відношення Шевченка до України з самого початку привертало увагу критики, починаючи від Куліша і Костомарова і аж до наших

днів, коли з'явилися такі вельми цікаві дослідження, як книга Г. Грабовича «Шевченко – поет міфотворець» і книга Оксани Забужко «Шевченків міф України». А про зв'язок Шевченкової творчості з Старим Завітом немає жодного спеціального дослідження, окрім застарілої книги В. Щурата, 1904 року. Однак для інтеграції його творчості в європейський літературний контекст саме така книга вельми потрібна.

У своїй книзі «Походження розповідного тексту. Романтичне засвоєння Біблії» (Кембрідж, 1996) англійський критик Стефан Прікет вивчає наслідки розповсюдження авторизованого перекладу Біблії 1611 р. у Великобританії у зв'язку з впливом ідей Шлейєрманахера і Фр. Шлегеля на становлення романтичного світовідчування і доходить висновку, що принаймні для англо-германського простору Біблія поступово витісняє класичних авторів, як літературна модель, і стає метатипом західноєвропейської романтичної культури в спробі не тільки асимілювати Святе Письмо, але і розкрити смисл все більш мінливого світу. Починаючи вже від XVIII століття, письменники все більше розуміють своє покликання як завдання знайти відповіді на великі проблеми людини, підносячи хвилину життя до рангу символу⁵.

Інший англійський літературознавець, Д. Л. Джефрі склав у своєму словнику біблійної традиції в англійській літературі діаграми, які наочно свідчать про становлення саме такого типу літератури⁶.

Такі дослідження дуже на часі і для української

літератури. Вони могли б між іншим вияснити і специфіку української літератури в порівнянні з російською, оскільки в українській літературі на відміну від російської переважає Старозавітний інтертекст, уже починаючи від Сковороди і кінчаючи Франком та Лесею Українкою, з огляду на разючі подібності між історичною долею українського та єврейського народів. Вирішальну роль у становленні такої специфіки відіграв саме Шевченко, який відчував себе на протязі цілого свого творчого життя не тільки кобзарем, але і пророком, у дусі старозавітних пророків.

Історики української літератури приділяють відносно мало уваги романтизму взагалі. Це пояснюється тим, що окрім творів Шевченка, белетристика, тобто художня література цієї доби не дуже багата. Це в певній мірі є наслідком браку відповідної публіки. Не знаходячи для себе достатніх читачів, а то і кваліфікованих критиків, письменники або зовсім відреклись від творчості, або почали писати іншими мовами, тим більше, що ані літературна мова, ані правопис не були досить розроблені. Навіть Шевченко не встиг опрацювати прозу на українській мові, свої прозові твори він писав російською. Натомість романтична історіографія, романтична фольклористика і етнографія, бодай іншими мовами, але на українському матеріалі, представлені вже в першій половині XIX століття досить широко. Тому вони займають багато місця і в цій книзі. Саме на цій основі можна

довести, що в українській культурі відблиски романтизму були досить яскравими.

У східноєвропейських літературах найчастіше спостерігається такий феномен, як синкретизм напрямів. Ціле XIX століття є в більшості з цих літератур сумішшю напрямів, а зміна їх диктується бажанням наздогнати пропущене, засвоїти якнайбільш повно досвід чужих літератур. Тому романтиків зустрічаємо на протязі всього цього століття. До них належить навіть Олесь, який, хоч і жив у XX столітті, але більше як будь-який інший український поет спричинився до широкої популяризації романтичних настроїв і мотивів. Цьому сприяли не тільки легкість, з якою він писав, а й широка читацька публіка, якої бракувало його попередникам.

Не можна сказати, що українські письменники не зазнали у першій половині XIX-го століття утисків, іноді навіть тяжких. Але вони були зумовлені не тим, що вони писали по-українськи, а змістом їхніх творів. Тільки дуже поверхове знання української літератури могло породити такі твердження, які зустрічаються де-не-де в згадках румунських авторів про українських письменників – мовляв, Шевченка було покарано за те, що він писав по-українськи. Цар покарав його особисто, заборонивши йому писати і малювати. А це вже нічого спільногого з мовою не мало. Він був тяжко покараний в першу чергу за антицарські, антидинастичні висловлення в його творах. До 1860-го року вживання української мови в

літературі викликало хіба зневагу з боку частини російських журналів, як намагання розвинути літературу на діалектній основі, але не переслідування. Інша справа реальні обмеження, яких зазнала українська мова після 1860 року, зокрема після польського повстання 1863 року. Саме тоді з'явилась в правлячих колах боязнь, щоб українці не наслідували поляків, боязнь українського «іредентизму», або, як в Росії виражались, «сепаратизму». Це обумовило пряме урядове втручання в цей процес.

18 липня 1863 року з'явився відомий циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва. Ось його текст в перекладі на українську мову: «Давно вже ідуть сварки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури». Посидаючись на якусь уявну «більшість малоросіян», він продовжує: «Вони цілком поважно доводять, що ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може. Їхній говір (діалект), використаний народом, це та сама російська мова, тільки по-псована впливом на них Польщі, що загально-російська мова така ж зрозуміла для них, як і для великоросіян, і навіть значно більш зрозуміла». Висновок: «Зупинити випуск книг на малоросійській мові, як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання»⁷.

Тринадцять років пізніше цар Олександр II, який саме перебував тоді на німецькому курорті Емс, підписав так званий «Емський указ» 1876 року, який обмежував українське друковане слово до мінімуму і

то під суворим наглядом цензури, забороняв журнали і ввіз українських книг з-за кордону. З цього моменту бути українським письменником стало справжнім подвигом. Внаслідок цього з справи любителів і мрійників українська література перетворилася в більшості випадків на заняття відповідальне, ризиковане, стала більш ідейно насиченою. Це було пов'язане також з величезним авторитетом Шевченка, стиль, тематика, емоційна наснага якого надовго визначили характер української літератури. Отож початок 1861 року, а ще більше літо 1863 року стали наріжними каменями літератури. В 1861 році кріпосне право було ліквідоване, російська імперія вступила у добу буржуазних реформ, цілий уклад життя змінився, отже і література.

Все це пояснює хронологічні рамки, обрані нами для нашої книги.

ЧАСТИНА II

ОЛЕКСАНДР ХАШДЕУ – ДОСЛІДНИК СПАДЩИНИ СКОВОРОДИ

В історії публікації і вивчення літературної і філософської спадщини Григорія Савича Сковороди помітне місце займав Олександр Фадейович Хашдеу – батько великого румунського філолога Богдана Петричейку Хашдеу. Олександр Хашдеу (1811–1872), син поміщика Хотинського повіту Фадея Івановича Хашдеу, вступив у 1829 році на юридичний факультет Харківського університету і закінчив його у 1833 році. В цей час у Харкові була ще дуже жива пам'ять про Сковороду. Адже саме заснування Харківського університету, як це слушно твердить А. М. Ніженець, відбулося під знаком культу українського філософа¹. Захоплене ставлення до Сковороди передалось і молодому Олександру Хашдеу, який став одним із перших видавців і дослідників його творчості і який на довгі роки підпорядкував всі свої задуми і наміри звеличанню постаті українського філософа.

Про заслуги О. Хашдеу у популяризації постаті Сковороди та про вплив Сковороди на самого

Хашдеу писалось досить багато. Назвемо тут лише дві праці підсумкового характеру: дослідження румунського славіста Траяна Йонеску-Нішкова «Філософські праці Олександра Хашдеу і український мислитель Григорій Савич Сковорода»² і статтю відомого російського дослідника спадщини сім'ї Хашдеу Євфросини Двойченко-Маркової «Г. Сковорода в творчестве А. Хашдеу»³.

Тут визначимо коротко тільки найважливіші моменти. Дослідниками відмічений вплив ідей Сковороди на статті О. Хашдеу «О достоинстве божественной поэзии» («Вестник Европы» № 13, 1830) і «О цели философии» («Вестник Европы» № 21-22, 1835), а також на його літературні твори. Зокрема Є. М. Двойченко-Маркова звернула увагу на вплив Х-ої пісні Сковороди на вірш О. Хашдеу «Песня о Молдавии» і вплив байок Сковороди на «Молдавские басни» Хашдеу, зокрема на байку «Знай наших».

Серед публікацій творів Сковороди, здійснених Олександром Хашдеу, треба виділити публікацію у журналі «Телескоп», VI частина за 1831 рік Х-ої, XIII-ої і XVIII-ої пісень «Сада божественных песней». Як видно із «оголошення», опублікованого А. Д. Бачинським⁴, О. Хашдеу заявив про свій намір здійснити протягом одного року повне видання творів Сковороди у 7-и томах. Пізніше він оправдовувався за нездійснення цього наміру тим, що знайшлось дуже мало підписувачів, всього сім. Нам же здається, що перш за все він не мав практичної

можливості здійснити цей план. Досліджуючи архіви сім'ї Хашдеу, які зберігаються в Центральній бібліотеці Ясського університету, у бібліотеці Академії та в Державних архівах в Бухаресті, ми знайшли рукописні копії лише двох трактатів Сковороди: раннього варіанта «Наркісса» під заголовком «Разговор о том знай себя» і неповний текст трактату «Жена Лотова», а також виписки із рукописної збірки Федора Залеського з творів «Брань архистратига Михаила со Сатаною» і «Пря беса со Варсавою». Олександр Хашдеу, мабуть, не мав у своєму розпорядженні більше творів Сковороди, до речі, ця обставина, як ми покажемо далі, відображається і в його статтях, присвячених Сковороді. Так що намір його виявився утопією.

Дослідження філософії Сковороди присвячені праці Олександра Хашдеу «Сократ и Сковорода. Отрывок из рукописи Сковорода и современное общество» («Одесский вестник» № 57, 1833), його стаття «Григорий Варсава Сковорода. Историко-критический очерк. Отрывок первый» («Телескоп» № 5-6, 1835, стор. 3-42 і 151-178), і його промова, виголошена на закінчення учебного року у Вінницькому ліцеї у 1842 р. під заголовком «Задача нашого времени». Рукопис цієї промови знаходиться серед паперів О. Хашдеу і до цього часу ця промова побачила світ лише в румунському перекладі у 1938 році.

Найважливішою із цих праць є стаття «Григорий Варсава Сковорода». Їй ми і присвятимо свою увагу на наступних сторінках.

В оцінці Сковороди Олександр Хашдеу виходив із положення про те, що діяльність певного мислителя необхідно розглядати не ізольовано, а в тісному зв'язку із духовним розвитком суспільства, з відповідним етапом цього розвитку і дійової сили цього прогресу. Такий підхід, в якому відображені методологічні позиції німецької філософії першої половини XIX ст. і в першу чергу історіографічні прийоми Гегеля, сформульований Олександром Хашдеу у такий спосіб: «Кожний факт із обсягу освіти, якщо підходить до нього як до ціlostі, замкнений в собі, має своє природне становище тільки в сфері свого призначення, бо саме там він знаходитьться у живій і нероздільній тотожності свободи і необхідності, є водночас і причиною його і явищем. Поза цим він мусить видаватись чимось дивним і химерним. Людина, яка розвиває свою діяльність як мислитель і проявляє її як письменник, обумовлена завжди перевагою певних обставин місця і часу над іншими, чи то вимог певного стану народу, чи то цілого народу або цілого племені, для якого вона поставлена промислом у пророки або апостоли істини і доблесті, бо як переважний носій в світі культури і як діяч, він повинен мати основу свого покликання не у свавіллі, а в необхідності».

Для Олександра Хашдеу вихідним пунктом для визначення місця Сковороди в освіті Росії послужило саме його місце в народній свідомості. В одному рукописному фрагменті, який зберігається в його архіві, читаємо: «Утверджившись у думці, що Сково-

рода російський народний філософ, я відчув потребу прислуховуватися до голосу народу, цього гласу божого, і почав розшукувати і збирати перекази, які зберігаються про нього у розповідях суспільства на Україні скрізь, де він діяв, у губерніях Київській, Чернігівській, Курській, Полтавській і Слобідсько-Українській (Харківській)».

Далі О. Хашдеу наводить вислів італійського філософа XVIII ст. Джамбаттіста Віко про те, що коли хтось стає знаменитим у добром чи злому, народ видумує про нього обставини, які фактично не є правдою, але є ідеальною істиною, бо народ ніколи не видумує щось таке, що суперечить характеру героя. До такого роду переказів можна, думається, віднести і дуже часто цитований у сучасних працях про Сковороду вислів філософа про те, що він но-сить свічу перед сліпцями, а також його слова про те, що саме з утробы чорного народу вилупились білі пани. Перша цитата, за твердженням О. Хашдеу, запозичена ним із листа Сковороди до Георгія Кониського, друга із його праці «О внутреннем человеке».

Ставлення народу до Сковороди протиставляється у статті Олександра Хашдеу ставленню різних представників освічених класів і підsumовується такими словами: «...третіх, весь народ український, (слава) примусила поважати його вище, ніж земну людину, а з його життя, вчення і смерті створити вірування, яке через яку-небудь сотню років змініє, визріє і розвинеться у великий епос, у народний міф,

в якому історична особа перетворюється у типове узагальнення, а власне ім'я перетворюється у збірне, в ідеальність, як імена Гомера, Езопа, Солона».

Сьогоднішньому читачеві така оцінка Сковороди може здатись перебільшеною. Але вона мала свої підстави у той час. Про це ми маємо достовірне свідчення М. Костомарова, який, хоч сам ставився досить критично до творів Сковороди, зокрема до його поезій, примушений був визнати, що народ благовійно ставився до пам'яті Сковороди, плакав, слухаючи його твори, а портрети філософа висіли на стінах селянських хат по всій Україні»⁵.

Ставлячи так високо історичне значення Сковороди, О. Хашдеу вважав образливим порівняння українського філософа з грецьким філософом Діogenом, дивацтва якого згадують у численних анекдотах. Такі порівняння він знайшов у статтях про Сковороду Густава Геса де Кальве, Івана Вернета і Івана Снегірьова. Сам він вважав більш слушним порівнювати Сковороду з Сократом. «Подібно до Сократа, який тлумачив для грецького народу текст людської природи по гадках здорового розуму, – писав він, – так і Сковорода роз'яснював руському простолюду той самий текст, але по откровенню небесного розуму, і так само, як і Сократа, його не обмежували ні місце, ні час, він учив кожного стрічного на розпуттях, на торжищах, біля цвінтаря, на паперти святих церков, у свята... і у будні... Він скрізь знаходив ідею, бо хто справді має ідею і займається нею від серця, від душі, той скрізь із нею зустрічається».

Порівняння із грецьким філософом повинно, на думку О. Хашдеу, виявити, що підставою його особистості був не випадковий порив до юродства, як схильні були вважати деякі з його сучасників, а сильний внутрішній поклик душі, почуття покликання згори. Те, що недалекозорим сучасникам видавалося химерністю, необтесаністю його натури, насправді було виявом його романтичної вдачі.

О. Хашдеу відмічає: «Іронія Сковороди найчастіше була прикриттям його захоплення і, зрештою, вона видавалася юродством, її грайливе, близкавичне життя найчастіше відображалось тоді, коли переломлювало найбільшу міру екстазу».

Звертає на себе увагу розуміння екзальтованої натури Сковороди, яка справді йому притаманна і яка з часом все посилювалась, поступово доходячи до містичних візій, що і спонукало пізніше Д. Чижевського порівнювати Сковороду з німецькими протестантами-містиками, зокрема з Якобом Беме (1575-1624). Він підкреслює, що цей ентузіазм був не безпідставним, що він з'являвся на тлі певних натхнених ідей. Не випадково він вибрав для своєї статті слова німецького письменника Жан-Пауля (Фрідриха Ріхтера) (1763-1825): «Блаженний, блаженний той, кому Бог дарує ідею, ради якої він живе і діє, і яку він цінить вище за свої радощі. Вона, будучи завжди молодою і в повному розквіті, ховає перед ним стомливу одноманітність життя».

О. Хашдеу був колегою по факультету Ізмаїла Срезневського і, як і він, захоплювався філософією

Жан-Баттіста Віко, який виступав послідовно проти раціоналізму, дошукуючись джерел поезії в розвитку людської цивілізації. Хашдеу, належачи до гуртка Срезневського, збирав для нього фольклор, зокрема румунські народні поезії. Захоплення Сковородою було суцільне серед членів гуртка харківських романтиків. Це сталося не тільки тому, що, як підкреслював Франко: «Сковорода був предтечею нового часу», і не тільки через загадковість його життя. Фантазію молодих романтиків зачарувала саме дивність вдачі Сковороди, яку люди, які його знали за життя, помилково розцінювали як блазенські вихідки, і яку члени гуртка Срезневського зрозуміли правильніше – як ознаку яскравої особистості гамлетівського типу. Справді, аж до наших часів існують розбіжності щодо пояснення деяких особливостей його поведінки: втеча від «світу» в самотність і одночасно неспроможність жити самому, постійні скарги на скуку, яку могли розвіювати тільки музика і творчість, потреба розкрити себе, особливо перед улюбленими учнями (Ковалінському він писав листи щодня), і боязнь ізоляції в стінах монастиря, неспокій, постійні мандри, тяга до природи, драматичне, часом гротескне бачення дійсності, конфлікти з середовищем і, як захисна реакція, тенденція розігрувати себе. А все це легко пояснюється на тлі соціоніки, тобто юнгівської типології особистості, принадлежності до етико-інтуїтивного екстравертного типу.

Романтики в своїх пошуках яскравих особи-

стостей вибирали своїми кумирами саме письменників гамлетівського типу. На Заході ними стали Шекспір і Гете, для харківських романтиків ним став Сковорода. Не випадково ж для його визначення Хашдеу взяв цитату німецького романтика Жан-Пауля, для якого найстрашнішою є життєва проза, втомлива одноманітність життя.

Якби О. Хашдеу обмежувався характеристикою «романтичної» натури Сковороди, можна було б з ним цілковито погодитись. Адже, будучи яскравим представником української барокової літератури, він саме незвичністю своєї душевної організації предвіщав романтизм. Але, маючи слухність в тому, що Сковорода вважав найголовнішим самопізнання, він не дійшов висновків, які зробив сам мислитель, який пов'язував самопізнання з пізнанням у собі Бога, а скерував думку у злободенному політичному напрямку. На думку Хашдеу, Сковорода вважаввищою мірою самопізнання самопізнання народності. А такий погляд якраз Сковороді непритаманий.

Намагаючись визначити місце Сковороди у духовному розвитку своєї країни, О. Хашдеу співставляє його з Ломоносовим. Ми підійшли до дуже цікавого місця із статті О. Хашдеу, тому процитуємо його повністю: «В країні зими, на берегах льодовитого моря, в бідній рибальській халупі прийняв життя Ломоносов. На розкішному південі, під чудовим небом Малоросії, такому ж світловому, як і очі молодої українки, народився Сковорода у курній хаті хлібороба-священика. Ні Ломоносов, ні Сково-

рода не мали для себе зразка в даному місці і в даний час, і один, і другий мусили бути для самих себе і учителем, і учнем. Але пряме співставлення між ними неможливе, можливе тільки протиставлення. Вони в однаковій мірі є зразкові і внаслідок цього вони у своєму змісті протилежні.

Ломоносов водився у вищому, ззовні освіченому колі народу, де партікулярний розвиток народу непомітно губиться у загальному ідеалі людства, а Сковорода черпав і звертав своє знання до нижчої частини люду, яка просвічується зсередини, до тієї частини, в якій руське витісняє людину, або інакше кажучи, де людина є руською. Звідти і різниця між ними в усьому: в образі життя і в способі дій, і у величині їх стремлінь. Дух і вірування віку, сучасного Ломоносову, спарувались і міцніли у ньому, розвивались і зріли у формі загального європейзму. Дух і вірування часу, сучасного Сковороді, спречались в ньому, боролись і викинули на поверхню його внутрішнє життя у сильному м'ятежі його думок і почуттів, які тужили за чистотою і непідробленим образом давнього, суворого, нелукавого слов'янин».

Як не дивно, аж до сьогодні в працях про Сковороду зустрічається згадка про те, що він себе порівнював з Ломоносовим. Але це ж була чиста видумка О. Хашдеу. Досить подивитись на покажчик згаданих Сковородою імен і відразу пересвідчуємось в тому, що він Ломоносова ніде не згадує. Така псевдоцитата була потрібна О. Хашдеу, щоб підкреслити

свою основну думку. Мовляв Сковорода, якого люди називали «старцем», був старосвітським слов'янином, ісконно народним філософом і отже, згідно з гаслом миколаївської офіційної політики, представником ідей православ'я, державності і народності. Пізніше в цьому комплексі ідей сформувалась ідеологія російського слов'янофільства, яке прагнуло підпорядкувати російській самодержавній політиці боротьбу різних слов'янських народів за своє визволення, отже докорінно відрізнялось від західнослов'янського панславізму. Приписувати Сковороді слов'янофільство, або навіть панславізм – це чистий анахронізм. Ідеї панславізму поділяв Шевченко, на цій основі він примкнув до «Кирило-Мефодіївського братства», але аж ніяк не Сковорода. Ломоносов справді підтримував Петра І-го в його намаганнях запровадити в Росії реформи, які наблизили б країну до західноєвропейських моделей. Але «западником» в дусі ідей ХІХ століття він також не був.

У своїх спогадах про П. Й. Гулака-Артемовського Ізмаїл Срезневський згадує про великий пафос, з яким його професор російської історії, який був етико-інтуїтивним екстравертом («Гамлетом»), відстоював офіційну ідеологію триєдиного принципу православ'я, самодержавства і народності. Отже не важко здогадатись про джерело концепції О. Хашдеу щодо Сковороди, звідки з'явився його ентузіазм в пропаганді цієї концепції. Всупереч правді, він намагався «модернізувати» свого кумира, підігнавши

його під офіційну ідеологію своєї доби. Недарма ж у згаданій статті про нього твердить: «Історія російських письменників повинна бути самодержавною, православною і народною». Звернім увагу і на ту обставину, свого часу підкреслену видатною дослідницею спадщини Хашдеу Є. М. Двойченко-Марковою, що, згідно із згадкою автора на самому початку статті, ця праця була ним задумана як посібник історії слов'янської філософії, або точніше, якщо дослівно перекласти з німецького оригіналу, внесок до історії слов'янської народної мудрості. «Миколаївські принципи самодержавства, православія і народності» ще більше зміцніли у свідомості О. Хашдеу після закінчення університету, про що найбільше свідчить його праця «Задача нашого времени» (1842). Основуючись на формулі гегелівської тріади «Тезис, антitezis і синтез», він доводить, що Росія пережила у своєму історичному розвитку три етапи: демократичний, аристократичний і монократичний. Вони відповідають таким ступеням розвитку гегелівської абсолютної ідеї: існування в собі, поза собою, і для себе. Монократія є моментом синтезу між демократією і аристократією, бо в ній здійснюється принцип народності, який об'єднує всі суспільні стани. Носіями стадії аристократії були, згідно з твердженням О. Хашдеу, у теорії – Ломоносов, а на практиці – Петро І-ий, носієм же ідеї монократії були: у теорії – Сковорода, а на практиці – Микола І-ий. Справді, дивна засліпленість абстрактного розуміння криється у цих словах!

Сковорода не був ні слов'янофілом, ні вузьким націоналістом, ніколи не писав про те, що царська Росія є втіленням досконалості. «Небесний двор», «прекрасний град», «горная республіка», «святий град», «новый свет», про які він так часто згадує у своїх творах, – чисто моральні категорії. Кожна людина може знайти їх у власній душі, звільненій від бруду життя. В байці «Щука і рак» Сковорода писав: «Без Бога й за морем худо, а мудрому чоловеку весь мир есть отечеством, везде ему и всегда добро. Он добро не собирает по местам, но внутрь себе носит оное. Оно ему солнцем во всех временах и сокровищем во всех сторонах. Не его место, но он посвящает место, не изгнаник, но странник, и не отчество оставляет, а отчество переменяет, в коей земли пришлец, тоей земли и сын, имея внутрь себе народное право, о коем Павел: Закон духовен есть». Так думав реальний Сковорода.

У статті про Сковороду 1835 року Олександр Хашдеу твердить, що для цього мислителя «вселенной была Русь святая, людством – народ русский». Щоб довести, що Сковорода думав так, як він, автор піддав тексти українського філософа певній обробці. О. Хашдеу мав рукопис «Книжечка о чтении священного писания, наречена Жена Лотова». Тому що висловлені в ній погляди не відалися йому особливо цікавими з точки зору облюбованої ним ідеї, він приписав Сковороді авторство іншої праці, заголовок якої він викроїв на основі моделі, попередньої: «Книжечка о любви до своих, нареченная

Ольга Православная. Він взяв уривок із праці Сковороди, який починається словами: «В горной республике все новое: новые люди, новая тварь, новое творение», і змінив його початок так: «Когда ум мой и сердце мое возвращаются в доме, который премудрость создала на святой Руси, я упиваюсь от тока дому сего и блажен, как тот, который имеет племя в Сионе, ибо в горной Руси вижу все новое: новых людей, новую тварь, новое творенье и новую славу». Далі, змінивши у певній мірі порядок речень, він наводить текст Сковороди, зберігаючи каскаду його метафор і порівнянь і додаючи від себе у стилі оригіналу деякі звороти, як, наприклад, такий: «О, так грустно из сей горной страны обращаться долу», і тим самим надає інший смисл цілій фразі. Міркування Сковороди, яке носило чисто моральний характер, мало відповісти на питання: «Когда бывает прямое творение человеку?». Питання про шляхи морального відродження людини набуло, під пером О. Хашдеу, політичного змісту в дусі офіційної ідеології. Ось результат цієї містифікації (після слів «новую славу»): «О, как мне тогда и легко, и весело, и мило, и любо, и вольно! Мысль моя летает беспредельно в высоту, в глубину, в широту; не мешают ей ни горы, ни моря, ни степи: она провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядывает в преждебывшее, объемлет сущее, проникает в будущее, шествует по лицу океана, входит сквозь двери заключенные; глаза ее голубинные, крыла орлиные, проворность оленья, дерзость

львиная, верность горлиная, благодарность пеларгова, агнцово незлобие, быстрота сокола, бодрость журавля; ведет же ее дух вкуса, дух веры, дух надежды, дух милосердия, дух совета, дух прозрения, дух чистосердечия; облекается она в глас грома, у слово нечаянное, как молния. О, так тяжко и грустно из сей горной страны обращаться долу, где мудрецы очами бочут, устами гогочут, что мнится, бесы их мучат, и шевелятся, и красуются, как обезьяны, болтают и велеречат, как римская Цитерія, чувствуют, как кумир, мудрствуют, как идол, осязают, как преисподний крот, щупают, как безокий, у него же только слепые очи; гордятся, как безумный, изменяются, как луна, беспокоятся, как сатана, паучатся, как паучина, алчны, как пес, жадны, как водная болезнь, лукавы, как змей, ласкавы, как крокодил, постоянны, как море, верны, как ветер, надежны, как лед, разсыпчивы, как прах, исчезают, как сон. И они люди? Люди! Но сколько есть Головацких, у них же нет головы!».

Прочитавши такой текст, авторство якого Хашдеу приписує Сковороді, нездогадливий читач може подумати, що, згідно з його твердженням, Божа премудрість створила собі дім на святій Русі, що існує якась «горна Русь», де все переживає оновлення. Насправді, цей текст виражає погляди П. Й. Гулака-Артемовського і його учня О. Хашдеу. Про святу, або «горну Русь», Сковорода ніде не писав, тим більше у книзі «Жена Лотова», звідки взята частина цитати. Там сказано лише про «горну

республіку», омріяний ним край, де відбувається друге народження людини, яка встигла викинути з себе все брудне, тілесне, і заново народжується, як з кісток мертвих заново народжується народ Ізраїлю у 36-37 главах книги Ієзекіїля, бо ж Бог обіцяє оживити його і влити в нього свій власний дух. Сковорода пише про друге народження людини взагалі, коли вона стає богоподібною. Він вживає термін «горна республіка» на зразок часто вживаного в Біблії «горного Єрусалима», але ця «горна республіка» в нього не має географічного розташування, це чиста утопія.

Ось відповідне місце з книги «Жена Лотова»: «Слушай же! Да напишется сіе перстом божім на сердце! Створение человека есть то второе рождение. Оно бывает не тогда, когда содомскій человек из плоти и крови, и будто из бренія и грязи горшок зиждется, слепливается, образуется, извяется, стоит, ходит, сидит, машет; очи, уши, ноздры имеет, шевелится и красуется, как обезьяна, болтает и велеречит, как римская Цытерія, чувствует, как кумир, мудрствует, как идол, осязает, как преисподній крот, щупает, как безокой, гордится, как безумный, изменяется, как луна, беспокоится, как сатана, паучится, как паучина, алчен, как пес, жаден, как водная болезнь, лукав, как змій, ласков, как крокодил, постоянен, как море, верный, как ветер, надежный, как лед, разсыпчив, как прах, ищезает, как сон... Сей всяк человек ложный, сень, тьма, пар, тленъ, сон». Ось якою буде, згідно з Сковородою, ця

нова людина, яка за пророцтвом Ієзекіїля (глава 36, стих 27) буде позбавлена всякого бруду і буде мати дух прямо від Бога: «Бренный кумир ограничен, заключаем теснотою. Духовный же человек есть свободен. В высоту, в глубину, в широту летает безпрепрдельно. Не мешают ему ни горы, ни реки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядывает в преждебывшее, проникает в будущее, шествует по лицу океана, входит дверем заключенным. Очи его голубины, орлии крыла, еленья проворность, львиная дерзость, горлицами верность, пеларгова благодарность, агнцово незлобие, быстрота соколья, журавляя бо-дрость... Над главою его летает седмица божих птиц: дух вкуса, дух веры, дух надежды, дух милосердия, дух совета, дух прозрения, дух чистосердия. Глас его – глас грома. Нечаянный, как молния, и как шумящий бурный дух»⁶.

Коментарі, як кажуть, зайві.

Хашдеу не задовольняється тим, що перекручує слова Сковороди. Щоб довести, що Сковорода являє собою «тип ідеального російського філософа», він протиставить його Ломоносову, навіть видумує якийсь вислів Сковороди щодо Ломоносова. З його погляду Ломоносов являє собою неприйнятну для нього орієнтацію на Захід, що і пояснює успіх останнього у світі можновладців, тоді як Сковорода являв собою те справжнє самобутнє слов'янське, яке виросло стихійно з гущі народу, з власних прагнень народу. На його думку, Сковорода – тип давнього, су-

ворого, нехитрого слов'янина (стор. 19). Зостається пояснити, чому пам'ять про цю людину зберіг не російський, а український народ – факт, який Хашдеу не заперечує.

В інших випадках Хашдеу бере у свідки Сковороду для своїх власних міркувань у формі більш найвній і прямій. Ось, наприклад, він хоче довести, що Сковорода і Ломоносов – люди відмінні. Визнаючи за можливе, що йому самому не повірять, коли він це скаже, Хашдеу вважає за потрібне вкласти таку заяву в уста самого Сковороди. У нікому не відомому листі до архиєпископа Г. Кониського останній нібито писав: «Меня хотят мерить Ломоносовым, говорят обо мне: какая он малость, какая он низость. Будто бы Ломоносов есть казенная сажень, которую должно всякого мерить...». На сумнівість такого листа вказував вже Срезневський: «Не знаю вел ли Сковорода переписку с Конисским, может быть и вел: едва ли впрочем мог он написать к нему «меня хотят мерить Ломоносовим»...»

Хашдеу хотів також довести цілком слушну думку, що краще порівнювати Сковороду з Сократом, аніж з Діогеном. Не обмежувався однак реальними рисами подібності, які він розкрив у поведінці і поглядах обох мислителів, а задумав представити таке визнання від самого Сковороди. Отже приписав йому твір «Софрониса, сиречь толкование на вопрос „что нам нужно есть“ и на ответ Сократа» і склав для нього передмову, в якій сам Сковорода ніби просить Бога, щоб послав на Русь

Сократа, а якщо Бог того захоче, він, Сковорода, прийме на себе цю роль, і тоді, як слово його зійде по землі, він радо прийме отруту, як Сократ.

На перший погляд стаття Хашдеу досить документована, в ній багато просторих цитат. Але при детальнішому розгляді ці уривки виявляються або переробленими сковородинськими текстами, або «умілими стилізаціями під Сковороду». Спочатку стаття користувалась успіхом. Окрім різких критичних випадів Срезневського, який заявляв, що Хашдеу «без совісті видавав за твори Сковороди власні небилиці» з метою його прославлення, ніхто не ставив під сумнів автентичність цитат. До речі, у повісті «Майор», звідки взята ця вищезгадана характеристика, знаходяться цитати із псевдосковородинських творів, наведених з повним довір'ям самим Срезневським. Отже, як ми вже відмітили, стаття Хашдеу, незважаючи на цю критику, яка до речі була зроблена непрямо, без називання імен, і на випад О. Євецького, який оперував аргументом «юродства» Сковороди і ставив під сумнів характеристику філософа у даній праці, користувалася великим авторитетом. Цілі сторінки з неї були перейняті такою авторитетною працею як «История философии в России» архимандрита Гавріла і некритично сприймались і в пізніших працях, аж до кінця XIX століття, коли це становище змінилось. Ідучи слідами Срезневського, найбільший дослідник творчості Сковороди Д. І. Багалій, взявся до співставлення цитат із статті Хашдеу з оригіналами. Він

був дуже прихильним до Хашдеу, всіляко намагався применшити тяжкість осуду Срезневського, навіть виражав припущення, що Хашдеу не споторює Сковороду навмисне, але наведена ним велика кількість прикладів відступів Хашдеу від оригіналу доводить саме протилежне. З іншого боку, він не зробив оцінки ідей, висунутих у статті Хашдеу, окрім позитивної оцінки його співставлення Сковороди зі Сократом, бо, на його думку, все нове, сказане Хашдеу про Сковороду, ґрунтуються на текстах, які ми не можемо звірити, і автентичність яких сумнівна⁷.

Згадане міркування Д. Багалія знаходиться в його обширній передмові до видання творів Сковороди 1894 року. Однак ми повинні підкреслити, що Дмитро Багалій був одним з найглибших дослідників Сковороди. Якщо в передмові, написаній 1894 року, він був ще обмежений умовами царської цензури, то в книзі, надрукованій 1918 року, «Історія Слобідської України», а ще чіткіше в праці 1924 року «Сковорода – богослов»» він показав, що місце Сковороди не стільки в історії європейської філософської думки, скільки в історії богословства, як одного з великих реформаторів, якого по праву можна поставити поруч з Лютером в його намаганні обновити християнську церкву. Він мріяв про апостольське суспільство, ідеалом якого був Христос, і відкидав усе матеріальне в ім'я духа.

Таке розуміння Сковороди немає нічого спільного з «політизуванням» його філософії, яке задумав О. Хашдеу.

Однак розмова про його підхід до спадщини Сковороди на часі не тому, що його праці можуть краще пояснити Сковороду, а, навпаки, є прикладом романтичного суб'єктивізму в питаннях культурної спадщини. Подібно тому, як Ізмаїл Срезневський дозволив собі видати власні стилізації за автентичні пам'ятки українського фольклору, так і Хашдеу видав власні стилізації «під Сковороду» за автентичні тексти цього мислителя. Це робилось скрізь у Європі, зразками таких обробок були і «Краледворський», і «Зеленогорський рукописи», і «Любушин суд» у Чехії, і «Оспівування Румунії» – твір, виданий за автентичну пам'ятку старовини, хоч, як сьогодні вважають, він був написаний чи то Алеку Руссо, чи то Ніколає Белческу. Так само не ясно, хто написав типово романтичний історичний твір «Історія Русів» – так уміло замасковане авторство. Містифікація була великою майстерністю романтиків, вони любили оточувати себе таємницею. Олександр Хашдеу також надовго заплутав сковородознавство.

Сковорода аж ніяк не був мислителем в дусі традиційного православ'я. Він поступово віддалявся від нього. На жаль, саме цей процес віддалення і вираження власних богословських ідей досі не розглядався. Кульмінаційною точкою є його праця «Книжечка о читанії священного писанія, нареченная Жена Лотова», яка була завершена в 1788 році, тобто через 22 роки після праці «Начальная дверь ко християнскому добронравию», через яку він втратив посаду у Харкові, і за 6 років до його смерті.

Сковорода сам визнає у своєму листуванні, що його обвинувачували у маніхействі. Хоч він це заперечує, бо звинувачення було страшним, але його противники мали рацію. В згаданій праці він проповідує ідеї, які безперечно нагадують богомильство і позиції катарів, тих лонгобардських і французьких послідовників богомильства, проти яких папа Інокентій III оголосив 1209 року спеціальний хрестовий похід, і тільки двадцяти роками пізніше цю руйнівну війну вдалося завершити повним знищеннем катарів. А ці секти були маніхейськими. Досить навести кілька місць з праці «Жена Потова», щоб продемонструвати маніхейські погляди Сковороди. Ось одне з них (видання 1961 року творів Сковороди, том I, стор. 406): «Итак, богословіа есть не иное что, как искоренение злых мыслей, или, как Павел говорит, началов и властей. Вить если два суть человека, перстный и небесный, в том же человеке, то и два начала: одно змино или плотское, другое божіе». Це явний теологічний дуалізм, різке протиставлення в людині тілесного начала, яке іде від Сатани, і духовного, яке іде від Бога.

Друга цитата з сторінки 408: «Самое сие зерно божіе, сиречь слово сие (вера) соблазняет нас, повергая на стіхиі внешняго міра. Отсюду-то уповааем на плоть и кровь святых, надеемся на тлень и клятву, обожаем вещество в ладане, в свечах, в живописи, в образах и церемоніях, забыв, что кроме Бога ничто же благо и что всякая внешность есть тлень и клятва (прокляття). Кратко сказать вся библія преисполнена пропастей и соблазнов».

Це позиція людини, яка вважає весь християнський ритуал (віру в святих, в ікони, мощі, в свічі і ладан) спокусою диявола. Це цілковите заперечення літургії. Воно йде набагато далі, ніж всі види реформаторства і навіть найбільш радикальні секти новореформаторства. У XVIII-му столітті таких поглядів дотримувався Руссо і, можливо, саме цю сторону його особистості мав на увазі Сковорода, коли в листі до Ковалинського схвально про нього відгукнувся.

На сторінці 412 I-го тому читаємо: «Вся тварь есть сень привиденія, а Бог есть дух виденія». Це вже вплив платонізму. Все земне, матеріальне – це не тільки бруд, але і ілюзорне, «мая», як сказали б прибічники індійської філософії, єдина реальність – це дух. В цьому місці Сковорода переступає границі богослов'я, наближаючись до ідеалізму.

Якщо протягом десятиріч твори Сковороди пролежали в рукописах, то до цього спричинилась, мабуть, і Церква. Православна Церква єретиків не спалювала, тим більше у XVIII-XIX століттях. Просто замовчувала. Однак популярність Сковороди була надто великою, щоб його зовсім поховати. Відсутність друкованих текстів давала можливість приписувати йому те, чого він ніколи не проповідував, цитувати неіснуючі твори, наближаючи його у такий спосіб до офіційно прийнятного. Таку спробу зробив колишній учень Кишинівської духовної семінарії Олександр Хашдеу.

ОЛЕКСАНДР ХАШДЕУ І ГУРТОК СРЕЗНЕВСЬКОГО

Найбільш відповідною датою для визначення початку українського романтизму можна вважати умовно рік 1830. За рік перед тим, у 1829 році, 17-річний Ізмаїл Срезневський (1812-1880) закінчив навчання у Харківському університеті. Росіянин, за походженням з Ярославля, син викладача Харківського університету, заснованого в 1805 році, він провів свою молодість на Україні, де захопився українським фольклором. Срезневський залучив своїх товаришів по університету до збирання фольклору і, поїхавши на роботу в село, зблизька пізнав його творців, зокрема кобзарів, яких оцінював дуже високо. Проте перша публікація одного гуртка не завдається безпосередньо йому, а Розковшенку, який, залишившись у Харкові, видав 1831 року за участю 12 членів гуртка «Український альманах». У книжці, обсягом у 140 сторінок, були надруковані 9 прозових творів, 12 віршів, 9 народних пісень і 2 думи¹. В листі до Срезневського, написаному в 1830 році, Іван Розковщенко твердив, що коли б

Україна мала свого Вальтера Скотта, вона була б понад Шотландію або якусь іншу країну невичерпним джерелом для історичних повістей. Він пробудив інтерес до українського фольклору Фрідриха Боденштедта, який склав за його допомогою збірник «Поетична Україна», а сам написав повість про гетьмана Півторикожуха². Як історична особа, останній не є відомий з-поміж українських гетьманів, але не важко здогадатись, де документувався автор повісті. Джерелом була анонімна «Історія Русів», яка тоді поширювалась у рукописах і стала настільною книгою всіх членів гуртка. Про Карпа Півторикожуха, який ніби-то бився з ордами калмиків, що нахлинули з-під китайської границі³, там можна було знайти фантастичні розповіді.

Стало загальним твердження, що гурток Срезневського причетний до численних містифікацій. Воно і не дивно, бо в той час такі містифікації існували і в сусідніх країнах, оскільки романтики вважали, вслід за Тассо, що для віри і батьківщини дозволено все.

Це був до речі девіз родини Хашдеу (Гиждеу), який Олександр Хашдеу (1811-1874) постійно твердив своїм дітям⁴. Ми бачили в попередньому розділі, як він уміло фабрикував тексти Сковороди, і оскільки йому вдалось добре маніпулювати спадщину останнього, випливало, що він це робить ніби з щирого російського патріотизму. Але, як взагалі люди типу інтуїтивно-етичних екстравертів (Гекслі), Олександр Хашдеу іноді навдивовиж влучно поціляв. Це стосується його інтуїції щодо

Сковороди, як романтика. Ось відповідне місце з його статті з ж. «Телескоп»: «Ентузіазм Сковороди відобразився переважно в його драмах, або по його надписі «видіннях», в яких він зобразив боротьбу старої і нової освіт, як сутичку добрих і злих духів в людстві і народності (напр. „Борьба и пря Сатаны со Михаилом“, „Беседа ангельская о клевете диявольской“, „Живот труженику в пустыне“). Ці видіння можна назвати світлотінню непідробленого російського пафосу, і вони варті особливого історико-критичного вивчення в порівнянні з „Прометеєм“ Есхіла, з „Аяксом“ Софокла, з „Вакхами“ Евріпіда, які були відомі Сковороді в оригіналі, і з чужими для нього „Благоговінням до Христа“ і „Чудодійним магом“ Кальдерона, з „Фаустом“ Клінгера і Гете, з „Кайном і Манфредом“ Байрона»⁵.

Микола Костомаров був учнем Срезневського і під його впливом почав займатись українською історією і фольклором набагато пізніше, коли романтизм вже був майже пройденим етапом і в науці переміг критичний дух. Він не міг дарувати Срезневському його підробки під фольклор у зб. «Запорожская старина» (1833-1838) і написав про це обурено в листі до О. Корсuna від 10 лютого 1880 року⁶. Але всі при цьому забивають, що фальшування почалось в Україні набагато раніше, в другій половині попереднього століття, і доброю ілюстрацією цього може бути «Історія Русів», яку позитивно оцінював навіть Шевченко.

Срезневський, будучи переконаний у тому, що

держава буде щитом і опікою для його ініціатив, що російські монархи дбатимуть про розвиток української мови та літератури', вирішив зібрати для воскресіння славного минулого Малоросії, як він висловився у розмові з Котляревським, залишки українського фольклору. А що цих залишків було недосить довелось і дещо від себе стилізувати під фольклор, відштовхуючись від тієї же «Історії Русів». Найцікавішим прикладом цього є біографія Підкови. Нам так і не вдалось до кінця розплутати цей клубок, але постараємося викласти хоч те, що ми з того збагнули.

В «Історії Русів» знаходимо наступну версію щодо Підкови, який став героєм однієї з балад Тараса Шевченка, як і вірша Василя Щурата, балади Івана Драча і аж трьох романів Михаїла Садов'яну: «По смерті гетьмана (Федора) Богдана, що стала нездовзі опісля його походів року 1579-го, выбраний був гетьманом з полковників Павло Підкова. Він був породи волоської, з родини князів або господарів тамошніх... За його правління був скинутий з свого достоїнства Петро Підкова, Господар волоський, збунтованими волохами. Він втік до Гетьмана Підкови, небожа свого, і виبلاغав його про своє відновлення. Гетьман, спорядивши сім полків реєстрowych козаків і два полки охочекомонних, вирушив з ними на Валахію. У двох битвах війська малоросійські волохів розбили і розпорошили. Гетьман наблизився до головного їх міста Бухареста, щоб його облягти, але урядовці, духовенство і народ, що

вийшли з міста, попросили гетьмана бути Господарем замість його дядька, котрий тут же з Гетьманом перебував, і дав свою згоду». Скоро потому гетьмана убили, і ось в який спосіб: «Повернувшись з його тілом, козаки розповіли, що його вбили підступно: один вельможа, запросивши Господаря у приміську свою оселю хрестити немовля, мав там готових убивць з колишніх бунтівників. Вони, напавши на Підкову зненацька в самому домі, відтяли йому сокирою голову, поклавши її на поріг, а з ним убили одного старшину і двох козаків малоросійських. Тіло Підкови з головою поховали козаки з честью в канівському монастирі»⁸.

Тут, що не слово, то видумка. Жодного Павла Підкови ніколи не було, а був вірменин Карабед Серпяга, родом з Польщі, з Мазовецька, який служив реєстровим козаком, підлеглим польському королю, і його за силу прозвали Підковою. Може він справді був обраний гетьманом у 1564 році. Був він нерідним братом володаря Молдови Йоана Вірменина (в «Історії Русів» він названий чомусь Йон Липул) і прибув до Молдови, де тоді правив ставленик турків Петро Кульгавий, якого переміг, і став на короткий час господарем в Яссах. Але зрозумівши, що сили його невеликі, він відтягнувся в Україну. Був він страчений за вимогою турків у Львові року 1578, 16 червня. Про все це існують беззаперечні свідоцтва. Бухарест, як столиця Валахії, згадується у документах щойно в 1659 році. В XVI столітті столицею Валахії було м. Тирговіште.

Щоб якось розв'язати питання страти Підкови у Львові, анонімний автор «Історії Русів» приписує цей кінець генеральному осавулові Якову Шаху, приятелю Підкови, який прибув знову таки до Бухареста, щоб відмстити за смерть Підкови. Він відрізав носи і вуха боярину, з наказу якого був убитий Підкова, а також і сімнадцять міщенам. Але на вимогу турків польський король звелів трибуналові засудити Шаха. Він був усунений від гетьманства і засуджений на вічне ув'язнення в монастирі Канівському, де скінчив своє життя спокійно в чернецтві⁹.

Ця цілком фантастична версія лягла в основу двох пісень про Серпягу, які знаходимо в «Запорожской Старине», і сонета Олександра Хащдеу.

Далі наведемо ці пісні: «В городі Львові зашуміли верби. Козак-бурлак лежить убитий та мертвий – Серпяга. В городі Львові задзвонили дзвони. Козак-бурлак лежить убитий. Ідуть похорони.

А в городі Каневі всі слізми залились, коли повільно опустили Серпягу в могилу. Опустили Серпягу і засипали його землею і його поминали по всій Україні».

Друга пісня: «Ой то сила подолала силу. Споділа могила у Львові Серпягу. Споділа могила, як хотіли волохи. Притинали да Серпягу до сухого дуба. Волохи, волохи, нащо ви його господарем звали. Нащо ви таку зраду дали?»¹⁰.

Безперечно заслуга Срезневського, який почув ці пісні у якійсь формі в народі і переклав навіть на

російську мову, полягає в тому, що він першим ідентифікував Серпягу, ототожнивши його з Іваном Підковою. Але, мабуть, версія про зраду волохів або ж молдован підказана «Історією Русів»: «Ви дали зраду господарю своєму, гетьману Серпязі. Не зле було і дома. Поминайте же злом свого господаря. Хоч він добрий, хоч і злюка, аби не падлюка. Що ж притинали та Серпягу до сухого дуба. Що Серпяга, то Серпяга, брата Шаха має і од брата жде поминання».

У сонеті Олександра Хашдеу «*След Молдавии в Каневе*» (1837) ще яскравіше відчувається поєднання народної версії з версією «Історії Русів»:

Вот здесь покоятся вожди родной свободы:
Молдавский домн Йон, казацкий гетьман Шах!
Дружина верная двух верных друзов прах
Скрыв в землю от людей, святого храма своды
Оголосила раз печальным взрыцом, страх
Сказать: последним. Но, чего ж потомства роду
Не чтут могилы тех, кем славились народы,
Хоть памятником, хоть слезой на гробах!
Народ их память чтит иным обрядом тризны:
Я знаю песнь: она анатемой гремит
Душе губителя святых вождей отчизны.
Той песни не отдам за все на свете взрыцы.
О песнь народная! твой голос верней хранит
Цел память верную, чем слезы панихиды.¹¹

У цьому сонеті відчувається безперечно вплив другої пісні про Серпягу із «Запорожской старины».

Це пісня-поминальна, оформлена Срезневським, мабуть, під впливом аналогічних пісень з польського фольклору, оскільки український фольклор такої традиції не знає. Що стосується Шаха, відомо, що він був гетьманом у 1575-1577 роках. Доказів, що він мстив комусь, тим більше румунам, за смерть Підкови, немає. Також недоказано, що він помер у Каневі і похований разом з Підковою. Все це мабуть вплив «Історії Русів».

Взагалі Олександр Хашдеу залюбки поєднував історію з фантазією. Він вважав, наприклад, Берлад попередником Запорізької Січі і цю думку висловив у сонеті «Берлад». Один із своїх сонетів він розпочинає рядком: «Когда в булгарский край водил нас Галицкий Иван на праздник Сечи». Хто такий Галицький Іван і при чому тут Січ, заснована сто років після того, як Галицько-Волинське князівство перестало існувати?

Проте ці його фантазії не залишились непоміченими в той час. Олександр Пушкін, як відмічають сучасники, під час свого перебування в Одесі цікавився молдавськими легендами Олександра Хашдеу. І справді, останні не позбавлені хвилюючих моментів. Ось, наприклад, розповідь про жорстоку смерть безжалісного господаря Василя Дуки. Сидячи на возі в лахмітті, Дука бачить стару жінку з горщиком молока у руках. Щоб заспокоїти спрагу, він просить її трохи молока. Спочатку жінка відмовляє йому, а далі подає молоко із словами: «Якщо злобний убийця тепер радіє, нехай цей солодкий напій стане

для нього отрутою». Жінка не знала, хто цей жебрак. Але Бог те знав, і Дука відразу зблід і помер на місці¹².

Олександру Хашдеу належить і повість про господаря Дуку. Ця тема, як бачимо, зацікавила його. Саме його предок Штефан Петричейку скинув свого часу Дуку з престолу.

Інтерес Олександра Хашдеу до українського фольклору передався і його синові Богдану (1838-1907). На відміну від батька, який зібрав лише кілька пісень для «Запорожской старины», звернувшись водночас увагу на паралелі між румунським та українським фольклором, Богдан П. Хашдеу написав змістовну рецензію на збірник історичних малоросійських пісень Антоновича і Драгоманова, а також фундаментальне дослідження про мотив зеленого листя в румунському фольклорі і його спорідненість з психологічним паралелізмом в українських народних піснях. Богдан П. Хашдеу є одним із засновників румунської наукової фольклористики. Ще будучи гімназистом він прочитав всі доступні йому дослідження в галузі слов'янської міфології, в тому числі праці Срезневського і Костомарова, зокрема дисертацію останнього, присвячену символіці українських пісень («Об историческом значении русской народной поэзии»)¹³. Якщо Олександр Хашдеу тільки принагідно згадує італійського філософа Джамбаттісту Віко, одного з предтеч романтичної естетики, то Богдан П. Хашдеу ще дуже молодим присвятив йому спеціальне, жаль незакінчене, дослідження, яке ми мали нагоду

надрукувати¹⁴. І нарешті, добре знаючи українську історію, він опублікував ряд літописних свідчень і залишив нам монографію про зв'язки Йона Воде Вірменина (1572-1574)¹⁵ з козаками. Навіть українську легенду про Свірчевського він переробив на румунську баладу, яка стала хрестоматійною. Богдан Петричейку Хашдеу залишив Харківський університет, ледве провчившись там один рік (1855-1856), знищив свій російський паспорт і через Бессарабію подався до Румунії, вважаючи, що назавжди порвав із краєм, в якому народився. Але це була ілюзія. В Україні він сформувався як вчений і до кінця своїх днів він черпатиме з джерела, з якого утамував у юності свою жадобу до знань. І, можливо, наше твердження видасться парадоксальним, але Харківська школа романтиків, зокрема гурток Срезневського, подарували світові двох великих вчених: Росії – Миколу Костомарова, а Румунії – Богдана Петричейку Хашдеу. До речі, обидва належали до того самого психологічного типу, вони були інтуїтивно-логічними екстравертами – «Дон Кіхотами».

АПОЛОГЕТИКА ПРАВОСЛАВ'Я

Початок романтизму у Франції був позначений між іншим і появою книги Франсуа Рене де Шатобріана «Геній християнства». Ця книга з'явилаась 14 квітня 1803 року, за чотири дні перед церковною службою в Парижі, яка відзначила укладення угоди з Ватиканом, т. зв. Конкордат, що поклав край ворожнечі доби Французької революції по відношенню до Церкви. З естетичного погляду ця есеїстична праця була скерована не тільки проти духу Просвітительства, але і проти використання в літературі античної міфології, що було характерним для доби класицизму XVII-XVIII століть. Шатобріан, який відіграв важливу роль у становленні французького романтизму, намагався довести, що звеличання природи, як витвору рук Божих, набагато перспективніше для літератури, ніж заселення її всякими німфами, сатирами і фавнами, які тільки применшують її грандіозність, що звеличення готичних соборів може повернути красу середньовіччя. Він твердив, що з-поміж усіх релігій, які коли-небудь існували, християнська релігія найбільш поетична, найбільш гуманна, найбільш

сприятлива для розвитку мистецтва, що її доктрини, догми і ритуали сприяють генієві, розвивають благородні пристрасті, що християнська релігія прекрасними витворами мистецтва, нею надиханими, постачає письменникам і художникам чудові моделі¹.

Романтизм на Україні також не позбавлений подібних апологетичних творів. «Книга буття українського народу» – твір, створений під впливом аналогічного твору Міцкевича, є прикладом цього. Про це йтиме у нас мова у розділі про Костомарова. Але цей твір, надто абстрактний і загальний, охоплює далеко не всі аспекти апологетики християнства на Україні в добу романтизму. Тому ми вирішили включити до цього огляду романтизму на Україні твори румунського церковного діяча, а саме архієрея Філарета Скрібана (1811-1873). Світське ім'я і прізвище – Василій Іванович Попеску-Скрібан, який перебував на Україні саме у першій половині XIX століття, залишивши нам праці, що доповнюють тему апологетики моральних зasad православ'я.

У книзі «История Духовной Академии по преобразованию ея в 1819 году» В. Аскоченського, виданій в Санкт-Петербурзі в 1863 році, присвячено багато уваги прибуттю в Київ у 1839 році Попеску-Скрібана, який здобув через два роки, по закінченню магістерської програми, ступінь магістра теології. Він народився у 1811 році у Бурдженах в сім'ї священика. Навчався спочатку вдома у грецьких монахів, потім закінчив студії в Академії, заснованій Михайлом Стурдзою у Яссах, а також духовну семінарію. Дістав

службу викладача географії і французької мови у згаданій Академії, надрукував навіть підручник з французької мови і перекладав з грецької мови і з латині. Проте він відмовився від можливості поїхати до Парижа на навчання і звернувся до митрополита Веніаміна Костакі з проханням послати його на навчання до Києва, вважаючи, що корені румунської духовності знаходяться на православному Сході. На цю тему він написав навіть теологічну працю французькою мовою.

У 1841 році Васіле Попеску-Скрібан постригся у Києві у монахи і прийняв духовне ім'я Філарет. Про це існує спеціальна довідка в особистому архіві Скрібана, який зберігається в Бібліотеці Академії у Бухаресті. В книзі Аскоченського наводиться прощальна промова Скрібана на російській мові, в якій він відмічає, що Київ його ніяк не розчарував, що в цьому місті він знайшов справжню християнську мудрість і благочестя, справжню православну віру, рівної якій він ніде не знашив. Він зазначив: «Все, что я мог познать, мог увидеть, я понесу в мою любезную родину, и все постараюсь обратить в назидание себе и моим любезным соотечественникам»².

Це не були лише формальні декларації. Як справжній син доби романтизму Скрібан виразив у віршованій формі своє захоплення Києвом, хоча ніколи пізніше він віршів не писав. А тут склав цілий зошит, присвячений Георгі Асакі. Ці вірші зберігаються в згаданому архіві. Вони писались із

застосуванням так званого перехідного алфавіту, в якому кирилівські літери перемішані з латинськими. Щойно у 1841 році з'явилась у Блажі в Трансільванії книга Тимотея Чіпаріу «Витяг правопису з латинськими літерами», а в 1847 році – перший журнал, написаний чисто латинськими літерами, так що вірші писались ще в Києві. Ми опублікували вперше два вірші з цього зошита на румунській мові у своїй книзі «Сусідня екзотика» (Exotica limitrofă) (1997)³. Ось український переклад цих віршів. Перший називається «Околиця Києва»:

«Вечір. Рубінові промені передвіщають
захід сонця.

Іскриться небо, дарує дух, прохолоду.

Навколо все дихає, живе.

Горби і ріка, і місто, і поле.

Чудовий вид природи зачаровує мене.

Тут план, і плід, і наука – це Господа дари,
що наділив природу.

На полі тім, що недалечко,

Ось на рівнині тій

Хмельницький військо надихає,

Козак мужніє. Немало слави

тут було, українець забув, бо інший, немічний,

її втрачає.

Татарину диктує тут Підкова,

І хан тікає, худа його слава,

Та й гордого поляка тут земля накрила,

Ось горб та закривавлений Дніпро – його могила.

Я думкою звертаюсь в далекі віки,

І почуття, і розум із радістю сприймають
Хрест, що закладений був тут таки,
Небесній джерела тут землю оживляють.
Найперше світло осяває
темну, як ніч, діброву.
Вона нині яріє, палає.
Настигла думка, як знамення.
Ні, не фатальне це натхнення,
Слово – музи дар,
Яскраве, як жар.
Києва околиця свята,
Театр величі, могила предків.
Перший промінь світла,
наук справедливих хвала,
Безсмертне місце,
оспівані моїм пером тремтячим,
доброті діла.

Вірш написаний десь у сорокових роках минулого століття. Ще не було у Києві двох пам'ятників, що прикрашають місто, ставши символом його величі. Пам'ятник Святому Володимиру, який тримає в руці хрест і дивиться з гори на Дніпро, був відкритий у Києві 28 вересня 1853 року, багато років після того, як Скрібан мешкав поблизу, на Подолі. Кінна статуя Богдана Хмельницького перед собором Святої Софії була встановлена пізніше, вже після смерті Скрібана, 11 червня 1888 року. Проте, коли читаєш цей вірш, не віриться, що всього цього у Києві ще тоді не було, що картини величі Києва поставали з

великою пластичною силою лише в уяві автора, який ніби відчував, що для Києва ці пам'ятники вкрай необхідні. Така же сильна уява людини доби романтизму керувала Скрібаном і тоді, коли він писав вірш «Великдень у Києві, описаний у світлі сонця»:

Велично дзвенить мідь

під склепіннями золотавими,

Гуде й повітря у рокоті слави,

Бог торжествує на землі і в небесній висі.

Великдень, весна, ознака вічності буття.

Ховають тут людину, і приглушений голос

До небес волає, щоб був почутий, про життя.

Ось так у світі все відроджується і воскресає,

І сонце сходить, і поле зеленіє,

Та прив'янute мое лице сорому не має,

Отож є йому чого прив'ядати,

Тягар несуть одні, інший

На розкоші багатий,

І великі малих можуть топтати.

Схід червоніє і лагідний Дніпро тече,

Сонце у його хвилях промінням грає,

Велично тріумфує Хрест і сатана тікає,

Зле на світі щоб все зникло і пропало,

Величне торжество настало,

Андрієм передбачене колись,

що маєм нині поважати.

Релігія єдина, як і її джерела,
Саме тут мене запалює й підносить,
Бути для неї офірою добре було б. Або померти!
Все, що в цей день тріумфує, нисходить, єднає,
Знайти шлях до свого спасіння
І румунам, як об'єднаним братам, допомагає.

Добро нам залишилось зрозуміти,
На землю що його приніс Христос,
Й постійний шлях спасіння,
Яким нам йти щасливими на землі й по смерті,
Закон це Біблії й природи,
Творцем всього існуючого даний.

Лунає радість і торжество навколо,
Від Півночі до Півдня, від Заходу до Сходу.
Й до небес підняв Христос людину,
Ярма її кайданів вже нема.
І рід людський звеличує хвала.

Велике торжество, проте нема для мене насолоди,
Не вдома я, з братами бути нема нагоди.
І кожний за своїм столом зітхає,
І сліз з очей моїх потік
Здавалось хмарами мене заволік,
Ніби мене оточували грім і хмари.

Бігме, лише там, де твоє призвання,
Щастя можеш мати,
Саме там щастя й благо,
Яке світ людині може дати,
Деревиною треба бути, щоб цього не відчути.
Хіба камінь існує,
Який сумує?

Батько і хата, потічок і джерело,
Квітучий луг, зелене поле і рілля,
Що родить, все це тут наводить,
Де перша церква, побачена мною?
Перо не може описати
Чудову картину, що володіє душою.

Висихайте, о сльози, це ваш закон,
Вас виплакав з колиски і в школльні роки,

Давно померла моя мати, нема кому їх витирати,
Та лице, вмите сльозами,
Нині нехай радіє,
Хай правда торжествує до небес!
Христос воскрес!

Ми не вважаємо Скрібана великим поетом. Недарма ж він ніколи не друкував своїх віршів. Але оці дещо незграбні твори, написані румунською мовою, є типовими саме для епохи романтизму. Адже саме романтична поезія плекала сум і меланхолію, залюбки користуючись словами, як *туга*, *стогін*, *слози*; у творах поетів-романтиків часто звучать мотиви ностальгії за отчим домом, за рідними місцями. Патріотизм – також дуже прикметна риса романтичної поезії. Тим, що вирізняє Скрібана в сонмі поетів-романтиків, є поєднання цих почуттів з християнською апологетикою, з вірою в те, що лік для всіх страждань людства можна знайти у вченні Христа, яке вказує дорогу до спасіння і до братерства між людьми. Соціальні ноти наявні поруч з національними. Ліричну напруженість породжують тува за вітчизою і захопленість Києвом, містом величі, передбаченої апостолом Андрієм, яка лунає дзвонами київських святынь.

Філарет Скрібан був першим румунським церковним діячем, який отримав звання магістра теології, що фігурує і на титульних сторінках його друкованих праць. Після повернення на батьківщину він став ректором духовної семінарії в

Соколі. Займаючи цю посаду між 1842-1860 роками, він реорганізував цей найважливіший духовний заклад Молдови, заснований митрополитом Веніаміном Костакі у 1803 році, створив два чотирирічні цикли, при чому другий з них за власною його заявою мав програму теологічного факультету, і заснував в різних містах підготовчі школи катехізму. Найкращих учнів він посылав на удосконалення до Києва, Петербурга, Халкі, Афін і Парижа. Підібрав добрих професорів і сам склав для семінарії підручники, здебільшого перероблені з курсів, які читались у Києві, або з підручників по спеціальності, за якими навчались в семінарях і теологічних факультетах у Росії та в Україні. Більшість з них надруковані, деякі з остались у рукописах. Найбільшу увагу Скрібан приділив працям авторів, вихідців з Румунії, які відзначились на Україні, серед них Петро Могила, «Православне сповідання» якого він перший видав у Молдові 1844 року і перевидав його ще два рази. Особливу увагу Скрібан приділяв діяльності Олександру Скарлата Стурдзи (1791-1854), відомого церковного автора, політичного діяча і історика, одного із засновників «Одеського товариства любителів історії», якого він запрошуував і до керівництва семінарії. Він переклав з французької та російської мов «Послання про священний сан духовний» і «Моральні, релігійні та історичні повчання» Стурдзи в п'яти томах, брав участь у заснуванні в 1860 році Ясського університету, був його проректором і деканом теологічного фа-

культету. На жаль, внаслідок незначного числа студентів і викладачів теологічний факультет довелось закрити в 1864 році і лише в 1881 був заснований такий же факультет у Бухаресті⁴.

Філарет Скрібан, який був спочатку архімандритом, а далі архієреем, і придбав ще й прізвище Ставреополеос, розгорнув у складі Синоду і різних державних комісій широку політичну діяльність, однак змушений був відмовитись від цього, будучи противником церковних реформ Олександру Йоана Кузи, які він вважав неканонічними.

З усієї цієї багатої діяльності нас зацікавив він головно як автор двох книг, «Короткої церковної історії», виданої в 1858 і перевиданої в 1869 і 1874 роках, і «Короткої церковної історії румунів», як яскравих апологетичних праць. Для «Церковної історії румунів» він збирав матеріали на протязі 20 років, але видав її тільки за два роки до смерті, в 1871 році. Рукопис праці – період до панування Олександра Доброго – зберігається в його архіві в Бібліотеці Академії і написаний російською мовою, що свідчить про те, що він прекрасно володів нею. Мірча Пекураріу, автор трьохтомної «Історії румунської православної церкви», зазначає в третьому томі цієї праці (Бухарест, 1994), що підручник «Коротка церковна історія» являє собою компіляцію російських праць на цю тему, як і інші підручники Скрібана⁵. Однак ніде в даній книзі не названий інший автор, хоч на титульній сторінці і зазначено, що книга «опрацьована румунською

мовою». Це цілком природно, не міг же Скрібан сам зібрати такий величезний матеріал, в якому охоплена вся історія християнської Церкви від народження Христа аж до 1839 року – року повернення, як він пише, до православ'я уніатів в Росії.

Однак праця так ґрунтовно і систематично складена, з дуже докладними хронологічними таблицями, що тут ясно видно руку вправного редактора. В той же час книга не є холодним, сухим підручником, в ній відчувається душа автора.

Саме серйозність і ґрунтовність цієї праці спонукала нас до її використання для вияснення деяких важливих питань історії православної церкви на Україні, бо в цьому питанні до сьогодні є багато неясностей, оскільки лише в останні роки українські літературознавці і політологи почали звертати увагу на це важливе питання, хоча, як вияснилось після 1991 року, суспільство в цілому дуже поділене внаслідок існування кількох православних церков, які розгортають паралельно свою діяльність на Україні і явно між собою конкурують, при чому останніми роками справа дійшла до відкритих сутичок.

Ми, звичайно, переконані в тому, що є на Україні люди, які добре знають церковну історію. Але зустрічаються помилкові твердження в працях, в яких ми цього б найменше чекали. Ось один із багатьох прикладів.

На сьогодні в Києві друкується дуже багато книг з національного питання. Деякі – першокласні. Але

годі в них шукати відповіді на парадокси церковного життя. Зупинимось зокрема на книзі Миколи Рябчука «Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення» (Вид-во *Критика*, Київ, 2000). На сторінці 34 читаємо: «Еліта дісталася дворянські титули, простолюд – православних попів, релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишалося тільки миритися з периферійністю і вдовольнятися визнанням за собою певної регіональної специфіки»⁶. Автор підsumовує тут два століття розвитку України після Переяславської Ради 1654 р. Але якщо торкатися деталей, постає питання: коли саме було перенесено патріархію з Києва до Москви? Адже в Києві ніколи не було православної патріархії. З часів Володимира Церква була завжди канонічно залежною від Константинополя. Читаючи книгу Філарета Скрібана, знаходимо щось цілком відмінне. Поворотний пункт стався після невдачі Флорентійського Собору, скликаного за бажанням Константинополя, який прагнув у такий спосіб шляхом об'єднання Східної і Західної Церков отримати поміч Заходу у боротьбі проти турків. Проте результат був протилежний. Розрив між Сходом і Заходом поглибився⁷. Москва унію не схвалила, відмовилася прийняти Ісидора, київського митрополита, грека за походженням, який підтримував ідею об'єднання церков. Його наступник Григорій волів вже перебувати в Литві. З 1474 року

московські митрополити вже не титулувались і митрополит Київський⁸. Отже в XVI столітті в обох містах були тільки митрополити, залежні від Константинополя. Московська патріархія створилася щойно у 1589 році і першим московським патріархом був Йов⁹. Ініціатива заснування у Москві власної патріархії належала царю Федору Івановичу, який запропонував цю посаду Єремії, патріарху Константинополя, останній, однак, відмовився від неї. Проте він згодився на автокефальність московської Церкви, благословив Йова на патріарший престол, але заявив, що в майбутньому Московського патріарха має обирати російський Святий Синод. Незабаром і інші православні патріархи послали до Москви спеціальні дипломи, в яких визнавали автокефальність російської Церкви.

Такої автокефальності Україна ніколи не отримала від патріархів Східної церкви.

Якби Україна мала свого патріарха, мабуть ніколи б не дійшлося до Брестської унії. Адже першо-причиною цієї унії з канонічного погляду було те, що згаданий вже константинопольський патріарх Єремія віддалив Онісифора, митрополита Київського, тому що останній, всупереч церковним законам, був двічі одружений. Тоді Луцький єпископ Кирило Терлецький, також двічі одружений, домовився з новим митрополитом Київським Михайлом Рогозою визнати верховність папи Римського. Це сталося 1596 року.

Київська православна митрополія, яка унії не

признала, була залежна від Константинополя аж до часів гетьмана Івана Самойловича. З церковної історії Філарета Скрібана дізнаємось, що й Братська школа в Києві, заснована при Богоявленському монастирі, отримала право на існування, по-церковному благословення, в 1589 р. від Єремії Константинопольського, а далі після її розширення – від Феофана, патріарха Єрусалимського, року 1620, коли ж Петро Могила перетворив її на Академію, було необхідне благословення Єрусалимського патріарха Паїсія, отримане року 1649.

А визнання авторитету московської патріархії мало місце у такий спосіб. Гедеон Святополк звернувся до Москви, де патріархом був Йоакім за рукоположенням, і останній, щоб висвятити Гедеона на Київського митрополита просив спочатку благословення константинопольського патріарха Діонісія.

Зрозуміло, що після завоювання Константинополя турками, сила константинопольського патріарха була скоріше формальною у порівнянні з силою московського, за яким стояв цар, могутність якого постійно зростала. Цим і пояснюється рішення Гедеона, який став київським митрополитом у 1685 році. Але в житті Церкви навіть формальна сторона має велике значення, і, напевно, сьогодні Москва не дасть благословення на утворення автокефальної української церкви, а інші православні патріархи не мають сили, щоб відірвати українську церкву від підлегlostі Москві. Тому з

канонічного погляду жодна з двох українських церков не є незалежною і тому багато хто вважає правомірною тільки парафію, підлеглу Москві навіть сьогодні, через десять років по утворенню самостійної Української Держави.

«Церковна історія» Філарета у значній мірі позначена намаганням довести вищість православної церкви у порівнянні з іншими церквами. Як церковний діяч і як людина глибоко віруюча, Філарет вважає помилки християнської Церкви і всі поразки християнських народів Божим провидінням, випробуванням народів і пануючих верхів.

Зокрема він пише: «Боже провидіння, яке уважно слідкує і охороняє Церкву у цілому світі, проявилось у цей час у великих подіях і переважно в хрестових походах і завоюванні Константинополя, а в Росії – в уярмленні татарами. Хрестові походи, як і всілякі війни, можна розглядати очищенням як для Росії, так і для Заходу, але у своїх судьбах християни повторили ще раз той великий урок, що Богу милим є не розширення ззовні і не світське панування і слава Церкви, а внутрішня сила побожності, благочестивості, міць і твердість, постійність віри.

Саме ці чесноти знаходяться під його вічним захистом. Крім того, ці походи, які були певний час сприятливими для могутності пап, зрештою привели до її ослаблення, підносячи силу володарів. Зайняття Константинополя хрестоносцями було явно корисним для Заходу, який засвоїв скарби вчені. Після падіння Східної Імперії, ці вчення були

скеровані на Захід. Це поширення просвіти було зрештою благотворним для всіх. Завдяки йому повалилось багато суетних повір'їв і релігійний фанатизм Заходу. Був покладений край необмеженій духовній і світській владі Риму. Поруч з цим було збережено від невігластва магометанців багато цінностей, корисних для християнського світу. Татарське ярмо в Росії було згідно Провидінню потрібним для її морального очищення... Під цим ярмом зазнало приниження властолюбство князів, очистилася віра народу, виросла його моральна сила».¹⁰

РОМАНТИЧНА ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСТВА

Кожна нова літературна школа з'являється відкидаючи попередні моделі і запроваджуючи нові. На Заході існував навіть період передромантизму, який підготував для романтичної школи такі моделі. Місце античної літератури і аристотелівської поетики, які домінували, починаючи з періоду класицизму, займають оссіанські поеми Макферсона, які відривають атмосферу туманів і таємності кельтської поезії. Замість строгих правил, що сковували розвиток драматургії, моделлю стали драми Шекспіра, в яких не дотримувалось правило трьох єдностей і сумне перемішувалось з комічним. Більше того, сам Шекспір, якого критика класицизму вважала п'яним англійцем, стає новим кумиром. Романтизм заходить швидко терен у всій Європі. Цьому сприяло піднесення національно-визвольних рухів, які полоняють серця молодих, починаючи Італією і кінчаючи хребтами Уралу. Оскільки для визволення молодих націй необхідно було повалити деспотичні правління, рух за свободу мав місце навіть там, де не було безпосередньо національної ідеології, а просто

ненависть проти тиранії. На чолі руху декабристів став росіянин Павло Пестель, син губернатора Сибіру. Тарас Шевченко, представник поневоленого царизмом українського народу, змальовував у своїх творах декабристів, як мучеників боротьби за свободу. Щоправда, тут не обійшлося без протиріч і напруження. Олександр Пушкін писав у вірші «До Чаадаєва» (1818): «Товарищ, верь: взойдет она, / Звезда пленильного счастья, / Россия вспрянет ото сна, / И на обломках самовластья / Напишут наши имена». Але він же після поразки польського повстання 1830 року, спрямованого проти Росії, заявляв наступного року у вірші «Клеветникам России», що це була лише внутрішня сварка слов'ян між собою і, навіть, поставив перед Заходом перспективу злиття слов'янських народів під владою Росії («Славянские ручьи / Сольются в русском море?»).

Перший етап українського романтизму починається саме під знаком цього протиріччя. Один з визначних представників Харківської школи романтизму Петро Гулак-Артемовський був пристрасним пропагандистом гасла миколаївської Росії «самодержавство, православ'я і народність», тоді як найбільший письменник доби – Тарас Шевченко – виступав все енергійніше проти самодержавства і схилявся все більше до думки про самостійність України, проклинаючи Богдана Хмельницького, який приєднав її 1654 року до Росії.

Не без протиріч була політична позиція і

українських романтиків, які жили тоді в межах Австрійської імперії. Іван Вагилевич, один з представників «Руської трійці», рішуче підтримав визвольний рух поляків у Львові 1848 року, втративши через це навіть свою православну парафію, тоді як інший представник цього ж угруповання, Яків Головацький, став московофілом, отже підтримував офіційну Росію.

Ці, такі різні між собою люди, мали спільногу кумира – Григорія Савича Сковороду, письменника наскрізь оригінального, стиль якого, обтяжений метафорами, вільний без обмежень політ думки, зачарували усіх. Щоправда, не всі його до кінця зрозуміли. Шевченко, який в дитинстві захоплювався його псальмами, пізніше рішуче відкинув його, пишучи на його адресу навіть образливі слова. А поза кордонами царської Росії практично ніхто не чув про нього, і кумирами були чеські будителі, як, наприклад, Ян Коллар, яким захоплювалися у рівній мірі Михайло Лучкай і Іван Вагилевич. Загальним захопленням однак користувались два твори Середньовіччя, недавно вирвані з забуття: *Слово про Ігорів похід* і *Початковий літопис*. Перший з них перекладався, імітувався (М. Шашкевич, І. Вагилевич, А. Могильницький, Т. Шевченко, Ю. Федькович), другий поставав необмежене число тем (М. Лучкай, М. Шашкевич, М. Костомаров).

Однак розмову про український романтизм доречно починати з найменш відомого широкому колу читачів автора, Михайла Лучка¹. Народився він

у селі Великі Лучки на Закарпатті у 1789 році, звідти його прізвище, вибране ним під час навчання у Віденській греко-католицькій семінарії, тому що там учнів на прізвище Поп, як він справді називався, було забагато. Був він ціле життя греко-католицьким священиком, багато років в Ужгороді. Нам він особливо симпатичний через приязнь до румунів, яку він проніс через усе життя, починаючи від часу навчання в ліцеї в Орадії, а далі під час перебування в 1829-1830 роках в Італії, де він спеціально відвідав могилу Інокентія Міку Клайна у Римі, а також Колону Траяна. До пам'яті імператора Траяна він почував особливу пошану.

Лучкай був автором «Слов'яно-руської граматики», надрукованої у Буді в 1830 році, в якій він висуває ідею, що для тих слов'янських мов, які на відміну від російської та польської, ще не мають своєї детально розробленої літературної мови, найкраще творити літературу мовою старослов'янською². Він рекомендує особливо ретельно цю мову для «русинів» Закарпаття, оскільки, на його думку, їхні діалекти дуже наближаються до старослов'янської. Не можна відмовити авторові «Слов'яно-руської граматики» у проникливості, оскільки ці українські діалекти крайнього заходу україномовної території особливо консервативні. Це явище можна спостерігати і в інших крайніх мовах певної сім'ї мов, наприклад, у португальській або румунській мовах, фонетично досить подібних, незважаючи на те, що не існувало прямих контактів саме через їх крайнє

розташування щодо сім'ї новороманських мов. У випадку слов'янських мов можна спостерігати архаїчні явища, наприклад: збереження двоїни, давньої системи дієвідмінювання у словенській мові, а також в українській мові крайнього заходу. Мовознавчі погляди Лучкая, який сам залишив зразки проповідей церковнослов'янською мовою, можна пояснити і його ізольованістю від центрів українського культурного життя. На жаль, Україна йому відповіла тим же. Навіть після того, як Закарпаття увійшло до складу радянської України, у Києві передрукували у 1989 році цю його працю паралельно латинською і в перекладі українською мовами, тоді як головна його праця «Історія карпатських русинів», завершена за рік до його смерті, у 1842 році, донедавна не могла появитись на Україні, можливо, тому, що автор був греко-католицьким священиком, і, як відомо, це віросповідання було у радянські часи заборонено. Рукопис зберігається в бібліотеці Ужгородського університету, отже за його переклад взялись ужгородські філологи Ю. Сак, М. Ороста А. Ігнат, але паралельний латино-український текст друкувався у журнальному варіанті, починаючи з XI тома «Наукового збірника музею української культури» в 1983 р. у Свиднику (Словаччина).

Ідея спорідненості всіх слов'янських мов була започаткована вже в XVI столітті чеським монахом Яном Благославом у його «Чеській граматиці». У XIX столітті цю ідею розвинув чеський вчений Павло

Шафарик, який набагато точніше, ніж Благослав, визначив розташування різних мов. Він, на відміну від Благослава, говорить і про українську мову. У Лучкай немає цієї точності. Але ідея, яка його надихала, та сама, чисто романтична ідея єдності слов'янства. Він вірив глибоко в спорідненість між словами «слава» і «слов'янин», вірив у високі моральні якості давніх слов'ян, переконливо відображені у творах Яна Коллара і Вацлава Ганки. І щоб не зостатись позаду від чеських і словацьких будителів, він поспішив записати і свій маленький закарпатський куток у велику сім'ю слов'янства. Недарма ж «Історія карпатських русинів» написана ним міжнародною мовою науки тих часів – латинською, якою він, як вчений, греко-католицький теолог, прекрасно володів. Книга має такий епіграф «Історія навіть маловідомого народу проливає світло на славніший народ»³. Ця концепція і визначає досить дивну побудову книги. Розпочатий широкою картиною стану усіх народів Східної Європи в стародавню і середньовічну добу, опрацьований при використанні великого числа римських і грецьких історичних джерел, цей рукопис обіймає близько півтори тисячі сторінок і наприкінці стає хронікою однієї Мукачівської єпархії XVII-XVIII століть.

Оскільки Лучкай в даному разі цікавий для нас як представник романтичної історіографії, ми обмежуємося тут розмовою про його орієнтацію на головну модель українських романтиків *Початковий*, або *Руський літопис*, який в першій половині XIX

століття, але, на жаль, також і набагато пізніше був некритично сприйнятий в Росії і на Україні, як непохитний авторитет для історика, хоч там перекручень, продиктованих інтересами правлячої верхівки аж надто багато.

Перше друковане видання цієї пам'ятки було здійснено у Санкт-Петербурзі у 1767 році Археографічним товариством Петербурга на основі давніх рукописів. Лучкай однак користувався не цим джерелом, а п'ятитомним двомовним виданням з німецьким перекладом, здійсненим геттінгенським професором Аугустом Людвігом Шлецером в останні роки його життя (1802-1809). Лучкай так і не дожив до нового видання літопису в 1843-44 роках у Санкт-Петербурзі, яким користувався вже Іван Вагилевич, як це видно з його статті «Замітки о літературі руській» (1848).

Ще з часів візантійських хронологів прийнято було розпочати будь-який літопис біблійними інформаціями про початок світу. Літопис руський бере свій початок дещо пізніше, від розподілу землі між синами Ноя: Симом, Хамом і Яфетом. Візантійські історики вважали, хоч про це в Старому Завіті нічого не сказано, що слов'яни походять від Яфета. Зокрема так вважав грецький історик X-го століття Гіпполіtos, який, складаючи список 372 племен, що походять від Яфета, на 72 місці називає норийців, або слов'ян. Ранню історію слов'янства «Початковий літопис» описує також на основі інформацій, здобутих від візантійських істориків, зокрема Георгія Амартоли.

Це джерело було свого часу відкрите визначним російським філологом Олександром Шахматовим у праці 1916 року «Повесть временных лет». Оскільки Леонід Махновець переклав Іпатіївський рукопис «Початкового літопису» українською мовою, маємо змогу цитувати скупу розповідь літопису про початки слов'янства в його перекладі. Ось відповідний текст: «По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – од того, де сіли, на котому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на імення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли же волохи нашли на слов'ян на дунайських і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів пішли одні, що прозвалися полянами, другі ляхи прозвалися лютичами, інші – мазовіщанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші деревлянами, бо осіли в лісах, а другі сіли межи Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони називалися полочанами. Слов'яни же, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – словенами, і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі же сіли на Десні і по Сейму, і по Сулі і називались сіверянами».

В цьому тексті, який, до речі, цитує і Лучкай в своїй

Історії, є досить протиріч. По-перше, виходить, що дуже рідко є відповідність між топонімією, гідронімами і назвами племен. По-друге, зовсім неясно, чи поляни, що були ляхами, і поляни, що сіли по Дніпру, є одна і та ж народність, чи племена різні. Але ці протиріччя ще більше поглиблюються у дальшому викладі, що слідує після описання сусідніх з слов'янами народів, що осіли на Русі (між іншим є і згадка про болгар, що живуть на Волзі), а також розповіді про прибуття апостола Андрія на Київські гори і про заснування Києва братами Києм, Щеком і Хоривом. Наводимо цей текст : «Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів, себто від хозар, так звані болгари. І сіли вони по Дунаєві і були насильники слов'ян.

А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніше захопили були Слов'янську землю. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря грецького, які ходили з ним на Хоздроя, цесаря перського. У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили»⁴.

Нестор знає про болгар, які жили на Волзі, але нічого не згадує про змагання між болгарами та хозарами за панування над Києвом ще до приходу варягів. Натомість знає про те, що частина болгар під керівництвом Аспаруха заснувала дунайську Болгарію року 679. Щодо того, що вони пригнічували слов'ян – це ще під знаком запитання, оскільки вони розбили Візантію саме при сприянні слов'ян, що жили в колишній Фракії, прибувши сюди раніше болгар з

півночі. За традицією вождь угрів Арпад оволодів землями між Тисою і Дунаєм, перемігши на Закарпатті болгарського вождя Салана (Залана). Арпад помер року 907, отже нічого спільногого не мав із заснуванням болгарського царства. Угорці, справді, коли прийшли в Дакію розбили якісь князівства, в яких, судячи за іменами, панували слов'янські князі, але це було також наприкінці IX-го століття. Найбільша загадка у цьому тексті – це волохи. Про який саме народ тут ідеться? По традиції слов'яни називали волохами новороманські народи: італійців, румунів, а також і франків. Ця первісна назва походить від назви племені Волке (те саме що сучасні Вельси в Британії). Спочатку цю назву застосовували німці щодо народів романського походження. Німецька форма слова велш. Румуни ніколи не панували над придунайськими слов'янами. Єдина прийнятна гіпотеза – це ідентифікація волохів із франками⁵, які дійсно говорили новороманською мовою і частина яких справді довший час жила в Далмації на березі Адріатичного моря, звідки вони робили напади, пробираючись через гори, на слов'ян. У 795-796 роках під керівництвом Карла Великого вони остаточно розбили аварів (обрів), які до того часу панували в Паннонії, підкоряючи собі слов'ян.

Але все це пізніші інформації, недоступні Михайлу Лучкаю. Для пояснення літописного тексту він прибігає до цілком іншої гіпотези, яка в першій половині XIX століття користувалась деяким авторитетом, але на сьогодні вже ніким не відстоюється, а саме до

припущення, що даки були слов'янами. Як засвідчує румунський історик Григоре Точілеску у своїй книзі «Дакія перед римлянами»⁶, цю теорію у свій час по-діляло і велике число румунських вчених. В даному випадку Михайло Лучкай спирається на свідчення візантійського історика VI-го століття Теофілакта Сімоката, який називав даків слов'янами⁷. А оскільки Лучкай був інформований, що даки і гети – дуже близькі між собою племена, то він переносить появу слов'ян на берегах Дунаю набагато раніше, ніж це сталося насправді, аж в античну добу, і накреслює величну романтичну картину ранньої історії слов'янства, яке жило споконвіку на території Дакії і тільки у середні віки піднялось на північний схід. Це цілковито суперечить історичній правді, адже на території Візантії слов'яни зимували вперше в 550-551 роках, а самі прибули сюди з півночі. Отже картина, намальована в *Початковому літописі*, тобто рух слов'ян з півдня на північ – це вигадка. Проте вона чудово влаштовувала істориків-слов'ян доби романтизму (в тому числі і Лучкай), які гаряче бажали надати скромним початкам слов'янства грандіозних розмірів.

Щоб все таки якось пояснити цю фантастичну візію, Лучкай приписує помилкові твердження не Нестору, гіпотетичному автору *Початкового літопису*, який, звісно, помилятись не міг, а грецьким авторам, які нібито заплутались у вживаній ними термінології. Ось його слова з розділу «Слов'яни, даки та язиги не знали чужого ярма» (глава 12, книга 1): «Греки, бачачи силу варварів, гадали, що вони, як і гунни,

прийшли з інших місць, тому Прокопій відзначає, що слов'яни прийшли до Дунаю через землю гуннів... але (греки) мали й такий звичай, що коли якесь плем'я стало загрожувати, воно завжди діставало інші та інші назви. В цей час стало відомо вченому світу слов'янське плем'я, яке після вигнання гуннів знову завоювало свою незалежність, славу і популярність, але не назву, бо до тих пір називали їх гетами, даками та язигами, тепер із забуттям попередніх стала міцніти їх справжня назва. Грецькі письменники вважали, що вони є новим народом, і тому за своїм звичаєм помилково твердили, що вони переселились із півночі, однак не позначають ані час, коли, ані місце, звідки переселення було здійснене... Незрозуміло чому ці вчені спираються на цю гіпотетичну іміграцію, передусім необхідно було б дослідити, куди поділися аборигени даки та язиги і чому змушені були переселитися».

Оскільки Лучкай був прихильником теорії чистих рас, він аж ніяк не міг додуматись до того, що даки та римляни злились в один народ, названий румунськими істориками ХХ століття спочатку дако-римським. Але і сучасні Лучкаю румунські історики, зокрема представники так званої латинської або ардяльської школи, не були мудрішими. Щоб довести латинську чистоту румунської мови, Петру Майор твердив, що римляни винищили тубільне населення так, як винищили перед тим жителів завойованого Карфагена. У цьому питанні Лучкай дещо заплутується. У 40-му параграфі глави 5 першої книги він

пояснюює наявність багатьох слов'янських слів в їхній мові тим, що валахи (волохи), які є залишком колонії Траяна, мали численні торговельні і шлюбні зв'язки з даками, що були слов'янського походження. Він зазначає: «Простий люд ніколи не називає себе волох, або валах, як називає їх слов'янин, але завжди ромун». До речі, Лучкай цілком правильно виводить слов'янське слово «волох» з німецького «вельш», бо так називають німці італійців. Але якщо волохи, або ромуни – це залишки колонії Траяна, то куди поділися даки? У згаданому 40-му параграфі він на це відповіді не дає, але натомість у 7-му розділі другої книги «Історії карпатських русинів» він безапеляційно заявляє, що русини на Закарпатті є тубільцями і хіба що доповнювалися пришельцями: «Первісні назви місцевостей, гір, річок збережено аж до сьогодні: Поляна, Бистра, Люта, Тиха, Голубина, Березна, Землюн, Темник, Густ і т. ін. Отже поки хтось не доведе, що тут існував інший народ, ніж руський (слов'янський), і назви поселень, гір і племен були іншими, до тих пір русини залишаться аборигенами своїх країв, будуть справжніми потомками гетів, даків і язигів та сарматів».

Звичайно, жоден з названих Лучкаєм народів не був слов'янським і топонімічні назви, перелічені ним, ніяк не є доказом цього, бо це найчастіше насильно приписані ним слов'янські етимології до назв, бо грецька назва Дунаю Істер виводиться ним з слова Бистра, назва Тиси – невідомого походження – з слова Тиха, Алута, римська назва річки Олт (яка з

Закарпаттям нічого спільного немає), пояснюється ним слов'янським словом Лута і т. п. По справжньому переконливими є лише археологічні розкопки. Зроблені в наш час розкопки доводять, що слов'янське населення прийшло сюди не раніше половини першого тисячоліття н. е. А до того там були даки. Гети і даки справді одна народність, але слов'янами жоден з давніших істориків їх не називав, окрім згаданого Лучкаєм Теофілакта Сімоката, який про це пише у 4-ій главі 3-ої книги життя Маврікія (див. у Лучкая параграф 22 4-ої глави 1-ої книги). Маврікій правив у Візантії наприкінці VI-го початку VII-го століття, вів війну з аварами і слов'янами, їхніми союзниками на берегах Дунаю. Це період масивного проникнення слов'ян на придунайські землі, отже Теофілакт повинен був якось пояснити, хто вони, і тому, що це був новий для нього народ, він і ототожнив його з відомими йому з давніших джерел гетами. Так що посилання на Теофілакта свідчить скоріше проти, а не на користь Лучкая.

Виходить, що ототожнення гетів з слов'янами має у Лучкая єдине пояснення: вплив *Початкового літопису*, де мовиться про присутність слов'ян на нижній течії Дунаю в період розселення нащадків Яфета, сина Ноя. Якщо вони були там з найдавніших часів, то це ніхто інший як гети, котрі згадуються, як тотожні з даками, і які були добре відомими античним авторам.

Цілий ряд інших іndoєвропейських племен, як-от фракійці, мізи, скіфи, сармати, відносяться Лучкаєм

до слов'ян. Але такий поспіх знаходимо і в румунських або мадярських істориків романтичної доби. Петре Майор і Георге Шінкай називають румунами і половців, і скіфів, і трипільців, і паціанців, отже ті самі народності, які Лучкай вважав слов'янськими.

Найбільше заплутали Лучкая тюркські народи. Він інших тюрків не признавав, окрім турків-османів, які прийшли в Європу 1354 року, за 100 років до падіння Константинополя, коли султан Орхан I завоював у Візантії фортецю Галіполі. А як бути з іншими тюркськими народами, які відомі з історичних джерел раніше? Ось, наприклад, згадані у цитованому уривку з *Початкового літопису* волзькі болгари? Лучкай цілком правильно твердить, що саме ці болгари дали назву ріки Волги⁸. Але які то могли бути турки, коли вони з антами не ворогували і коли на їхню болгарську, не інакше як слов'янську, мову була перекладена Мефодієм перша глава Євангелія від Йоана (глава 14 книга 1). Мефодій вивчив цю мову, несучи військову службу на кордонах грецької держави. А там уже знаходились болгари. Лучкай і не здогадується, що на той час болгари, які прибули з Волги та Азовського моря, вже були асимільовані слов'янами і перейняли їхню мову. Він все вважає, що вони говорили тією же мовою, як на берегах Волги, бо це також чиста раса. Якби Лучкай зізнав, що більшість народів Європи є результатом різних процесів асиміляції, то він не ускладнював би до неможливості проблеми, які стояли перед ним. Але ж тоді і історія слов'ян виглядала б не такою величною.

Шлецерова історія Росії поставила Лучкай перед іншою загадкою. Якщо *Початковий літопис* навмисне уникає розповіді про відвідини Кирилом Хозарії, а може про це і не знає, бо найдавніший рукопис *Життя Константина Кирила*, який дійшов до нас, датується аж XIV-им століттям, то Шлецер воліє використати це джерело і розповідає про цю подорож, вважаючи хозарів турками. Це, звичайно, образило Лучкай, який вважав хозарів слов'янами. Ось і читаємо у параграфі 70-у 10-го розділу 1-ої книги *Історії Карпатських русинів* таку цитату з «Руської метрології та життя св. Кирила»: «За патріарха Константинопольського Ігнатія та імператора Михайла хозари вислали послів до імператора з проханням, щоб зволів їм за давньою дружбою вислати ученого мужа, який вів би бесіду з юдеями та сарацинами, які намагаються перенести їх на свою релігію. Константин (потім названий Кирилом), викликаний з Олімпа, умовляє брата Мефодія, який до того часу розмовляв по-руськи (тобто по-старослов'янськи), щоб пішов із ним. Оба прибули в Херсон, а саме на рубіж хозарів. Там вони довше затрималися, поки не вивчили досконало руську мову, тому що хозари розмовляли по-руськи (по-слов'янськи)». Щоправда Шлецер вважав все це за неправду. Лучкай також допускає, що подорож до Варії – легенда, але ж вона дуже принадна для історика Росії, бо обґруntовує твердження, що первісним слов'янським варіантом перекладу Біблії був саме переклад, дуже близький до говору Малої Росії, бо саме брати Кирило і Мефодій

там вивчили слов'янську мову. А хозари, або козари, це ніхто інші, як теперішні козаки. Це слова Лучкая. Таким чином, ідеалізм Лучкая легко переходить в прагматизм. Але ж це було характерно взагалі для романтиків, які допускали навіть перекручення давніх текстів, якщо це було вигідно для інтересів молодих націй, які боролись за своє визволення. Так пояснюється рясність підробок в епоху романтизму. Без них не обійшовся і романтизм на Україні. Як приклад, можемо назвати маніпуляції Олександра Хашдеу щодо текстів Сковороди, і деякі тексти із «Запорожской Старины».

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ

«Невтомний ратай» так назвав Осип Осипович Петраш свою статтю, написану до 100-річчя від смерті Івана Вагилевича, одного з організаторів угруповання «Руська трійця»¹. Його портрет тим більше цікавий, що йому у певній мірі була відома творчість Шевченка і його, до певної міри, знав Шевченко, який, прочитавши його поему «Мадей», висловив бажання, щоб Вагилевич описав «народ руський, живучий у Карпатах»². До цього Вагилевича не треба було спонукати, бо більш працьовитого і ретельного дослідника цього регіону годі шукати. Рамки його життя майже збігаються з роками життя Шевченка – це 1811-1866 роки, але відміннішої біографії годі шукати. Його характеризує насамперед непослідовність. У листі до М. Максимовича від 7 березня 1837 року він скаржиться з приводу того, що кругом панують священики: «От ще то найгірш, що зъде у нас, южнорусинів, ніт іншого чину, окроме попівського, от-бо, хто не піп, так уже пропав для Русі, если не перейшов на латинський рітус, так уже йому по-

руськи ані чирк; рідко бо і русинів іноді найти, як по селах, бо міщани і шляхта – премаленько oprоче чужих, не наських, а то усе (...) лях, а тепер-ка німота: от як гг. Лучкай, Левицький, Лозинський, Блонський, Верещинський – усе попове! усе попове! і я на попа правлюся»³.

При таких обставинах нема чого дивуватись із крутых зламів в його житті. Був він галичанин з села Ясені, поблизу міста Станіслава (з 1962 року м. Івано-Франківськ), був і сином священика. Навчався у Львівській духовній семінарії, де захопився давніми хроніками, фольклором, етнографією і став згодом прекрасним фольклористом. Про це свідчить збірка його фольклорних записів, видана М. Й. Шалатою. У 1889 році познайомився з Маркіяном Шашкевичем і став активним організатором угруповання «Руська трійця», яке аналогічно до чеських і словацьких будителів, прагнуло до відродження української мови у дуже ворожих для цього обставинах. Недарма ж начальник львівської поліції Пайман висловився, як згадує третій член угруповання Я. Головацький у своїх спогадах під заголовком «Пережитое и перестраданное», про це угруповання в таких словах: «Ці безумці хочуть воскресити ... мертву русинську національність». Цей намір було особливо тяжко здійснити при дуже малій підтримці з боку самих українців, як це видно з вищенаведеної цитати з листа до М. Максимовича.

Рятуючись від ізольованості, Вагилевич примкнув до поляків. Після конфіскації *Русалки Дністрової*,

маленької збірки угруповання українською мовою, і, особливо, після смерті Маркіяна Шашкевича, який помер молодим від туберкульозу у 1843 році на тридцять другому році життя, співробітництво Вагилевича у польських виданнях стає все інтенсивнішим, особливо в період революції 1848 року. Він все більше підтримує визвольний рух поляків, які здавна виступали під гаслом єдності повсталих народів (за нашу і вашу свободу). Іван Вагилевич саме тоді покидає самовільно парафію у селі Нестаничах Золочівського округу і стає редактором газети «Щоденник руський», фінансованої поляками, яка видавалась паралельно латинським шрифтом і кирилицею.

Вийшло всього 9 номерів газети. Цю діяльність слід особливо відзначити, тому що в дні повстання у Львові інша українська газета «Зоря Галицька», підтримувана урядом, відкрито виступала з позиції австрійської монархії. «Щоденник руський» був закритий після того, як Львів бомбардувався з гармат військами віденського уряду.

Щоб запобігти покаранню за те, що самовільно покинув парафію, Вагилевич робить спробу перейти до уніатів, а коли йому у цьому відмовляють, він переходить у лютеранство. До кінця життя Вагилевич займається науковою діяльністю, дуже рідко щось заробляє, живучи у страшних нестатках, у цілковитій самотності. Могилу його, яка знаходилась між лютеранськими похованнями на Личаківському кладовищі у Львові, так і не вдалося віднайти.

Третій член угруповання – Яків Головацький – вибрав інший шлях. З 1851 року він переходить на «яничіє», тобто пише якоюсь дивною російською мовою, але наукові твори, зокрема свою фундаментальну збірку «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», видану у Москві 1878 року, він оформив літературною російською мовою. Я. Головацький був певний час ректором Львівського університету і в 1866 році, саме в рік смерті Вагилевича, переходить остаточно у табір московофілів. Він мав, на відміну від Вагилевича, матеріально забезпечене життя, поважне становище у громадському середовищі. З усіх трьох прожив найдовше (1814-1888), але й він також зазнав і горя, і розчарувань.

У Вагилевича хитання були насамперед між українською і польською мовами, чому ніяк не можна здивуватись, між іншим і через недостатню опрацьованість української літературної мови і великий престиж у даному середовищі польської. Недарма ж вірші він писав головно під впливом Міцкевича, який своїм чудовим поетичним даром надовго підкорив собі і польську поезію.

Вагилевич однак чужі моделі переносив на український ґрунт. Твір Вагилевича «Жулин і Калина» з демонологічним сюжетом досить явно нагадує баладу Адама Міцкевича «Світезянка», написану в 1821 році. Тема балади Міцкевича, сина Литви, патріотична, ідеться про загибель князів Туханів і всіх людей їх, в тому числі і жінок та дітей, в озері Світезі на Волині, коли російське військо

напало на литовського князя Міндовта. Про це розповідає донька Тухана, яка випливає, як привид з води. З того часу озеро – зачароване, хто наблизиться до нього – гине. Темою твору Вагилевича є зраджене кохання, розлучниця розбила щастя Калини, яка мститься над Жулиним, затягає його на дно, манить у свою підводну домівку. Він у розpacії кидається у хвилі Дністра. На другий день виловили два трупи – Жулина і Калини, тільки тіло Жулина заворожене, його цураються вихри і піски, а на могилі його не росте навіть трава.

Як справжній романтик, Вагилевич дуже цікавився демонологією, написав незакінчений твір «Упир», а польською мовою написав неопубліковане дослідження під заголовком «Демонологія». Найчастіше писалось Вагилевичу, коли він мав перед собою староукраїнські моделі. Ось уривок з поеми «Мадей»:

Мадей велів чатувати
Густою дебрею.
Гомін далеко клекоче:
«Вертаймо, Мадею!
З верх Бескиду глухий дубот
Бором ся шибає -
Тъмою вихром їдуть угри -
Дебр ся улягає».
«Ніт вертаться, сив Мадею,
З соромом додому,
Глухов пущев темнов начев

Блудити по лому,
З безчесними оченьками
Ясне сонце зріти,
З безчесними губоньками
Богу ся молити!
Кіньми зорю долиноньку,
Засію стрілами,
Переломлю вражі тучі,
Проллю кров ріками!»

Зразком тут є «Слово» – сцена затемнення сонця. У циклі «Думи» епіграф до розділу «Пліснесько» також взятий із «Слова». Це поема в прозі, написана польською мовою, із сценами битв і образом княгині, явно надиханими цим шедевром давньоруської літератури, хоч сцена перенесена у наступне століття і йдеться про історично документоване спустошення татарами галицького міста Пліснесько.

Вагилевич роздумує над тим, як реагував народ на напади кочовиків? Як він врятувався? У «Слові» йдеться про долю князівств під час сутичок з половцями, з якими у слов'ян були складніші відносини, періоди союзів і навіть часткової асиміляції слов'янами кочовиків змінялись періодами збройних сутичок і спустошень. Але з наступними хвилями нападників компроміси ставали вже неможливими. Татари милості не знали. Ось і концепція Вагилевича, висловлена у статті «Передговір к народним руським пісням»:

«Лиш скоро стали сварнії князі крамоли кувати і

Русь дробилася і падала; а тьми торонкі (густі) дивих (диких) орд набігали кривавими путями і красні царини руські кінськими орали копитами, а райські птиці сполошенні, улетіли далеко – та й гаразд з ними».

Не тяжко помітити тут подібність до цитованого вище уривка з поеми «Мадей» і відкрити спільну основу, інтертекстуальний зв'язок з «Словом про Ігорів похід». Але такий стиль статті Вагилевича у творі, який мав наукові завдання, свідчить ще й про інше, про особливість романтичної літератури, на яку звернув увагу Дмитро Чижевський у своїй «Історії української літератури»⁴ – а саме тенденцію романтиків до порушення традиційного розмежування різних гатунків. У Вагилевича немає принципової відмінності між поезією і публіцистикою, він тим же квітчастим, повним драматичного напруження стилем пише і одне і друге. Ось як він продовжує розбирати суть улюбленої романтиками доби середньовіччя:

«А коли татари сірими вовками на землі Руській загніздилися, зійшла на неї недоля. Густі осади (тобто поселення) трупами устелили, а ріки кровлю ударили. Недосіченого, невиполненого миру бідні послідки, лишивши курища давніх городів, утікали в гори і засікалися в печерах, і були в повній невгоді, без пристановища принуждені з вовками сіпатися у поживу і в бур'янах варити страву».

Цитуючи цей уривок, варто звернути увагу на надзвичайну спостережливість і своєрідне бачення

автором світу. Адже відомо, що собаки – ніщо інше, як приручені людиною вовки. Але ще прикметнішим є тезис Вагилевича про те, що предки сучасних українців ховалися від нападників у горах і печерах. Так уявляють собі також і румунські історики те, що сталося з населенням давньої Дакії в добу переселення народів. Українські же історики, звичайно, не є свідомими того, що підгір'я Карпат і степова Україна у цю добу не були розділені кордонами різних держав. Треба припустити, що, саме ховаючись у лісах і печерах Карпат, рятувався слов'янський люд тоді, коли згідно опису західноєвропейського монаха Рубрука, який у той час пройшов через ці землі, степова Україна була застелена трупами. А вже коли литовський князь Ольгерд розбив у 1363 році на урочищі Синя Вода татар, а далі їх потіснили до Криму і Південної України, стало можливим нове заселення степових районів. Причому варто відмітити, що татари мали сутички не тільки з слов'янами; застрашені дикістю татар, в гори і на захід тікали і урало-алтайські племена, половці, мадяри, печеніги. Тому не слід дивуватись, зустрівши на Галичині топонімічні назви на зразок Угринове або Печеніжин.

А ось як описує повернення у степову частину краю Іван Вагилевич: «Тут розродившися, вступали знову в долину, але вступали на нову недолю, бо були лукаві хісколюбці (тобто користолюбиві люди), котрі, приставши до ворогів, чуженіли, а здигнувшись з ними, кували чіпи (кайдани) своїм браттям. Ночами

оточували небеса луни горячих сіл, а вітри заносили зойк стинаного і полоненого миру; а коли зоря розсвічала день білий, гонили гайдуки мирян півсонних на лани понужителів – із народу побратимого, – томили гірш татар: кривавий піт обливав буйний полон, а глумлених тяглими роботами, дротяними нагайками наперано».

Це надзвичайно яскрава картина минувшини, набагато більш переконлива ніж ідеалізована картина минувшини у повісті Франка «Захар Беркут». Тільки, на жаль, нерозвинена літературна мова, пересипана діалектизмами, утруднює розуміння тексту.

Проте головною захопленістю Івана Вагилевича була не історія, а фольклор та етнографія. Це цілком природно для романтика. Адже «навіть у доісторичній сфері народного побуту, народної поезії та народної культури в цілому, а між іншим у мові, романтики вбачають глибший сенс та духовне значення»⁵. Оскільки І. Вагилевич, як і інші учасники «руської трійці», прагнув насамперед до відкриття для світу української народності Карпат, то його цікавив «народний дух» саме в цих координатах. Хоч часом у нього трапляються дивності. Наприклад, у статті «Передговір к народним руським пісням» він поділяє українську народну поетичну творчість на «мужицькі (тобто чоловічі) думи» та «думки», «пісні жіноцькі», причому до «жіноцьких пісень» відносить всі обрядові пісні. Дуже дивно читати такі зауваження у

ретельного збирача колядок. Але в даному разі на Вагилевича вплинула класифікація поетичного фольклору сербів та хорватів, зроблена Вуком Караджичем, який у своєму багатотомному збірнику поділяв пісні за принципом статі їх виконавців. Але ж хіба колядки виконуються виключно дівчатами, коли навіть ватажок групи колядників є хлопець? Вивчаючи конкретно, на місці ситуацію українського фольклору, Вагилевич вже таких блудів не робить. Він відкидає питання про стать виконавців, а ставить собі скоріше питання про джерела і спорідненості. В цьому зв'язку цікаво відмітити, що в листі до Якова Головацького від 1 липня 1844 року він інформує свого побратима: «Недавно ізвідав-ся, що єсть і у волохів колядні пісні од г. Гормузаки, поміщика на Буковині і Молдавії, котрий єсть літератор (ідеться, вірогідно, про Евдоксія Гурмuzакі, відомого збирача історичних документів про минуле румунського народу, з. н.) Навіть він поймив мені (обіцяв) сообщити toti пісні, в котрих, я надіюся, більш світла на старослов'янський бит, ніж у багатьох слов'янських народів, особенно западних, – або, ясніше сказавши, єсть у греків і латин доказательства, що даки і ілліри – один народ по языку і норовах; то коли послідні – слов'яни, то і перші також». Сам факт, що Вагилевич одним з перших звернув увагу на тісний зв'язок між румунськими та українськими колядами, знамений. Уже у наш час професор Петру Караман з Ясс у своїй докторській дисертації 1933 р.,

надрукованій польською мовою, розкрив перед усім слов'янським науковим світом причину цього явища, а саме ту, що наслідувані від римлян коляди розвинулись у румунів до такої міри, що вони розповсюдилися і на північний схід, зокрема серед українців, у меншій мірі серед білорусів. Припущення Вагилевичем тотожність між даками і слов'янами тут ні при чому. Слов'яни з'явились значно пізніше в історії, ніж даки, спільною між ними є хіба належність до іndoєвропейської сім'ї мов.

До речі, інтерес Вагилевича до предків румун на цьому зауваженні не обмежується. У своєму етнографічному дослідженні про бойків Вагилевич відмічає: «Полонинське господарство в бойків зорганізоване так само, як і в гуцулів, – очевидно його форми перейняті від трацького племені»⁶. Тут також видно надзвичайну проникливість Вагилевича-етнографа. Адже вплив румунів-чабанів і, мабуть, ще раніше даків на чабанське життя зони Карпат, не тільки українців, але і поляків та словаків, був надзвичайно сильним і проявлявся у всіх сферах життя.

Повертаючись до питання про суть колядок, можемо знайти цікаві зауваження у листі Івана Вагилевича до М. Максимовича від 17 квітня (серпня) 1838 року. І. Вагилевич відмічає: «Вліті в путуванні на Підгір'ї по землях Жидачівській і Галицькій (...), піднятім в цілі роздивлення ся в жизнь народу, поміж опочим пригодило мені ся зібрати до 7 десяток або й більше святочних пісень старого великого празника коляди. Пісні ті красотою своєю

та й древністю переходять-бо навіть суть старорелігіозної всячини, що досіль по сім предметі ізвісно було... Пісні оті святочні, oprіч красоти, різвості і щиро сердя свого, характеризуються символлю. Символа тата мені була проводом до понятія старочеського піснетворення і пісні Ігорю».

Отут знову доводиться цитувати Д. Чижевського. Він зазначав: «Одна з найхарактерніших рис романтичної поетики – «символіка». Коли за дійсністю, за цим світом стоїть інший, вищий, то кожний об'єкт, кожний елемент буття у цьому світі вказує, натякає на вищий світ, є його образом, символом. Тому романтики, використовуючи стару традицію, зокрема, традицію народної поезії, плекають символіку в розмірах до того майже небувалих, кожний поетичний образ, кожна картина, кожна думка мусять у них мати подвійне значення. Крім свого безпосереднього значення, все має глибший сенс, вказуючи на окремі елементи вищого світу. Щось подібне було вже в літературі XII-XIII століть та в бароковій поезії (стор. 361, *цит. праця*).

Вдумливий читач давніх літературних пам'яток, романтик Вагилевич зрозумів саме оцю особливість і в творі кінця XII століття «Слово про Ігорів похід», помітив символи й в колядах і своїх сучасників-романтиків (адже те, що він вважає старочеською поезією, це підробки під неї В. Ганки, імітації Яна Коллара).

Вагилевичу часом дорікають, що він не зрозумів всю глибину Шевченкової поезії, не розпізнав її

значення. Але як міг би те зрозуміти? Він не знав її у тих розмірах, як ми, до нього не доходили тексти, які поширювались у рукописах і які були найбільш значимими творами Шевченка, він знав тільки те, що пропускала цензура. Оскільки у доступному нам виданні Михайла Шалати «Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Твори», Київ 1982, стаття «Замітки о руській літературі» друкується неповністю, то думку Вагилевича про Шевченка ми можемо цитувати лише непрямо, із слів О. О. Петраша, автора книги «Руська трійця» (Київ, 1986): «Так «Енеїда» Котляревського, на його думку «буде всегда оздобою літератури», «майстерськи соверенною» називає він повість «Маруся» Квітки-Основ'яненка. Говорячи про творчість Шевченка, підкреслює, що в ній «повно ревного чуття». Поему «Кавказ», наприклад, вважає «превосходною», а «Тризну» і «Гамалію» – творами, в яких «відбувається великий талант драматичеський».

Пропорції далеко не відповідають дійсності, хоч стаття писалась в 1848 році. Але навіть і тут видно проникливість автора, адже великий Кобзар був переважно не епічним, а драматичним талантом.

КОСТОМАРОВ І УКРАЇНА

Найважливіший внесок Миколи Костомарова (1817-1885) в ідеологію українського романтизму – його «Книга буття українського народу» («Закон Божий»).

У нас немає жодних сумнівів щодо авторства Костомарова відносно цього твору. У своїй автобіографії він недвозначно заявив, що написав «невеликий твір про слов'янську федерацію, намагаючись засвоїти по стилю біблійний тон»¹. Це явно головні особливості «Книги буття». Цілком природно, оскільки конфіскована Юзефовичем підступним шляхом праця була головним пунктом обвинувачення «братчиків», які на слідстві намагались якось заплутати царську таємну поліцію. Хоч кілька знайдених рукописів написані почерком Костомарова і навіть підписані ним, М. Гулак взяв працю на себе, сам Костомаров заявляв, що це його переклад з «Книги народу польського і пілігримства польського» Міцкевича. Пізніше в автобіографії Костомаров відносить цей твір до іншого періоду – до 40-го року, так що нарешті обвинувачення було з

нього знято і йому інкримінували лише те, що він розповсюджував цей твір. Лише в 1885 році, відразу після смерті Костомарова, Куліш вирішив написати відкрито, що це твір Костомарова, написаний в час його відсутності², тобто скоріше всього в 1846 році, коли Куліш знаходився у Варшаві. Ця заява Куліша далеко не невинна. Куліш намагався відвести від себе будь-яку причетність до написання твору, тоді як покійному Костомарову така інформація вже зашкодити не могла. А Куліш в той час загравав то з царизмом, то з поляками, і саме цим розходився в поглядах з Костомаровим. Але навіть під час існування братства висловлені в цій праці погляди не могли вважатись типовими для Куліша, він навіть докоряв Костомарову, який нібіто «зничав під впливом дикуна Шевченка». Куліш, який був за типом етико-інтуїтивний екстраверт (псевдонім «Гамлет»), належав до квадри «аристократів» і у своєму найбільш відомому творі, в романі «Чорна рада», засуджував стихійні народні рухи, зокрема крайнощі в діях козацтва, підшукував в історії поміркованих діячів, які могли б це «диунство» вгамувати. Навіть перша квадра, до якої належав інтуїтивно-логічний екстраверт «Дон Кіхот»-Костомаров, і третя квадра, до якої належав «Драйзер»-Шевченко – квадри демократичні, а ідея народовладдя, демократизму червоною ниткою проходить через весь твір «Книги буття українського народу». Однак слід пам'ятати, що між Шевченком і Костомаровим були і значні розходження в

поглядах і було б помилковим вважати, що твір в тій чи іншій мірі відбиває погляди Шевченка періоду «Трьох літ». Ні, це в цілості твір Костомарова, і він дуже точно виражає історичні погляди останнього в їхньому романтичному дусі. Якщо цей романтичний серпанок під ударами дійсності у Костомарова поступово зникає, від основних своїх ідей він ніколи не відречеться. Про це недвозначно заявляють автори статей і передмов до видань його творів, опублікованих в останні роки (В. Смілянська, М. Яценко і ін.).

Основна «романтична» ідея, що пронизує цей твір, це ідея слов'янського месіанізму, яка у певній мірі споріднена з ідеалізацією слов'янства, яку ми зустрічали у праці М. Лучка «Історія карпатських русинів», написаній кілька років раніше. Слов'янський месіанізм має свої глибокі корені в європейській філософії першої половини XIX століття, що надихала цілий романтичний рух.

Павло Зайцев, який вперше мав змогу весною 1918 року видати «Книгу буття» в момент, коли існувала ще надія, що незабаром постане вільна Україна і ця праця стане для неї заповітною, дуже точно схарактеризував той ідейний комплекс, який зробив можливим написання цього твору. Зайцев відмічав: «Не тільки ті, хто приймав так званий догмат Провидіння (його не одкидав навіть раціоналіст Вольтер), але й представники ідеалістичної німецької філософії (як Гегель, котрий присвоював кожному народові особливі виявлення «всесвіт-

нього духа», і Фіхте, котрий, виходячи з визнання історії за певний цілезгідний процес, гадав, що в здійсненні загальнолюдських завдань мусить бути народ-проводник, яким він вважав народ німецький, що має світову місію здійснення ідеї свободної розумності); французи (як от Едгар Кіне, що був під безпосереднім впливом ідей Гердера, Мішле і інші) в тій чи іншій формі спричинилися до збудування національної ідеології на засадах месіанізму³.

Не легко було підшукати таку месіанську роль для українців, які згідно з цією теорією вважались народом «неісторичним», бо самодержавство так досконало здійснило намір Петра І-го «прибрati до рук» Україну, що в сорокових роках XIX століття вона вже втратила останні залишки політичної автономії, більшість еліти стала покірними слугами влади, народ в переважній більшості знаходився в стані кріпосницької залежності, а церква вже з 1686 року знаходилась в цілковитій залежності від московської патріархії, яка не терпіла навіть української вимови старослов'янських богослужебних книг. І все ж члени «Кирило-Мефодіївського товариства» розробили оригінальний спосіб інтеграції України у схему історичних народів, щоб у такий спосіб визначити її місію. Ось що писав шурин П. Куліша Василь Білозерський: «Окреме існування України, в той час як ніщо українське «неуважене», неможливе. Вона опиниться між кількома вогнями, її затіснять і на неї чекатиме ще гіркіша доля, ніж та, яка спіткала Польщу. Єдиний

засіб, який предстає перед розумом і сприймається серцем, як відповідне для повернення народних прав, полягає в об'єднанні слов'янських племен в одну сім'ю під охороною закону любові і свободи кожного з них. Сплетені руками дружби, вони (тобто слов'янські народи) захищатимуть себе від всякого варвара і повернуть свої права»⁴. Це була програма утворення федерації слов'янських народів на республіканській основі, яку з ентузіазмом сприйняв і Костомаров і обґрунтував у своїй праці «Книга буття українського народу» на тлі цілісної візії історії людства, починаючи від створення світу («Генеза, або Книга буття» – це перша книга Біблії). Ця програма викладена в прокламації «До братів українців»⁵, яка слідує безпосередньо за «Книгами буття». В семи пунктах цієї прокламації передбачено, щоб кожний слов'янський народ, себто: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани (хорвати), ілліро-серби і болгари – мав свою річ посполиту, тобто республіку, спільні справи щоб вирішувались на одному сеймі, названому «Рада слов'янська», а кожна республіка щоб мала свого керівника, обраного на рік, а на чолі всієї конфедерації знаходився таки керівник, обраний на рік, щоб була єдина релігія – Віра Христова (не сказано в якій формі, католицькій чи православній). В цих документах не вказано, але з інших джерел відомо, що братчики обрали столицею конфедерації місто Київ. У такий спосіб було б досягнуто те, про що так промовисто пише Костомаров у двох останніх віршах «Книги буття»:

«Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: От камень, єго же не брегоша зиждущій, той бысть во главу угла».

Останній вислів взятий з Псалтиря, це псалом 117, стих 22, це та ж цитата, яку використав Шевченко у своїй поемі «Єретик», написаній у жовтні 1845 р. Проте наявність цієї біблійної цитати, на нашу думку, не є підтвердженням правоти Жоржа Люсіані, французького славіста, який у 1956 році видав у Парижі цілу книгу з текстом «Книг буття» і коментарями до нього. На стор. 93 він твердить, що хоч Костомаров «тримав перо», але праця є колективна, і інші члени товариства, в тому числі і Шевченко, брали участь у її складанні. Дані цитата з псалму у творі Шевченка не має нічого спільногого з українцями, як і поема, присвячена Гусу, тоді як в тексті «Книг» це головна думка щодо українського народу, який у майбутньому стане першим серед слов'янських народів, їх натхнен-

ником на шляху до демократії. Шевченко взагалі не мислив майбутнє українського народу у межах якоїсь федерації слов'ян, він прагнув до самостійності і незалежності своєї країни.

Месіанський фінал «Книги буття» підказаний скоріше всього фіналом «Книг польського народу і польського пілігримства» Міцкевича (1834). Простого зіставлення текстів вистачить, щоб в цьому переконатись. Ось цей фінал в українському перекладі:

«Не вмер бо народ польський; тіло його лежить во гробі, душа же його покинула землю, вона від життя загального пішла в край, де чекають викуплення, вона ввійшла в хатне життя народів, що несуть ярмо неволі в своїм краї і поза своїм краєм: вона пішла, щоб бачити їх страждання.

І на третій день вернеться душа в тіло своє, і повстане Народ із мертвих, і всі народи Європи виведе з неволі.

І ось уже два дні протекли: один день кінчився з першим взяттям Варшави, і другий день кінчився з другим взяттям Варшави; третій день почався, але він не кінчиться.

І як по воскресінні Христовім припинились на землі офіри криваві, так припиняється війни в усьому християнстві по воскресінні народу польського»⁶.

Не важко помітити, що обидва твори мають, як інтертекст, Біблію, отже відповідають тій характеристиці романтизму, яку ми відмітили в передмові, згідно з якою у цю епоху Біблія стала основним

взірцем для ряду європейських літератур. Але щоразу інші книги Біблії беруться за основу і висновки на цій основі робляться інші. П. Зайцев цілком слушно відмічає, що для Міцкевича Польща – жертва, принесена Богу за гріхи людства, розп'ята подібно Христу. Визволення її дорівнюватиме чуду. Костомаров менше схильний до містики. Для нього Україна скоріше Іов, який колись був багатим і щасливим, але повинен був пройти ряд випробувань, щоб визріти. Золотим віком слов'ян був ранній період, коли не було класової нерівності і влади панів, але, будучи схильними до незгоди і шануючи інших більше за себе, вони піддалися владі інших народів, зокрема німців. Для України золотим віком був період козаччини, коли не було нерівності, Україна відстоювала власну свободу і боролась за свободу інших. Як приклад Костомаров наводить Івана Свирговського, козацького ватажка, який прийшов на допомогу молдовському правителю Йону Воде Грізному (чел Кумпліт) «і не взяли козаки миси з червонцями, які їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за близніх і служили Богу, а не ідолу золотому» (стих 74).

Якщо порівняти сказане Костомаровим про козаків з поемою Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм... мое дружнєє посланніє», написаною у грудні 1845 року, то стає ясно, що Шевченко набагато тверезіше дивився в той період на минуле України, ніж автор «Книги буття». З цього погляду «Книгу буття» можна

розглядати як пам'ятник дошевченківського міфу України, хоч хронологічні межі між цими творами дуже тісні. Але будучи видатним істориком і водночас людиною з глибокою інтуїцією щодо минулого, як і людиною залізної логіки, Костомаров навіть у цьому творі, де вдався до спрошення з пропагандистською метою, не дуже таки розходився з правою. Досить порівняти його міркування щодо минулого України і Росії з його листом до Герцена, видавця газети «Колокол», в якому він цілком відкрито висловив свої погляди: «Козацтво, чиє слов'янське значення вами прекрасно усвідомлено, було розсадником свободи і протидією двоякому деспотизму: з одного боку зовнішньому, напівдикому східно-мусульманському деспотизму, з другого боку, внутрішньому, аристократичному, тонкому, цивілізованому, який розвивався у поляків під впливом старих римських і папських понять до потворності. З кінця XVI-го століття іде ряд повстань проти польського дворянства»⁷. Щодо історії Росії, Костомаров відмічає позитивне значення явища Великого Новгорода. В стиху 68 читаємо: «Московщина була у москалів: і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства; і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар взяв верх, кланяючись татарам, і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимий народ московський християнський.

І одурів народ московський, і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, тоуважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи це, звали його христолюбивим».

У міру плину часу все більше вияснялось, що Костомаров накреслив влучну картину розвитку Росії, бо навіть комуністична ідеологія не могла викоренити зло, яке спричинив Іван Грозний, знищивши республіканський Новгород і завівши східну, азіатську форму деспотизму. Більше того, сам комунізм виродився під впливом цієї страшної спадщини. На нашу думку, історія Східної Європи була б цілком іншою, якби в змаганні між Великим Новгородом і Москвою тоді, в далекому XVI-му столітті, переміг Великий Новгород. Давно забули, що першим про цей загублений шанс писав М. Костомаров, автор «Книги буття українського народу» і роману «Кудеяр», але рацію він безперечно мав.

Батько Костомарова був росіянин, мати – українка. Молодим, звертаючись до Куліша, він писав про українську справу, вживаючи займенник першої особи множини «ми». Але по суті його корені були двоякі, і це все більше проявилось з плином років. Тим більше, що рідною його мовою була російська, цією мовою він висловлювався легше. Все це слід врахувати, аналізуючи українські твори Костомарова. Зауважимо, до речі, що «Книга буття» має дві редакції, обидві написані ним, одну – українську

і одну – російську. Але він цілком справедливо вважав, що саме у даний період, коли українських творів було обмаль, треба писати насамперед українською мовою.

Пізніше, заявляючи, що не треба перекладати з чужих мов на українську, бо вчені українці прекрасно розуміють російську, Костомаров серед перших перекладав романтичну літературу українською мовою.

Наполегливою працею Костомаров прагнув збагатити українську літературу темами і мотивами, іншими ніж фольклорні зразки. Перекладати Байрона було цілком природно для романтика, яким був тоді Костомаров, причому переклади зроблені у 1840 році в Харкові. Переклав він «Єврейські мелодії» Байрона, збереглось 10 перекладів, решту – 13 – загублено. Ці переклади є також важливим моментом включення біблійної тематики в українську літературу, оскільки Байрон протиставляє прекрасний поетичний світ Біблії сучасному йому життю євреїв, вважаючи падіння Єрусалима наслідком того, що єреї не визнали Христа, за що їх покарав Бог. Судячи по творах Костомарова, і він сам поділяв таке переконання, ним і пояснюється негативне зображення євреїв в його трагедії «Переяславська ніч». Овram у цьому творі негативний персонаж, оскільки він винаймав церкву. У певній мірі Костомаров виправдовує єврейські погроми в часи Хмельниччини.

Значним недоліком перекладів Костомарова з

Байрона є велика питома вага русизмів і внесення в текст прозаїзмів.

Перекладав Костомаров і «Краледворський рукопис», вважаючи його автентичною пам'яткою чеської старовини.

Як поетична, так і драматична творчість Костомарова українською мовою позначена інтенсивним використанням історичних джерел. Колорит минувшини супроводжує навіть обробку баладних сюжетів, таких як «Ластівка» або «Брат і сестра». Пізніше Костомаров жалкував, що повірив таким джерелам, як «Історія Русів» або «Запорожская старина», і подав неточну картину минувшини, а також і те, що у значній мірі перебував під впливом Шіллера⁸. Але з сьогоднішнього погляду це вже не такі великі огріхи. Це скоріше прикмети духу і зацікавлень романтиків.

Першим друкованим твором Костомарова була трагедія «Сава Чалий». Під впливом «Запорожской старины» він переніс події, оспівані в народній думі, на століття раніше, в епоху Хмельницького, і цим ускладнив своє завдання, бо повинен був якось виправдати відхід Сави з табору козаків. Історичні особи – Сава Чалий і Ігнат Голий – були учасниками антишляхетського повстання Верлана на захист короля Августа III-го. Сава перейшов на бік шляхти, за що народ у пісні називає його зрадником, а Гнат Голий продовжив боротьбу. Костомаров зобразив це цілком інакше. Сава покидає козацький табір і йде служити магнату Конецпольському, будучи неза-

доволений тим, що козаки вибрали гетьманом його батька Петра. Полякам же він служив, повіривши словам Конецьпольського, який заявляв, що прагне помирити поляків і козаків. Негативним персонажем виступає у Костомарова Гнат Голий, який, подібно до шекспірівського Яго, веде подвійну гру, збуджуючи в поляків недовір'я до Чалого. Відчуваючи це, Сава відмовляється підкоритись вимогам поляків. Козаки, підбурені Гнатом, убивають Саву та його наречену Катерину. Мотивація дій Гната Голого полягає в тому, що Чалий ніби відібрав у нього наречену, яка в дійсності з самого початку любила не його, а Саву. І в драмах Шіллера знаходимо постаті інтригантів. Таким є, наприклад, Франц, персонаж драми «Розбійники», що настроює батька проти свого брата Карла, якому він заздрить, між іншим і тому, що Амалія любить саме Карла, а не його. Розбійники в Шіллера не є безпосередніми винуватцями того, що Карл власноручно убиває Амалію у відплату за свою зраду по відношенню до них.

Таким чином існує пряма паралель між розбійниками Шіллера і козаками, між мотивом зради своїх товаришів у Шіллера і в Костомарова, між мотивами кохання і зради.

Однак саме такі перегуки молодого українського письменника з творчістю німецького класика і були шляхом запровадження в українську літературу впливів західноєвропейського романтизму.

Подальшими публікаціями Костомарова після

драми «Сава Чалий» були його «Українські балади» (1839) і поетична збірка «Вітка» (1840).

У поетичній творчості Костомарова наявні ті самі теми, які внаслідок його настирливих пошуків в архівах щоразу постають перед ним. Такими є теми вірності і зради. В баладі «Щира правда» розповідається про випадок, що мав місце при облозі козаками фортеці Новгород Сіверський. Каштеляном фортеці був Вронський, а хорунжим – його приятель Харкевич, українець. Останній допоміг українцям взяти фортецю, видавши їм таємний хід. Зрозумівши після падіння фортеці, хто видав козакам цей секрет, Вронський убиває Харкевича, а розгнівані козаки вбивають його. Це було, на думку поета, конфліктом між правдою і вірністю, у даному випадку ідеться про вірність Вронського королю. Балада «Максим Перебійніс» змальовує у легких ритмах злодіяння козацького ватажка Максима Перебійноса, який явно нагадує розбійників Шіллера, а в баладі «Чорний кіт» висміяно парубка, який, повіривши відьмі, варить в окропі чорного кота, сподіваючись чаклунством завоювати серце дівчини, байдужої до нього. Поетика народної пісні використана і в баладі «Пан Шульпіка», де ідеться про помсту парубка над паном, який одняв у нього кохану дівчину. Минуле ставить перед поетом нові моральні проблеми, зокрема «право» людей турбувати сон померлих («Пантикея»), безсмертя людей чесних (ідеться про Марію Потоцьку, оспівану і Міцкевичем в сонетах «Бахчисарай» і «Могила Потоцької»).

Відвідини Костомаровим Криму також надихали теми для його творів. Результатом цього була поема «Пантикея», де в античну епоху були грецькі колонії. Поїздка мала місце на початку сорокових років. Вже пізніше в творах, опублікованих в журналі «Основа» в 1861 році, він висловить свою думку про Елладу (вірші «Еллада» і «Давнина»), намагаючись протиставити ідеалізації стародавньої Греції правду про богів Олімпу і про сварки між грецькими містами. Не жалує він і діячів руської давнини, змалювавши у поемі «Співець Митуся» кривду, вчинену Данилом Галицьким та його двірським Андрієм перемишльському єпископу і бувшому при ньому співцю Митусі. Твір завершується прокляттям Митуся на адресу князя за те, що князі засіяли руську землю міжусобицями. Сюжет взятий Костомаровим з літопису, але мотив прокляття бардів відомий в різних літературах доби романтизму. Можливо Костомарову був відомий вірш Уланда «Прокляття співця».

Захоплення Костомарова чужими мовами, які він засвоював навдивовиж швидко (німецьку він вивчив за два з половиною місяці) постачало йому немало моделей для його пісень. Але вони не є лише наслідком захоплення романтичною літературою. Часто поет, опрацьовуючи літературний сюжет, говорить «езопівською мовою» про власні переживання. Так, наприклад, під час другої поїздки до Криму в 1852 році, вже після суду, беручись заново до сюжету «Пантикеї», у творі «Юпитер светлый

плывет по зеленым водам киммерийским», поет, відштовхнувшись від вигляду розритих боспорських могил, знову викликає привид боспорського царя, який нібито вступає з ним у розмову, як тінь батька в «Гамлеті» Шекспіра. Люди знищили його могилу і цар примушений блукати по землі, безсилій щонебудь вдіяти. Розповідаючи про своє життя, він змальовує, як в його місті запанував тиран саме тоді, коли він готувався до весілля з прекрасною Єфросиною. Слуги тирана захопили його і кинули до темниці. Це явно натяк на те, що поет був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського братства напередодні весілля з Аліною Крагельською. Твір закінчується прославленням свободи – найбільшого щастя людини. Поема була надрукована посмертно в 1890 році. Вона дуже сподобалася Франкові, який переклав її на українську мову.

У 1855 році Костомаров переніс на український ґрунт один з найбільш відомих творів доби романтизму, баладу Бюргера Леноре, і для відповідного на його думку хронотропу приурочив дію балади «Наталія» до облоги Севастополя в 1855 році. Таке переплетення історії з баладними мотивами – улюблений прийом Костомарова, застосований ним і в таких творах як «Брат і сестра» (1848), «Ластівка» (1849).

У 1841 році з'являється друком трагедія Костомарова «Переяславська ніч». В ній він продовжує розпочате в драмі «Сава Чалий» орієнтування

українського театру на Шіллерові драми. З приводу цього Агапій Шамрай у вступі до третього тому своєї книги «Харківська школа романтиків» (1930) зауважує: «Форми Шіллерової трагедії не відповідали жанровим прикметам тодішньої української драми. І тільки вже в ХХ столітті Леся Українка дає цей жанр ідеологічної трагедії, більш довершеної формально, ніж спроба Костомарова, але все ж, як перша спроба створення такої ідеологічної драми, «Переяславська ніч» має свою історико-літературну вагу»⁹. А в іншому місці цієї книги Шамрай відзначає: «Поет рішуче виступає проти поширеної тоді в українській літературі тенденції до штучного „спрощування“, до псевдонародності. Він висміює „простакуватість“ літературного викладу, яку більшість поетів дошевченківського періоду вважали мало не за національну прикмету української літератури. „Намагання прикидатися мужиком псує нашу бідну літературу“ – писав Костомаров Срезневському в листопаді 1840 року»¹⁰.

Шамрай має цілковиту рацію. Але є ще одна обставина, яку слід врахувати. Модель Шіллерової трагедії не відповідала характеру ідейних сутичок зображеній Костомаровим епохи. Досить прочитати «Літопис Самовидця», щоб побачити, як багато було стихійних, спонтанних виступів, бунтарства і анархізму, і як мало було усвідомленої мети, цілеспрямованих заходів. У Шіллера дії героїв вмотивовані певними вищими намірами, як-от у трагедії «Дон Карлос», і коли мотивація чисто

особиста, як у випадку рішення Карла очолити банду розбійників, то автор приводить його до гіркого каяття за такі імпульсивні дії. У персонажів Костомарова годі шукати такої єдиної лінії. Переяславський староста-поляк зраджує своїх товаришів з любові до «руської» Марини. Але, коли вона його покидає, він, вихопивши в козацького ватажка Лисенка шаблю, вбиває його, і у такий спосіб мститься за кривди, вчинені козаками ляхам. Семен Герцик вступає в бій заради Марини, але, побачивши що вона його зрадила, починає вагатися, будучи неспроможним відразу вирішити щось, поки Марина не переконує його, що кохання не може виправдати життєву мету людини, а тільки любов до вітчизни. Священик Анастасій в момент найбільшого напруження конфлікту між поляками і козаками закликає козацьких ватажків проявити поблажливість до ворогів. До речі на цій ноті кінчається твір. Але ж такі заклики, можливо, були до речі в добу, коли пансловітські ідеали проникли на Україну, однак під час визвольної війни 1848 року це дорівнювало зраді. Найбільш суперечливою є постать ідеалізованої автором героїні, сестри полковника Лисенка і коханки польського старости, Марини, яка любить старосту, але видає його козакам, що вирішили в ту ніч перерізати всіх поляків; більше того, вона вихоплює з його рук меч і кидає в річку, позбавивши його таким чином можливості боронитись. Вона ніби готова заради нього померти разом з ним, але, зрозумівши, що

козаки не хочуть вбити його, вона залишає його і щезає безслідно.

Найменше, що можна сказати щодо цих персонажів, є те, що їх поведінка позбавлена логіки. А оскільки Костомаров був людиною залізної логіки, очевидно, що така конструкція, чужа його натурі, була нав'язана літературною модою. Пізніше сам Костомаров жалкував, що під впливом Шіллера написав таку пишномовну, ідеалізовану (ідеальну – як він сам виражається) річ. Коли читаєш цей твір, складається враження, що персонажі потрапляють у безвихідні ситуації тільки заради того, щоб мати привід виголошувати патетичні промови про своє розуміння честі.

Костомаров був талановитим оповідачем. Проте його головні прозові твори припадають на період, коли він вже жив в Росії і писав переважно російською мовою.

Сформований під впливом європейського романтизму, Костомаров віддав перевагу сюжетам незвичним, іноді анекдотичним, іноді страхітливим, наслідуючи Вальтера Скотта. Він був «антикваром», як його називав М. Грушевський, занотовуючи найменші деталі звичаїв і побуту давнини. Чисто романтичною його рисою був інтерес до втручання «нечистої сили». На тему зв'язку людини з дияволом він написав у 1878 році повість «Холуй». Але ще раніше на подібну тему він написав у 1840 році українською мовою повість «Сорок літ». Збереглась тільки копія першого розділу цього твору. Цю

повість він цілком переробив, відмовившись від викладу у формі оповіді, як це було характерно творам Квітки-Основ'яненка, і, написавши твір російською мовою, змінив манеру викладу на більш об'єктивну нарацію від третьої особи, звівши до мінімуму і колорит української народної казки, що була першим джерелом сюжету. Оскільки історія цього твору дуже цікава і повчальна, про співвідношення письменник-твір скажемо детальніше.

Сюжет твору Костомарова такий: Сирота Трохим наймитує у заможного селянина Шпака. Коли він відважується сказати господареві, що любить його доньку, той відповідає: «Іди собі, нічого з тобою говорити. Коли приїдеш у синьому жупані на власному коні, тоді поговоримо. Тепер що з тобою, сіроманцем, говорити, іди собі геть».

Трохим у відчаї. Він вирішує втопитися, але його рятує головний садівник пана Придібалка, про якого в селі ходили недобрі чутки, ніби він зв'язаний з нечистою силою. Придібалка намовляє Трохима вбити купців, які приїхали до пана з товаром, забрати від них крам і гроші та зіштовхнути екіпаж в провалля. Трохим, який не бачить для себе іншого виходу, слідує його пораді. І оскільки все сталося уночі, у прихованому місці, без свідків і з недогляду Трохима у купців зосталась частина грошей, судові органи не здогадались про те, що це було намірене убивство з метою грабунку. Сам Трохим пояснює своє раптове збагачення тим, що гроші йому позичив Придібалка. У такий спосіб Трохим став

чоловіком Басі, і, будучи кмітливим і витривалим, розбагатів ще більше, переїхав до міста, а потім до столиці, придбав копальні золота і став впливовим у найвищих сферах суспільства. Єдине, що його непокоїть, це почутий у глуху північ з могили голос його жертв. На прохання «Покарай того злодія, який нас побив» – почувся йому голос: «Я його покараю через сорок років».

В міру наближення фатального строку, Трохим починає все більше боятись Божого суду. Але різні монахи і священики високого сану, на сповіді у яких він покаявся у своєму гріху, заспокоювали його, запевняючи, що жертвуючи на церкву, він викупить свій гріх. Найбільше злякався він в переддень строку. Побачивши в одному товаристві серед гостей схожу на Придбалку особу, він вирішив, що це біс прийшов по його душу. Тільки розмова з сином, людиною раціоналістичних поглядів, повернула йому душевний спокій. Син Олександр доводив йому, що немає ані Бога, ані чорта, що все це видумали люди. Помер він спокійно у сні, йому зробили пишний похорон, усі хвалили його високі чесноти і ніхто не здогадався про його страшний гріх. І Костомаров завершує розповідь такими словами: «Началом обещанной кары было то многолетнее земное благополучие, а ее завершением – потеря Бога».

Тільки людина таких глибоких релігійних переконань, як Костомаров, могла вважати карою земний добробут чи втрату віри. Більшість людей в

цьому жодної кари не побачили б. Навпаки, виходячи з наших часів, добробут вважається за найбільший ідеал життя. Лев Толстой, якому дуже сподобався цей твір, вважав його фінал блідим і непереконливим, таким, який не має жодного виховного значення, і дописав інший, потрясаючий фінал. Ідеться про додатковий розділ, в якому Трохим, переконавшись у тому, що злодій на землі не покараний, все більше починає підозрювати людей, що вони в глибині душі всі такі ж, як і він, злодії, за принципом «не пойман – не вор», які чекають з нетерпінням нагоди убити його, щоб пограбувати. Такі приховані наміри він підозрює у найближчих до нього людей. Найбільшою карою для нього стала манія переслідування, параноя. Толстой продовжує ще на 13 років життя Трохима, але ці роки стали пекельною мукою. Бо суд на землі від Бога, справедливість іманентна¹¹.

Знайомлячись з біографіями тиранів ХХ-го століття: Гітлера, Сталіна, Чаушеску, бачимо глибоку правоту Толстого.

Костомаров був талановитим письменником, але не був генієм, і тому навіть прекрасний романтичний сюжет не навів його на розуміння механізму підсвідомості, де і криється секрет проблеми «злочин і кара».

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ - ПОЕТ-РОМАНТИК

Поезію Юрія Федьковича не слід трактувати відірвано від панславістських ідеалів, характерних українським письменникам даної доби, які навіть зацікавили Шевченка в період до заслання. До диптиху «Пісні ладовнії (весільні)», який увійшов до збірки *Поезії*, виданої у 1862 році, скоро по смерті Шевченка, Федькович написав такий вступ: «Не кажу я, щоби сі дві пісні ладовнії великого варунку мали бути, але я їх тому писав, аби, по-перше, свої сили на так дуже для співака труднім полі старослов'янської поезії спробувати, а по-друге – славне руське міщанство захотити при своїх весільних обрядах наші красні старосвітські поведінки, а ще красніші праворуські пісні запровадити, бо ручу, що раз солодкі голоси ладовнії чув, а ще не зовсім серце закаменіле має, той, певне, при жалосливім «Ладо! Ладо!» слези обітре, бо єго душу обгорне ціла краса старослов'янського духа і тих часів, коли на світі ще гаразд було»¹.

Слово «старослов'янське» було в той час своєрідним гаслом слов'янської єдності, невипадково ж Михайло Лучкай написав латинською мовою свою граматику старослов'янської мови, сподіваючись на створення на цій основі відшліфованої форми мови карпатських русинів. А божество Ладо сприймалось як важливий елемент загальнослов'янської міфології. Пізніше таке припущення не підтвердилося, але в ті роки навіть такий вимогливий і високоосвічений знатець релігії і фольклору слов'янських народів, як Микола Костомаров, докладно схарактеризував божество Ладо у розділі «Праздники языческих славян» праці «Славянская мифология» (Київ, 1847), яке, на його думку, згадувалось у гаївках. Ці пісні відтворювали, на його думку, торжество приходящеї весни, а велике Ладо було ніщо інше як матір Сонця. Якщо він зустрічав, наприклад, рефрен «Благослови мати, Ой мати Ладо, мати! Весну закликати», або ж «Ладо! Диidi Ладо! Лелю Ладо! Dana, Dana!», зразу відносив це до історії язичества слов'янського, з яким пов'язується поклоніння перед світлом і водою, і спішив усе це порівняти з культом Осіріса в Єгипті або Дробеди в Індії².

До дуже часто опоетизованих мотивів українського романтизму, які зустрічаються також у Федьковича, належить прославлення і напівміфічного образу Бояна. Саме у ту пору захоплювались «Словом про Ігорів похід» і всі західноукраїнські поети так чи інакше переспівували або перекладали

цей твір. Не є винятком і Юрій Федъкович, який написав цілий цикл «Слава Ігоря» (критики його трактують як поему), що складається з віршів «До Велеса», «До Бояна», «До Ісаї», «До Ігоря». Ігор змальовується улюбленицем Бояна, хоч у «Слові» сказано, що Боян жив набагато раніше. Поет звертається до Бояна із словами: «О Бояне, співацький наш ти княже». Насправді ж всі ознаки доводять, що ім'я Боян неслов'янське, це ім'я, мабуть, належить відомому хану аварів. Авари були тюркського походження. Вони у VI-му столітті прийшли у Європу, а далі осіли в Паннонії. Бояном звався і молодший син болгарського царя Володимира II (928-931), і це ім'я до сьогодні дуже популярне у болгар. Для східних же слов'ян це ім'я зовсім чуже і утвердилося у свідомості поетів-романтиків завдяки «Слову». «Дарма по тобі руська слава плаче, А ти її, руський Бояне, не чуєш?» – пише Федъкович у вірші «Окресни Боян!». І щоб розширити коло бардів-скальдів, яких культивували романтики, що у свій час розробили теорію генія і значно вільніше як будь-хто інший до них або після них підносили авторитет поетів, Федъкович поруч з Бояном ставить іншого, на цей раз вже не легендарного, а реального барда, шведського поета Есаяса Тегнера (1782-1846), твір якого «Сага про Фрітвофа» справив на нього вплив.

Саме до нього звертається Федъкович у вірші «До Ісаї». Тегнер був найбільш значимим шведським поетом доби романтизму.

Щоб представити слов'янський край якомога величніше, кожну річку Федъкович називає Дунаєм. Це, мабуть, також вплив «Слова», хоч в народній поезії, головно західних областей, слово «дунай» означає «велика ріка» і в такому разі пишеться з малої літери. Саме такий зміст має це слово у поемі «Ново-бранчик»: «Але ж бо я, легіники, Китайки не маю, Пустив свою китаечку (тобто шовкову хустку) Долів по Дунаю». Хоч і справжній Дунай у Федъковича зустрічається, коли він оспівує красу гірського краю у вірші «Чому?»: «Коби я був Дунаєм, Не плив би я на море, Но плив би-м руським плаєм Помежи сині гори».

Федъкович був співцем свого краю, його величних краєвидів, його барвистих лісів і лугів, а найбільше його молоді, отих хлопців-новобранчиків, з якими він заприязнив, перебуваючи з ними протягом років в австрійському війську, під час походу в Італію. Деякі прототипи його персонажів загинули у сутичках із загонами Гарібальді, який боровся за визволення Італії. Але автор зостався цілком глухим до цілей цієї боротьби, бо його «камрати» вмирали як вояки Австрії, і їхня смерть була для нього такою болісною, що більш широкі міжнародні перспективи його мало цікавили. Про національно-визвольну боротьбу народів, оспівану іншими поетами-романтиками, Федъкович рідко згадує, хіба у поемі «Лук'ян Кобилиця», в якій ми читаемо: «А я іду в Угорщину До міста до Буди. Угри волю добувають, Поможуть і нашу». Це натяк на угорську революцію 1848-1849 років.

Федъкович дуже захоплювався творами Шевченка в міру того, як вони потрапляли до його рук, і багато чого він механічно від нього переписує, іноді навіть не розуміючи, у чому справа, зостаючись здебільшого на рівні узагальнень. Ось у вірші «Нива», присвяченому Шевченку, він пише: «Я сповіщусь щиро богу, Займу плуги кругорогі, Зорю гори та й долину, Зорю свою Буковину, Як наш Тарас, як мій тато Научив мене орати, І віру, любов, надію Буковинов крізь посію».

Будучи людиною з сильно розвинutoю сенсорикою, динамічним і іраціональним сенсорно-етичним інровертом типу «Дюма», Федъкович створює яскраві картини, що були скоріше плодом його фантазії, ніж якихось роздумів, які мали б під собою певний реальний ґрунт у соціально-політичній дійсності.

Оскільки першою поетичною школою, в межах якої він сформувався, був німецький романтизм, то навіть постать Шевченка у нього вимальовувалась на тлі німецьких балад. Про це найяскравіше свідчить його німецькомовний вірш «Тарас». Ось цей вірш у дослівному перекладі:

У Києві, під Лаврою,
Старий співець сидів,
Кучері його, як срібло,
В бороді сніг білів.

Співав багато старих пісень,
Пророцтва говорив,

Слав янголам прокльони,
Чортів благословив.

Оsmіював мудреців,
Осоромлював героїв,
Словами розбивав мечі,
І розвалював престоли.

Та ось одна брила
З старого собору зірвалась,
До ніг його покотилась
І на колінах його опинилася:

«Жахливий співаку,
Пісні – не твоя справа,
Бо може впасти до твоїх ніг
Уся російська держава!»³

Цілий лад цього твору нагадує баладу Л. Уланда «Як то співак проклинає», яка, мабуть, дуже сподобалась Федьковичу, бо він її переробив українською мовою, але у жодному разі не в традиції української поезії. А тим більше цей вірш ні в якій мірі не відповідає Шевченку, бо Шевченко, який помер на 47-му році життя, не був сивим співаком і під брамами церков не співав і прокльонів не слав. У творі Уланда прокльони старого співака вилучані, тому що цар власноручно кинув меч на молодого співака з ревнощів, тому старий співак і проклинає короля і місце, де розташований палац, який щезає,

і вся місцевість перетворюється на пустир. Картина явно народилась в уяві поета, бо собор у Лаврі знаходився в цілому комплексі будов, але Федъкович, який ніколи у Києві не був, навіть не мав справжньої уяви, як то все виглядає. Все це чисто романтична умовність.

Щодо двох віршів, названих «Осьмий поменник Тарасові Шевченкові», треба звернути увагу на виправдання Федъковича, що прямі цитати з творів Кобзаря пояснюються ще й тим, що Федъкович від Шевченка навчався навіть загальноукраїнської мови і зразків поетичної лексики, і гадав, що якщо він писатиме під Шевченка, то зуміє звернутись до всього народу, звідки і дивні його прикладки, як Дніпро-Дунай, Русь-Україна, тобто він безпосередньо поєднував міф України Шевченка з власним карпатським міфом.

Оскільки у Шевченка Федъкович часто знаходив згадки про його сирітство (образ сироти у Шевченка – це своєрідний символ України), то сам він, маючи живих і батька, і матір, нерідко представляв себе сиротою, жаліючи сам себе.

Однак є тема, в якій Федъкович був неповторним, де його індивідуальність виявилася у повній мірі. На жаль, саме про це до цього часу із зрозумілих причин дуже мало говорилося. Йдеться про його вірші, адресовані мужчинам. Якщо образи жінок в нього здебільшого бліді, малоцікаві, про товаришів своїх з війська він говорить з любов'ю, навіть з пристрастю. Це пояснюється тим, що в умовах жит-

тя у війську він став гомосексуалістом. І оскільки в очах світу така любов вважалась чимось ганебним, забороненим, то ніжність у поета вибухає з ще більшою силою. До перлин його поезії належить вірш «На могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні» з коломийських поетичних збірок. До речі, у цей твір вплетено в обробці автора уривок з вірша «Тарас», отже саме це своє почуття поет знайшов гідним пов'язти з його великою любов'ю до Шевченка. Ось це місце:

У Києві під Лаврою,
Там лірник сидів,
Да аж вісім же він пісень
На ліру заграв -
У найстаршої маковиці
Камінь ся зірвав:
Упав єму перед ноги,
Упав та й просив,
Щоб не співав вісім пісень,
Урве монастир.

Композиція цього твору досить химерна, відображає іраціональну психологічну структуру поета. Але саме у цій дивній послідовності різних мотивів, особистих і народних, полягає неповторний чар цієї ліро-епічної поеми. Процитуємо уривок, що свідчить, як болісно тяжко було жити поетові з цією свою тайною:

Ходім, брате-новобранче,
В сербський монастир

Да наймімо двох ченчиків
Читати псалтир.
І будуть нам два ченчики
Псалтирю читать,
І будуть нас на утрені
В брати постригать.
І будуть нас на утрені
Перстенем ломить, -
І будемо вовік віки,
Як рідні, два жить.
Ти у мені, я у тобі -
Так будем тривать.
А щоб люди не казали -
Не будем казать.
І буде нам одна слава,
І доля одна (...)
А ми оба закралися,
Сукні забрали.
А вна за мнов загналася,
А я утікав,
А як убіг у церкову,
Піп нас повінчав.
У п'ятницю з райських дверей
Кровця да текла (...)
А зіронька про місяця
У нас питала,
Ми не вміли оповісти -
Вона плакала.
А шаблі нам поржавіли
Від єї слози...

А ти, святий за райськими,
Ти нам поможи.⁴

Вірогідно в майбутньому, коли мова ітиме про Федъковича-поета, скажуть саме про ці трагічні його твори. Поза психологічним інтересом цього тексту (чого варта деталь про те, як гомосексуальна пара мріє, щоб їх піп повінчав, або молитва до Бога, щоб їх простив за гріх) цікаво відмітити високу його насиченість метафорами, в тому числі і дієслівними, що характерно для типу особистості Федъковича. Але висока насиченість образами – це також і прикмета романтичного стилю. Цю вимогу висунув вже Гердер, а пізніше розвинув Потебня, чия естетика була, як це зауважує Віктор Жирмунський, прямим продовженням естетичних вимог Гердера, основаних на мовній якості стилю. В той же час слід звернути увагу на часті повтори і анафори, на звукову інструментовку цього стилю.

У молодості Федъкович мав мало нагоди навчатися, тим менше такої нагоди він мав у війську. А кращого середовища для морального розкладу людини, як військо, немає. І меншої можливості займатись самоосвітою також.

Повернувшись на Буковину, Федъкович жив у маленьких місцевостях, працював інспектором народних шкіл у Вижниці, війтом на селі, по смерті батька жив із спадку, свою сільську хату подарував наймитові. Деякий час жив у Львові, працював в редакції «Просвіти», але не міг миритись з громадою.

Тільки під кінець життя, ставши редактором газети «Буковина», дістав якесь порядне помешкання і спокій. Але це було на короткий час.

Шевченка сформувало багате петербурзьке культурне середовище, спілкування з високоосвіченими людьми, навчання в Академії мистецтв. Що могло сформувати Фед'ковича? Ніщо. Франко досить категорично відніс його до числа епігонів Шевченка. Говорячи про поему «Лук'ян Кобилиця» Франко відмічав, що Фед'кович досить мало знат про діяльність цього народного депутата і бунтаря⁵. Подібне він міг би сказати про дуже багато творів Фед'ковича, головно про ті, які трактують історичні теми. Фед'кович, як учень Шевченка, вірив, що поет, тим більше поет романтичний, має бути учителем народу, навіть пророком. А яким учителем могла бути людина, яка сама досить мало знала? Будучи призначеним представником при владі кількох сіл у справі лісів і пасовиськ, Фед'кович таки грунтовно підготувався, вивчив ряд документів, його звіти на німецькій мові були досить багаті на інформацію, добре аргументовані. Але це одинокий приклад. Решта не витримує критики.

«Буковинський журнал» надрукував в оригіналі і в українському перекладі статтю Фед'ковича, написану восени 1869 року «Щоб не було запізно», опубліковану вже Маковеєм у 1910 р. Як шкільний інспектор, призначений недавно на цю посаду, він виступав проти використання в підручниках для народних шкіл так званого «язичія», штучної мови,

орієнтованої на старослов'янську, якою в той час писали московофіли. Восьми роками раніше, коли в 1861 році московофіл Дідицький вперше видав його вірші у збірці «Поезії Іосифа Федъковича», поет висловлювався цілком інакше про «язичіє». Це ми вже відмічали, коментуючи «Ладовнії пісні». Той факт, що він змінив своє ставлення до старослов'янщини на користь народної мови, є цілком позитивним моментом. Без цього, мабуть, він і не став би таким видатним і популярним поетом. Що ж до вищезгаданої отієї перестороги щодо імперіалістичних тенденцій політики царської Росії не викликає заперечення. Це так було. Але його інформація про історію Росії, отже і України, досить дивна: «Битва під Полтавою (1709) завершилась. Русь завоювали московити, їх цар привласнює ім'я переможеного народу, бере собі титул царя Руси і укладає програми своєї майбутньої політики: з Москви до Дніпра, з Дніпра до Вісли, з Вісли до Карпат, звідти до Дунаю, а від Дунаю до Босфору»⁶. Напрям експансії визначений правильно, але що це все має спільногого з Петром, коли, як «цар Росії», титулувався вперше Іван Васильович Грозний (1547 рік), а назва Росія (Росія Майор) була надана вперше цій території греками, які Україну називали Росія Мінор (Великоросія і Малоросія). Петро був російським царем з 1682 року та російським імператором з 1722 року.

Незнання історії спричинило плутанину в поезіях Федъковича. Ось його вірш «Сочава» із рукописної

збірки «Дики думи» (1876), в яку ввійшли вірші різних років. Ці вірші повністю надрукував Франко у чотиритомному виданні «Писання» (1910 рік). Це вірш нібіто про румунів, до яких він раніше, наприклад у поемі «Лук'ян Кобилиця», ставився з повною симпатією:

– Ох нуждоњка моя з тобов!
Ох нуждо моя з тобов, легіню!
Се відки кров у тя на бланах!
О то така ще чорна кров,
Неначе б різав басурманів!
– Ні, тату, Румуни!
Ти ж не видиш? У Сочаві
Як обсіли трунву
Мученика великого,
Нового Івана?
А вни були колись люди,
І то ще славяне!
І махались не аби-як
З тим поганим Римом:
І мусіли їм цезарі
Платити від диму,
Ще й битими золотими.
От-таке то було!
Аж доки їм вовченюки
Не пустили шкуру
З тих мерзенних своїх амфор,
Та з своїх остерій,
Та з тих своїх – як се й сказати?
Хай буде й містерій

Фарухових... Таке батьку!
Таке отсе було!
Тогді славні ті славяне
Відразу забули
Що вни й хто вни і якої
Матери се діти!
Але давай ніби з римська
То цвірінькотіти
Що і нині слухать смішно!
От таке то диво!
Аж великий той Декебаль,
Князь їх нещасливий ;
На міч пробивси, бо не зумів
Погани терпіти!
А в Сочаві єго діти,
Одурені діти,
Поклоняються і досі
Світому Івану,
А не знають, що то мабуть
Святий той слов'янин,
О це нині-завтра встане,
Та не в римській шубі,
Але з мечем в кулаці,
А встане на згубу
Тим слов'янським апостатам,
Що єго убили,
І ту славу батьківськую
В Тибрі утопили
Та у раби запродались
Западному кату.

І я там був, тай ще буду
О, буду ще тату!

Твір цей – дивна суміш історично достовірного і романтичних вигадок. У розділі про Лучкаю і романтичну історію слов'янщини ми відмітили, що в XIX-му столітті побутувала думка, що даки були слов'янами. Федъкович, мабуть, прочитав про це у книзі Григорія Купчанка «Некоторые историко-географические сведения о Буковине», яка з'явилась за рік до того, в 1875 році у Києві. На цій ідеї він побудував твір, вважаючи румунів відступниками від слов'янства. Те, що римляни сплачували дакам після їх поразки в першій війні з даками, правда. Звичайно данина не була «від диму», тобто від числа хат. Те, що Децебал покінчив життя самогубством, це також правда, але не тому що не любив «поган», бо сам був, як і римляни, язичником. Важче пояснити, чому Федъкович вважав, що румуни говорять «роменською» мовою під впливом греків. А ще важче зрозуміти, яке відношення має до всього цього святий Іван Новий, тим більше, що сам Федъкович написав про нього вірш, відштовхнувшись від його біографії, складеної Григорієм Цамблаком, вірш, з якого випливає, що цього грецького святого убили татари-мусульмани в Білгороді, що біля Дністра, а не біля Тібру⁷. Але ж Тібр був потрібний Федъковичу, щоб перегукнутись з Шевченком, з його «Неофітами». До речі, цілий ряд інших виразів у творі: «чорна кров», «мученик великий» («Еретик» Шевченка) і

навіть слов'янське походження святого Івана Нового написано також на зразок Гуса. Вплив поеми Шевченка «Еретик» сильно відчувається в творі, і на додому йому Федькович дуже вільно обходить не тільки з життям святих (гагіологією), але і з етногенезом румунського народу.

Натомість вірш, написаний молодим Федьковичем під впливом його перебування в Яссах, «Ніч у Яссах», можна назвати справді «романтичним» твором про це місто, побачене оком подорожника-романтика в першій половині XIX століття.

Наведемо цей вірш:

Гостинці тихо, ринки не гомоня,
При свіtlі луни сріблениі побої,
Би-сь думав діти рідній неньці свой,
Святій Голії, низенько ся клоня.

А вна під злотом аж ся поколола, -
Камінє ясне, світичі ярії,
Перед іконов світяться Марії,
Черці читають день і ніч в престола.

Там далі видко книжницьку палату, -
Сумує, бідна, ніби удовиця,
Роса змочила мармурові лиця,
І плаче ревне – на котру то страту?

Ой плач, небого, ци ж нема по чому?
Диви, по стінах ті кроваві стіки!

То кров боярська з-під головосіки, –
А що зародить коло того дому?

Тото в городі , в ясміновім гаю
Пряде дівчатко тонесенькі ниті –
Зачало пісню жалібно тужити, –
Чуй-чуй, щедара десь ся обзиває.

От близько осьде, в камінній касарні
Сидить при слупі козак в світлі луни
І свої тоски звів на срібні струни.
Хороший, молод, лиш личко му марне.

Співає, тужить, аж го чути годі, -
Які ж то красні співанки в Молдові
О бісурменах, о боярській славі...
Утих і козак – з дівчинов в городі.

І вже дрімає, ні вітрець не віє,
А хмарка луні личенько закрила,
Бо зблідло біdnій, бачиш, ся стужила...
Нічо не видно, як верхи Голії.

Без типових для даної доби історичних неточностей і тут не обійшлося. Голія не є жодна свята, а, як інформує нас літопис Мірона Костіна, прізвище боярина Голого, який тут збудував камінну церковцю, а на її місці господар Васіле Лупул у XVII столітті спорудив нову церкву і монастир. Чудотворна ікона святої Марії справді знаходилася у

цьому монастирі, після першої світової війни десь щезла. Виходить, що Федъкович відвідав монастир. Все решта було плодом його фантазії. Адже описані ним криваві події мали місце, напевно, не в Яссах, а в Сучаві, яка була середньовічною столицею Молдови. Яssi піднеслися аж у середині XVII століття, під час панування Васіле Лупула. А вже чисто літературними ремінісценціями диктується образ дівчини, що співає в саду, і жовніра, який грає на струнному інструменті – щездарі. Це, скоріше всього, вплив «Розбійників» Шіллера. Героїня «Розбійників» Амалія грає на лютні в саду, бо тужить за милим.

Тенденція до естетизації дійсності – визначальна риса поезії Федъковича, яка характеризує його як романтика.

Сучасна українська критика йде по шляху демістифікації. Тенденція, що існувала в часи колоніального статусу України, а саме звеличувати у міру можливості все своє, тепер, коли розбудовується самостійна українська держава, немає вже підстав. Тому і ми в цьому розділі про лірику Федъковича дозволили собі тверезо оцінити його особистість і поетичну творчість.

Сподіваємось, що читачі нас правильно зрозуміють і згадуть собі справу, що такі заходи в сучасній україністиці вкрай необхідні.

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ОБРАЗ ПЕРЕБЕНДІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Вірш «Перебендя» був написаний Шевченком в С. Петербурзі у 1839 році, отже належить до раннього етапу його творчості. Ім'я головного персонажа відповідає загальному іменнику «перебендя», який у словнику Б. Грінченка пояснено так: 1. жартівлива людина (рос. балагур); 2. вередлива людина (рос. капризник). Вірогідно, Шевченко надав йому таке ім'я для більшого місцевого колориту, адже саме цього вимагала романтична риторика даної доби. Цим пояснюється і цілий список народних пісень, які нібито його герой виконував, будучи за професією кобзарем. Зовнішній портрет персонажа стереотипний. Він має чуприну і сивий вус. Автопортретні малюнки Шевченка тієї доби (йому тоді було 25 років) зовсім відмінні, і все ж душевно Перебендя має щось з єства його творця. Хоч це старша людина, Шевченко називає його сиротою, а назвати ста-

рого сиротою – річ трохи незвична. Це, видимо, спроба самоідентифікації. Молодий Шевченко відчував себе чужим в столиці Російської імперії. Перебендя – чужий між людьми, хоч, видимо, він живе на Україні. Автобіографізм і фольклорні алюзії спричинились до того, що критика, звичайно, відносить цей твір до області тісного зв'язку Шевченка з українською народною традицією, з Україною взагалі. Але це лише поверховий аспект цього твору. Насправді, твір «Перебендя» є відбитком дуже яскравої в Петербурзі тих часів моди писати літературу «під Гофмана», ці риси зустрічаються, як це вже відмічено В. Г. Белінським, і в оповіданні «Портрет» зі збірки Гоголя «Арабески», яка появилась у 1835 році. Щоб зрозуміти ментальність, яка породила як «Портрет» Гоголя, так і «Перебендю» Шевченка, найкраще звернутись до праць ідеолога німецького романтизму Ф. Шеллінга.

У своїх «Штутгартських лекціях» Шеллінг зауважив: «Отже, основою самого розуму є безумство. Тому божевілля – необхідний елемент, який, однак, у жодному разі не повинен ні проявлятися, ані показуватися назовні. Те, що ми називаємо розумом, якщо це справжній, живий, активний розум, насправді ніщо інше, як впорядковане божевілля. Розум може обнародуватися і проявитися тільки через свою противність, через нерозумність. Люди, які не носять в собі жодного безумства, – це люди пустого, непродуктивного розуму»¹.

Шевченко зображує персонаж, який розмовляє,

як з близькими знайомими, із сонцем, морем, горою, навіть з Богом, але він це робить серед природи, без свідків, а між людьми сміється, жартує, отже веде себе, як справжній перебендя. Його серце сміється, а сліпі очі плачуть. Якби він свій глибокий, так би мовити, метафізичний сум показував на людях, то вони сміялись би з нього, прогнали б його, висміювали б Боже Слово.

Серед європейських романтиків справді зустрічались такі люди. Не згадуючи випадків справжнього божевілля (Гельдерлін, Шуман), навіть великих особистості, які чудово маскували химерність своєї психіки, на самоті поводились досить дивно, так само, як і Шевченків Перебендя. Наприклад, таким був Віктор Гюго, двохсотріччя якого цього року святкує весь світ. Він був дуже активною, бойовою людиною. Через виступи проти влади його було заслано на острів Гарнесей, де, на дачі з великими вікнами, що виходили на берег, він розмовляв з морем, прислухаючись до його гулу, часто пробуджувався серед ночі від шуму хвиль і писав вірші, викликав душі мертвих і розмовляв з жителями інших світів.

Найбільш популярним серед романтиків у Росії був Е. Т. А. Гофман, на той час вже появилось багато перекладів його творів. А інтерес Шевченка до нього був, мабуть, посиленій тим, що Гофман був кумиром Гоголя, якого в свою чергу обожнював Шевченко. У певній мірі твір «Перебендя» до творів Гофмана ближчий, ніж вищезгаданий «Портрет»

Гоголя. На відміну від героя Гоголя, герой Шевченка не зазнає жодних змін, він не деградує, а залишається, як і персонажі Е. Т. А. Гофмана – художники-романтики – вірним собі, ідеалізованим у вищій мірі. Особливість цих персонажів полягає у тому, що вони духовно стоять вище інших людей, через що і страждають. Ось якими словами звертається поет до Перебенді:

Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули.
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!

Звичайно, не можна беззастережно ставити знак рівності між гофманівськими персонажами і Перебендею. Музикант у Гофмана – справді божевільний, але з погляду автора це божевілля є лише ознакою причетності до таємниць, недоступних звичайним людям. Те саме говорить і Шевченко про свого героя, який, фактично, не є божевільним, але до такої міри відрізняється від інших людей через спілкування з надприродними силами, що не може зжитися з людьми, бо на широкій землі «куточка немає / Тому, хто все знає, / Тому, хто все чує, / Що море говорить, / Де сонце ночує».

В міру того, як пізнання соціальної дійсності, конфлікт з політичною владою змінювали поле зацікавлень Шевченка, питома вага такої метафізичної проблематики у нього зменшилась, у певній мірі він навіть почав ставитись критично до абстрактної критичної естетики. Але тоді, коли Шевченко писав обговорюваний нами твір, він ще намагався іти слідами німецької ідеалістичної естетики і тематики художників, які її представляли. Це нас примушує врахувати Е. Т. А. Гофмана до числа письменників, які у певній мірі вплинули на творчість Шевченка.

I. Франко у 1889 році написав «Переднє слово» до видання «Перебенді»². Обширна передмова трактує твір в порівняльному плані. Ми цілком згідні з Франком стосовно відчуженості твору від народної традиції. Франко пов'язує твір із творчістю Міцкевича, зокрема з його «Імпровізацією», а також із творами «української школи» в польській літературі, мимохідь згадуючи і Шіллера. Проте саме деталь божевілля в усіх цих творах відсутня, і вона безпосередньо походить від концепції німецьких філософів доби романтизму і від Гофмана.

ТРИПТИХ ШЕВЧЕНКА «ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА», «ІВАН ПІДКОВА», «Н. МАРКЕВИЧУ»

Схема розвитку творчості Шевченка від романтизму до реалізму скопійована з моделі, придуманої російськими літературознавцями щодо розвитку творчості Пушкіна¹. Маючи за собою таку надійну, на їх погляд, опору, шевченкознавці доби тоталітаризму дуже енергійно захищались від будь-якого відступу від цієї схеми. Тому цілком природно Василь Шубравський розкритикував мене, коли я чверть століття тому насмілилась (у своїй статті) висловити думку, що «Катерина» – твір романтичний, а не реалістичний². Справа в тому, що навіть щодо цього раннього, типово романтичного твору склалась серед шевченкознавців «загальноприйнята думка», що це твір реалістичний. Враховуючи вищезгадану реакцію, я в наступні роки у міру можливостей уникала розмови про літературні напрями, тим більше, що поступово зрозуміла, що такі визначення більше відповідають французькій

літературі, щодо літератур Східної Європи – їх важче зробити. В інших літературах проблема літературного напряму стає з різних причин проблемою престижу. Недаремно ж німці відносять такого яскраво романтичного письменника як Фрідріх Шіллер до класиків поруч з Гете, закриваючи цим самим шлях будь-якій дискусії, а англійці, в літературі яких романтизм властиво зародився, навіть і не намагаються розкласти своїх письменників по таких шухлядах.

Останніми роками на Україні вже не дискутують, в якій мірі був Шевченко романтиком, а більше пишуть про особливості його персонального міфу. Цей напрям мені здається дуже корисним, бо спрямовує громадськість до розуміння того, що не все, написане письменником, навіть генієм, є відображенням конкретної дійсності, що для кожного письменника, як і дляожної людини, щось певне своє, відмінне від істини інших, є істинним. Така думка наскрізно проймає праці Карла Густава Юнга, і вона стала, на щастя, надбанням сучасного українського літературознавства. Письменники однієї і тієї ж епохи можуть належати до різних літературних напрямів в залежності від їхньої психічної структури і літературних смаків.

Однак існування літературних напрямів, хай і не нав'язаних зверху («соціалістичний реалізм» був оголошений навіть «творчим методом»), – це реальністьожної доби і повністю нехтувати ними не слід. Такі напрями, як класицизм, романтизм,

критичний реалізм, символізм, згуртували багатьох письменників, утворивши, навіть по горизонталі, певну однозвучність різних національних літератур. І питання «міфотворчості» Шевченка можна прекрасно поєднати з його тяжінням до романтизму. Причина, якій завдячується певний скептицизм літературознавців в цьому відношенні, полягає в соціальному статусі поета. На відміну від більшості європейських романтиків, виходців з освічених класів, Шевченко не мав жодних труднощів щодо додержання вимог романтизму. Він не повинен був порвати з якоюсь літературчиною, з певними умовностями, взоруванням на застарілі теми і стилі, бо з раннього дитинства всмоктував в себе Святе Письмо і народну творчість. Історія народу хвилювала його особисто з моменту, коли почав свідомо дивитись на свій, щойно визволеного кріпака, досвід життя, тоді як інші члени його родини продовжували нести це ярмо, принизливість і неприродність якого він все більше відчував. У його свідомості гостро постало питання, яким чином його народ, названий ним козацьким, втратив колишню свободу. Відповідь на це питання могло дати тільки глибоке вивчення історії України попередніх століть.

Тому з перших же його кроків на літературній ниві політична тематика, тісно переплетена з історичною, стає визначальною для його творчості.

Шевченко починає свій вірш «Полякам», написаний на засланні в Орській кріпості в 1847 році, таким рядками:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.

Безпосередніми адресантами цього вірша були заслані польські революціонери: Отто Фішер, Аллон Гофмейстер, Іполит Завадський, Станіслав Крулікевич, Константин Павловський, Мауріці Клечковський, Михал і Гвідон Ходоровські. Більшість з них були офіцерами, розжалуваними в солдати за участь у повстаннях поляків у Варшаві та Krakovi.

Вони були шляхтичами, але Шевченка сприймали якось особливо, бо він називав себе козаком, а польські революціонери вважали козаків вільними людьми, щось на зразок шляхтичів, тобто відмінними від селян³. Це була одна з причин, чому вони знайшли спільну мову із засланим поетом. Під впливом анонімної «Історії Русів» поет вважав, що між поляками та українцями існувало у минулому братерство і тільки Брестська унія зіпсувала добре відносини. Тому Шевченко і називає винуватцями розбрата унію, ксьондзів. До цієї думки він повертається також у вірші «Буває в неволі іноді згадаю», написаному в Оренбурзі в 1850 році, в таких рядках:

Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами².
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигізмонд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас...

Ім'я Сигізмунда III-го згадується Шевченком і в записі до щоденника від 30 червня 1857 року. Отже невідповідним буде твердження, що лише в ранній творчості Шевченко ідеалізував вільне козацтво, це була його романтична ідея на протязі цілої творчості.

Справді, Сигізмунд III, який був шведським королем і вступив на польський престол в 1587 році, запровадив при сприянні папи Клиmenta VIII-го церковну унію 1596 року, відому як Брестська унія. Після того в наступних століттях були запроваджені ще дві унії: одна в 1646 році в Мукачеві з закарпатськими українцями, друга наприкінці XVII століття в Алба Юлії з трансільванськими румунами. Нам здається, що ці акції Риму слід розглядати ширше, ніж як чисто локальні факти, адже Рим завжди вважав православних схизматиками і вже з часів Флорентійського собору 1438 року намагався відтворити єдність двох церков, розірваних 1054 року. Існувала ще й інша причина неспокою. Адже за 7 років до того була заснована Московська патріархія, і Ватікан не безпідставно побоювався поширення впливу Москви на всю Православну церкву⁴.

Однак з погляду Шевченка це була лишень трагедія України і нічого більше, бо «Історія Русів» була довгий час для нього незаперечним авторитетом у питаннях історії України. Як зазначають автори «Шевченківського словника»: «З неї він брав інколи теми, сюжети й образи для своїх історичних творів («Тарасова ніч», «Іржавець», «Великий льох»)»⁵. На нашу думку, балада «Іван Підкова» є результатом ознайомлення перед написанням твору з «Історією Русів». Адже саме у ту зиму 1839 року, коли він написав цей твір, до Санкт-Петербурга приїхав історик Микола Маркевич⁶, який тоді збирав матеріали для своєї п'ятитомної «Історії Малоросії», надрукованої в 1842-43 роках. Саме він ознайомив Шевченка з «Історією Русів», яка доти знаходилась в рукописах⁷. Духом «Історії Русів», але і розмов з Маркевичем просякнута також поезія, написана безпосередньо після балади «Іван Підкова», яка так і названа «Н. Маркевичу» і датована 9 травня 1840 року.

«Історія Русів», під назвою літопис Кониського, згадується і в творі Шевченка «Близнеци», бо довгий час помилково вважалось, що працю написав єпископ Григорій Кониський, хоч антицерковне спрямування твору робить це маловірогідним.

Балада «Іван Підкова» – найраніший історичний твір Шевченка. В ньому відображеній початок морського походу козаків проти турків, і дія переривається у той момент, коли отаман дає наказ іти не на Синоп, а в самий Константинополь до «султана в

гості». Балада перегукується з тоді ж написаним твором «До Основ'яненка», де сказано: «Нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив», а «Чайка скиглить, літаючи, мов за дітьми плаче», а могили «стоять та сумують» за козаками, питаютися «Де наші панують?». Відомо, що письменник Квітка-Основ'яненко творів на подібні теми не писав, його цікавив насамперед побут, як українського селянства, змальованого ним покірним і богобоязливим, так і побут дворянства (російська повість «Пан Халявский»), до якого і він сам належав. Отже тематика твору Шевченка не підказана Основ'яненком, хіба що у певній мірі Котляревським, в «Енеїді» якого знаходимо козаків, що мандрують морем, але це твір – travestійний і пародійний. Балада ж Шевченка жанром своїм і героїчним тоном спрямовує нас до українського романтизму, до перекладу Гулаком-Артемовським у 1827 р. балади Гете «Рибалка», а найбільше до українських народних дум, де часто описані морські походи козаків, або плавання їх на кораблях («Самійло Кішка», «Олексій Попович»). У збірниках Михайла Максимовича «Малороссийские песни» (1827) та «Украинские народные песни» (1834) представлені майже всі на сьогодні відомі думи. Серед цих історичних творів ані пісні, ані думи про Івана Підкову немає. Шевченко взяв це ім'я деінде, можливо з анонімної книги «Розповіді діда», яка тоді розходилася по Петербургу. Образ отамана Івана Підкови, змальований ним, не має нічого спільног

з історичним Іваном Підковою, козацьким ватажком, що у 1577 році на короткий час посідав престол Молдавії. Жодних морських походів за ним не числиться. У Шевченка це чисто збірне ім'я, яке йому могло сподобатись своєю яскравістю, тоді як його портрет – це портрет козака з лубочних картин, як, наприклад, портрет «Козака Мамая», який має також чорні вуса, чуприну і люльку. Цей портрет має мало спільногого із зовнішнім виглядом історичного Івана Підкови, якого сучасники добре знали, адже на його страті на Базарній площі у Львові були присутні багато тисяч людей. До нас дійшла гравюра, яка його зображує. Вона зроблена у XVII столітті, але скопійована з портрета XVI століття. Підкова зображений як молода людина з світлим чубом, без вус, з довгастим обличчям, з рішучим поглядом, без жодної люльки.

У цьому вірші, як і у вірші «До Основ'яненка», автору ішлося не про точне відтворення минулого, а про прославлення козацтва, яке уміло панувати, здобувати славу й волю і про яке в сучасні поету часи нагадують лишень могили на полі.

Ідеалізація козацтва була в той час певною літературною модою. Немало спричинилась до того і історіографія.

Оксана Забужко відмічає у книзі «Шевченків міф України», що саме «малоросійське дворянство започаткувало українську історіографію, хай би оригінально, і спонукане не так самодостатнім національно-романтичним імпульсом, як передовсім

необхідністю юридично обґрунтувати своє право на місце в імперській «табелі о рангах»⁸. Як відомо, Катерина II зрівняла в правах нащадків козацької старшини з російським дворянством. Отже йшлося про те, щоб у міру можливостей підкреслити заслуги козацької старшини в битвах з мусульманами і поляками. В такому напрямі діяла і фантазія членів гуртка Ізмаїла Срезневського. Недарма ж І. Срезневський у передмові до другої частини першого випуску «Запорожской старины» скаржився на бідність історичних джерел щодо минулого України. Їх доводиться, на його думку, заповнити свідченнями фольклору. А як на певну тему таких свідчень нема, то можна їх створити з клаптиків, взятих з творів на інші теми. Мабуть, так і постала дума про татарський похід Серпяги. Срезневський відзначав, що український фольклор нічого не зберіг про таку видатну постать, як Іван Підкова. Однак пісні про Серпягу прекрасно відповідають повідомленням про Івана Підкову. У такий спосіб реєстр творів про Підкову збагатився ще одною пам'яткою.

В коментарях до другого тому «Повного видання творів Шевченка» Павло Зайцев висловив думку, що балада «Іван Підкова» має як зразок думу про татарський похід Серпяги⁹.

Припущення справді заманливе. Однак воно не підтверджується документально, оскільки, як ми знаємо з листа Шевченка до П. М. Корольова, він дістав від останнього «Запорожскую старину» щой-

но у 1842 році, і тоді ж протягом п'яти днів жадібно її прочитав.

У 1839 році, коли Шевченко писав баладу «Іван Підкова», він цієї книжечки не мав, отже, посилаючись на його власні слова, мабуть, «скомпонував», як і інші свої твори, як, наприклад, «Гамалію», написану під час поїздки на море, з власної фантазії, спираючись на літературні моделі. Такими моделями могли бути, як припускає Микола Зеров, думи на історичні теми польського поета XVIII століття Ю. Немцевича, в яких переважає ліричний елемент, або ж історичні твори поета-декабриста К. Рилєєва. Таким чином у баладі Шевченка «Іван Підкова» годі шукати історичні факти. Вона цікава тим, що саме тут знаходимо перші елементи його міфу України, який набере простору в пізнішій його творчості.

Головна думка автора полягає в тому, що Україна була колись дуже щасливою, а тепер – нещасна. Це чисто лірична тема, яскраво ілюстрована картинами минулого.

Було колись в Україні –
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед, горілку
Поставцем кружала,
Було добре колись жити
На тій Україні...
А згадаймо, – може, серце
Хоч трошки спочине.

Тут вдруге вживається слово Україна. Перший раз воно виступає на самому початку твору «Було колись в Україні – ревіли гармати». Отже у першому ж рядку балади «Іван Підкова» зустрічається слово «Україна», наявне і у віршах «До Основ'яненка» та «Н. Маркевичу». Слово «Україна» відоме з найдавніших часів. Етимологія слова досить ясна – це край території, окраїна. Україна з географічного погляду є справді окраїною для обох потуг, які на протязі століть володіли цією обширною землею: і для Польщі, і для Росії. Центром вона була лише в найдавніші часи, коли існувала Київська Русь, як феодальна держава, до якої належав ряд князівств, васальних по відношенню до сюзерена, великого князя Київського. Ці князі володіли кожний своєю вотчиною, тобто територією, унаслідуваною від батька або іншого родича. Одним з центральних завдань авторів «Початкового літопису», монахів Києво-Печерської лаври, було довести законність володіння князями цими землями, тому вони і зводили їх походження до легендарного Рюрика, скандинавського князя, який прибув на ці землі, щоб тут панувати. До речі, як довів видатний історик Омелян Пріцак, в цій легенді немає нічого навіть слов'янського, бо більшість тих «градів», які за легендою покликали Рюрика і його братів Трувора і Сінеуса, навіть не були слов'янськими, а належали фінно-угорським племенам півночі, так званій Чуді, яку росіяни поступово асимілювали. Отже ішлося про легітимацію, нічого більше.

Щодо назви південної частини цієї величезної території, то вагання спостерігаються довший час¹⁰. У зв'язку з творчістю Шевченка нам ідеться про одне. На якій підставі Шевченко завдяки своєму великому дару вживає назву Україна як єдину всезагальну назву цієї території? Адже в XVII-му столітті ще конкурували дві назви – Україна і Малоросія, які стосувались східної і центральної частин України, тоді як Галичина мала традиційну назву – «Червона Русь». Сумніву не може бути. Саме в анонімній «Історії Русів» слово «Україна» з географічного поняття, яке воно ще мало в Сковороди (Сковорода називає Україною територію, з якої він походив, землі над Дніпром), стало назвою батьківщини. Саме «Історія Русів» дала Шевченкові батьківщину, а його геній підніс це слово на небувалу поетичну височінь. На цій основі і розвинувся так званий «міф України» у Шевченка, про який так яскраво пишуть у своїх монографіях Григорій Грабович і Оксана Забужко. Розгортання цього міфу починається у Шевченка двома творами 1839 року: «До Основ'яненка» та «Іван Підкова» і віршем, написаним у травні 1840 року, «Н. Маркевичу». Отже ці три твори слід трактувати як єдине ціле, бо саме так стає ясно, хто вперше відкрив перед зачудованими очима юнака цю прекрасну тему романтичної батьківщини.

Особливо цікавим є з цього погляду вірш «Н. Маркевичу». Шевченко бачив в його особі не дворянина, який на дозвіллі пише історичну працю, а народного

барда, бандуриста, і ним захопився ще більше, ніж Дмитром Бантишем Каменським, чия «Історія Малої Росії» вийшла друком в 1822 році і матеріали з якої він використовуватиме для «Гайдамаків» (1841). Ні, Маркевич для нього не менше, як орел сизий, єдиний, який може його потішити в його сирітському житті далеко від України. Він до нього звертається з такими словами:

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате,
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер лети ж в Україну, -
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?

Йшлося, мабуть, про конкретний факт, поїздку історика на Україну. Шевченко тоді ще не підозрював, яким страшним розчаруванням буде для нього така ж поїздка, коли він пробудиться зі своєї мрії і побачить реальну Україну. Але поки що було інакше:

...а Україна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат, заговорить;
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,

Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.

Цікаво звернути увагу на паралелізм уявлень море-степ у ранніх віршах Шевченка. Вони у певному символічному плані ідентичні. Пізніше цю ідентичність відчує видатний французький поет-символіст Артур Рембо, який у першому ж вільному вірші названому «Марін» і написаному у 1872 році, обігрує цю паралель море-поле.

Завдяки поезії Шевченка однак не море, а саме степ став символічним відповідником України, бо на його просторах розігрувався сценарій величної драми козацької історії, величезна епопея боротьби козацтва за волю, яка в XIX столітті вже стала минулим без повернення.

У вірші «До Основ'яненка» Шевченко наводить ще один символічний еквівалент України, це образ сироти, глибоко суб'єктивний, бо ж у дев'ятирічному віці сам Шевченко зостався круглим сиротою. Він пише:

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче,

Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить...

Подальша творчість Шевченка, позначена все більшим посиленням критичних акцентів, обуренням; правдиве слово великої сили внесе значні корективи у цю картину, але повністю цей романтичний образ ніколи не зітре.

ОБРАЗ ЗВЕДЕНИЦІ У ПОЕМАХ ШЕВЧЕНКА

Шевченко написав поему «Катерина» в 1838 році. Це був один з його перших творів, тому твір особливо цікавий, щоб зрозуміти від чого він відштовхувався, на які явища зреагував, висловивши свій погляд, коротше кажучи, який інтертекст його ранньої творчості. В той період він жив у Петербурзі, будучи ще учнем у майстра Ширяєва, і разом з іншими учнями зачитувався популярними в той час творами російської літератури. До таких творів належала і поема Євгена Баратинського «Еда», яка з'явилась друком у 1824 році. 22 квітня 1838 року Шевченка було викуплено з неволі, і поема «Катерина» була присвячена саме цій події і особисто поету М. Жуковському. Намальований Карлом Брюлловим портрет Жуковського, який був домашнім вчителем дітей царя Миколи I-го, розіграний на лотереї і куплений родиною царя, поставчив саме ту величезну на той час суму, яку вимагав власник Шевченка поміщик П. Енгельгардт взамін його кріпака Шевченка. Отже

поема зазначила поворотний момент в його долі і в його самосвідомості, як людини і як художника. Невипадково сюжет цієї поеми він, уже учень Художньої Академії, відобразив на окремому малюнку. В живописі ще панував тоді академічний стиль, представники якого брали переважно сюжети з Біблії, з античної міфології та греко-римської історії. В літературі ще панував романтизм, сильно позначений впливами поем Байрона. На ранньому етапі своєї творчості Шевченко віддавав особливо у творах, написаних російською мовою, як, наприклад, поеми «Тризна» та «Слепая», данину високопарній, піднесеній манері російських романтиків. Поема «Катерина» має особливо у композиції та розгортанні сюжету також риси романтичної, байронівської поеми. Це, зокрема, поділ на ряд самостійних драматичних сцен, драматичність кульмінаційної ситуації – самогубство героїні, яскрава конфліктність, зокрема вигнання Катерини з батьківської хати батьками, хоч вони свідомі того, що, виганяючи єдину доночку, зостануться на старість самітні і не буде навіть кому їх поховати, сильне зіткнення персонажів – один з них, будучи втіленням зла – офіцер-спокусник, другий – втіленням чистоти і благородства – Катерина, яка навіть готова щезнути аби батько взяв до себе сина; діалогізація, як, наприклад, розмова Катерини з батьками, грубі вигуки офіцера-спокусника («возьмите прочь безумную») і широке використання монологу, зокрема у ліричних відступах автора, у вираженні почуттів героїні; запитання,

оклики¹.

І все ж ця поема відмінна навіть від інших творів Шевченка на ту ж тему, як, наприклад, від поеми «Слепая», бо головне у ній не патетика, а саме простота і буденність ситуації, піднесені поетом у ранг високої поезії. Сюжет почерпнутий з життя народу, в центрі уваги знаходиться не винятковий герой, який страждає через свою окремішність, а звичайна дівчина-селянка, наділена благородством душі і стражданною долею. Поему «Еда» Баратинського, який перший у російській літературі зробив крок по стежці цієї антиромантичної епіки, ми вважаємо у певній мірі взірцем для твору Шевченка. У своїй поемі Баратинський розповідає, як молодий російський офіцер, перебуваючи на постії у Фінляндії, спокушує сільську дівчину, а далі покидає її, доводячи до самогубства. Отже типова ситуація зведениці, як ми це зустрічали в російській літературі вже у повісті «Бедная Лиза» Карамзина. Навіть сцена погрози батька подібна у Баратинського і в Шевченка, хоч відрізняється момент цієї сутички у сюжеті. Баратинський знав до певної міри Фінляндію, оскільки, покараний за якийсь проступок під час свого навчання у кадетському корпусі, потрапив туди у складі царського війська, прийнятого недружелюбно населенням. На відміну від романтичних героїв, безіменний офіцер Баратинського, як і безіменний офіцер у Шевченка жодних глибоких почуттів до геройні не має, це просто легковажний гусар; справжні почуття такого

персонажа досить добре підсумовані «москаликами», які повертаються з походу: «Ай да баба! ай да наши! Кого не надуют!».

Новизна змалювання персонажа полягає скоріше в образі героїні. Еда по-своєму щира, чиста дівчина, але це не дівчина з народу, а скоріше всього, як і в Карамзіна, міщеночки:

В бумажки мягкие она
Златые кудри завернула,
Снять поспешила как-нибудь
Дня одеяния неловки,
Тяжелодышащую грудь
Освободила от шнуроки.

Певна стилізація відмічається і в пейзажі. Невипадково норвезький русист Гейр Хетсо відмічає в своїй монографії про Баратинського, що в Фінляндії немає краєвидів, подібних до зображеніх поетом у його творі, і що його Фінляндія є скоріше зліпком узагальненої північної країни, яку читачі чи не цілої Європи пізнали з твору «Оссіан» Макферсона, що започаткував сентименталізм у літературі XVIII ст.

Звичайно, і у Шевченка пейзаж не позбавлений романтичних перебільшень, але це все ж Україна, за якою він тужив, знаходячись у Петербурзі. Поведінка Катерини, її одяг і жести більш природні, ніж це бачимо в Баратинського. Навіть у тому, як вона падає на коліна, просячи прощення у батьків, пізнаємо жести і вирази, характерні для подібних ситуацій.

Але найбільше особистість українського поета

позначилась у ставленні до російської армії, яку він, як і Баратинський, вважав окупаційним військом, проте російський дворянин не міг на це зреагувати так гостро, як син українського кріпака.

Ось знаменитий початок поеми «Катерина»:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.

Це висловлено набагато сильніше, ніж у словах Еди, звернених до її спокусника:

Нам строго, строго не велят
Дружиться с вами. Говорят,
Что вероломны, злобы, злобы все вы,
Что вас бежать должны мы, девы,
Что как-то губите вы нас,
Что пропадешь, когда полюбиш.

Найсильніше однак цей контраст виражений там, де в ліричному відступі Шевченко висловлює власні спогади:

Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.

Попоміряв і я колись –
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять?
«Бреше, – скажуть, – сякий-такий
(Звичайно, не в очі),
А так тілько псує мову
Та людей морочить».

В останніх рядках Шевченко підсумовує закиди тих, які критикували його, що він писав «не літературною» російською мовою, а «діалектом», бо в ті часи ще загальноприйнятою була думка, що українська мова – це ніщо інше, як діалект російської мови. До речі, саме Шевченко своїми творами переконав і найбільших скептиків, що українська мова – це мова самостійна, а не «попсована російська». Про далекосяжні результати позиції Шевченка, який у 1838 році виступав ще «проти течії» (не забудьмо, що 40 років перед тим Котляревський спочатку не наважився надрукувати свою українську «перелицьовану Енейду»), писав згодом у 1911 році єврейський політичний діяч, один з керівників сіонізму Владімір Жаботинський, який прекрасно розумів, що значить бути речником поневоленого народу:

«Шевченко є національний поет і саме в цьому його сила. Він національний поет і в суб'єктивному смислі, тобто поет-націоналіст навіть зі всіма вибухами нестримної ворожості до поляка, до єврея,

інших сусідів (Жаботинський має на увазі росіян. Зам. наша, М. Л. К.), але ще важливіше є те, що він національний поет за своїм об'єктивним значенням. Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчості. Через те його так люблять одні і через це його так бояться інші, і ця любов, і цей страх не були б анітрохи менші, якби Шевченко був свого часу не народником, а аристократом на зразок Гете або Пушкіна. Можна викинути всі демократичні нотки з його творів (а цензура саме те робила довго) і Шевченко залишається тим, чим зробила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитись від шляху національного ренесансу»².

Саме поема «Еда» Баратинського наштовхнула Шевченка на розроблення теми зведениці у плані розкриття колоніального становища України. А що він цей твір знов, на це маємо зізнання поета в його повісті «Близнеци»³. Там же згадується про інший твір на цю тему «Сердешна Оксана» Ф. Квітки-Основ'яненка⁴. Ця повість з'явилася у 1841 році, отже після появи «Катерини», і примусила Шевченка заново звернутись до цієї теми, до подальшого її поглиблення. Адже Квітка-Основ'яненко співчуває своїй героїні, але далеко не поетизує її образ, як це робив Шевченко у своїй «Катерині». Квітка-Основ'яненко накреслює портрет досить поверхової дівчини, яку заманює на фатальний крок скоріше

всього бажання стати багатою, панею, вибитись з свого низького суспільного стану. А Шевченко у жодній варіації на цю тему не відмовився від піднесення своєї героїні над тривіальністю і буденністю, над матеріальними розрахунками.

Проте, мабуть, найбільше на розвиток цієї теми в його творчості вплинуло ознайомлення з російським перекладом першої частини драматичної поеми Гете «Фауст»⁵. Підкреслимо, що в повісті «Художник» Шевченко сам показав, коли і в яких обставинах він познайомився з цим твором у перекладі Губера. Відомо з його біографії, що саме цю заключну сцену першої частини Фауста Шевченко неодноразово декламував.

Одною з найкращих шевченківських поэм на тему покритки є поема «Відьма». Тут немає національних акцентів, а є порада поета дівчатам не кохатися з панами. Якщо у фіналі першої частини свого шедевру Гете твердить, що вічно жіноче є те, що підносить дух мужчини, то у поемі «Відьма» Шевченко показав зразок такого піднесення. Вплив твору Гете на твір Шевченка «Відьма» пізнається по тому, що його героїня, як і Маргарета, божеволіє, і поет зображує її саме в такому стані. Але звичайно це не можна звести тільки до одного впливу. Тут синтезовано більше впливів, тому ми і говоримо не про вплив, а про інтертекст.

Зокрема на цей твір вплинула поема Пушкіна «Цигани». Ідеалізоване змалювання Пушкіним життя циган, як життя вільних людей, було

відтворене у тому же дусі і Шевченком. Звідти взяв він і ім'я циганки Маріули і приписав їй дар лікування людей. Отож він дістав можливість виходу з трагічного фіналу першої частини Фауста, нещасна покинута героїня шевченкової «Відьми» божеволіє, але за допомогою циган видужує і повертається до своїх дітей, до близнят Наталки та Івана, більше того, набувши від циган знання щодо лікувальної сили трав, стає корисною людям і навіть готова ці знання використати для врятування життя свого кривдника. Поема «Відьма» має три редакції, і ми передали зміст найповнішої з них, відомої під назвою «Осика». Саме у цій редакції ми знаходимо ті демонологічні місця, підказані українською етнографією, які, на нашу думку, становлять найбільший інтерес цього твору в комплексі творів про зведениць.

На відміну від «Катерини» у творі «Осика» і в першій редакції «Відьми» головний наголос падає на соціальний статус спокусника. Він -«пан». Епіграфом, запозиченим з Псалтиря, автор гнівно викриває безсердечність подібних панів «Да придет же смерть на ня й да снайдут во ад жизни, яко лукавство в жилища их, посреде их». Поет засуджує жорстоку аморальність таких людей. Проте героїня Лукія, яка полюбила «звіра», а не людину, прощає йому. З іншого боку, цікаво те, що сільським дівчатам, які збираються навколо «відьми» Лукії і яким вона розповіла про злочинства пана по відношенню до неї, сняться рогаті і хвостаті пани,

які їм відрізають коси (як це зробив пан із «стригою» Лукією), насміхаються над ними, міняють їх на собак (як поступив пан з Наталкою, яку проміняв на хорта). Вони їх купають у дьогті й після того виводять на вулицю на сміх людям. Як відомо, подібно іншим поетам-романтикам, Шевченко придавав велике значення сновидінням, навіть записував багато з власних сновидінь у «Щоденнику». Цей епізод з поеми «Відьма» можна зарахувати до транскрипції на рівні підсвідомості долі героїні, в якій культурний елемент – християнське народне уявлення про чортів та пекло – відіграє велику роль. До речі, християнське уявлення про чортів не є біблійним, а є наслідком архетипового іndoєвропейського уявлення, яке збереглось у грецькій міфології у вигляді Фавна, наділеного елементами чоловічої сексуальності. Далі у Шевченка розповідається про те, що весною Лукія щезла і пастухи говорили в селі, що коло могили в калюжі стару відьму чорти задавили. А люди:

Найшли її громадою,
Без попа сховали
На могилі, й осиковим
Кілком пробивали.
А дівчата засівали
Могилу цвітами
І осику поливали
Своїми слезами.

Осиковим кілком забивають в могилі серце

упиреві, щоб не вийшов з могили пити людську кров. Це повір'я урало-алтайського походження. Натомість повір'я християнського євангельського походження відбиті в епізодах, пов'язаних з смертю пана, який, як пани взагалі, «лукавий». Лікарі з Німеччини не можуть його вилікувати, але і померти він не може, поки не попросить прощення у Лукії, і поки вона йому не простить. Хоч на перший погляд сцена обрядова, підстава і тут демонологічна, адже «лукавий» пан демонізований, отже не може померти, поки з нього не вийдуть чорти. Таку силу екзорцизації має молитва Лукії. Тому він спочатку кричить «Не треба, не треба», а далі вперше в житті блиснули слози в його очах, душа його була врятована. Про це свідчить і застереження Лукії, звернене до дівчат:

А потім... крий Боже,
За гріхи такі велики
Сам Бог не поможе.
Нехай пани знущаються,
Братами торгують
Та сльозами кровавими
Сатану частують!
Їх вже душі запродані
Та їм і байдуже,
А вам треба стерегтися,
Стерегтись та й дуже.

Душі панів запродані Сатані. Ось це і є загадка сатанічної природи більшості панів у творах Шевченка

про зведениць⁶.

Оксана, коханка Яреми Галайди, героїня поеми «Гайдамаки», також зведениця, її викрадають конфедерати з дому її батька, титаря з Вільшани, і тримають у своєму домі. Про це дізнаємось з її розмови з бабусею у Лебедині, куди її завіз Ярема, що знайшов її і визволив при допомозі того ж єvreя Лейби:

А мене... боюся,
Боюся загадать, моя сиза...
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилася, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, -
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово.

Аналізуючи «Гайдамаків», критика цілком ігнорує той факт, що на створення цієї поеми мала величезний вплив улюблена опера Шевченка «Гугеноти». Цей твір французького композитора єврейського походження Мейєрбера за лібрето Ежена Скриба часто згадується в творах і щоденнику поета⁷. Він справив на нього надзвичайне враження. Шевченко багато разів її чув, вперше, звичайно, під

час свого перебування в Петербурзі. Перша вистава цього твору мала місце в Парижі у лютому 1836 року, і вірогідно скоро по тому і в Петербурзі. Це твір про криваві події Варфоломейської ночі, твір про тяжкі наслідки сутичок, спричинених релігійним фанатизмом, твір, музика якого відтворює атмосферу, сильні потрясіння, породжені кровопролиттям, смерть невинних людей, зображені в лібрето. По суті це і є основний настрій «Гайдамаків», на цьому тлі розгортається і трагічна доля Оксани. І в «Гугенотах», як і в «Гайдамаках», мотив бенкету переплітається з мотивом битви, навіть бойова пісня гугенотів – це запрошення до бенкету на честь героя. В центрі дії і тут, як в «Гайдамаках», стоїть непереможне кохання двох молодих, сильніше від ненависті, від жаху кровопролить. Сюжет «Гайдамаків» не запозичений з «Гугенотів», бо там ідеться про кохання молодих з протилежних таборів, чого в Шевченка немає. Шевченко взяв анекдотику твору мабуть з почutoї від діда Івана, колишнього гайдамаки, історії доньки титара з Вільшани, і вона, мабуть, реальна. Але це не залишає наявності сильних літературних і музичних впливів, що відчувається у композиції твору, під владної законам ліричного театру, опери, з нагнітанням різних самостійних драматично загострених сцен.

У поемі «Княжна» немає мотиву покритки, княжна цілком законна дитина розбещеного пана. Після смерті матері дівчину згвалтовує у п'яному

стані її ж батько. Подальші події огорнені туманом, можливо, що тут Шевченко повторив де в чому дію своєї російської поеми «Слепая», героїня якої, також зведениця, народжує від панича доньку Оксану, яка, вирісши, стає коханкою панича. Із ревнощів він убиває козака, коханця Оксани, а дівчина з помсти підпадає його палац.

У поемі «Княжна» вогнем зайнялись скирти у маєтку пана, підпалені його же донькою, яка мстить за те, що він у п'яному стані згвалтував її. Про його дальшу долю також нічого не відомо, натомість княжна згодом, покинувши село, стала черницею у дівочому монастирі у Чигирині і там померла молодою, а авторові, мовляв, цю історію розповіла стара черниця. Можливо на остаточне оформлення сюжету цього твору вплинула біографія Беатріче Ченчі, на яку автор посилається. Цікаво однак, що Шевченко вважає свою героїню святою, тоді як ніхто Беатріче Ченчі, яка допомогла братові Джакомо і матері Лукреції убити її батька, вельможу Франческо Ченчі, святою не вважав, а суд приговорив її до страти після тортур. Це сталося 11 вересня 1599 року. Отже це убивство відоме історикам до найменших деталей, хоча немає певності в тому, що дійсно мав місце інцест. Маєток родини дістався папі Клементу VIII-му, який доклав рук до виконання вироку. Поема «Княжна» є насправді ланкою в безконечній серії творів Шевченка про зведениць. Про тенденцію письменника не вважати свій твір завершеним, а безпе-

рервно повертатись до нього, має дуже цікаві спостереження видатний французький поет Поль Валері⁸. На думку Валері, своїми творами письменник створює однорідний простір, здатний об'єктивізуватись, стати самодостатнім, продовжуючись у безконечність. Боячись бути відкинутим своїм же власним твором, письменник відчуває потребу безкінця підхоплювати його канву. Нам здається, що в тій же мірі, як говориться про міф України, у Шевченка слід говорити про міф зведениці. Це стає все більш очевидним у міру того, як ми віддаляємося від Шевченка. Сьогоднішня молода людина не в стані в повній мірі зреагувати на цей міф, оскільки сьогодні дівчина, яка розпочинає сексуальне життя, не стоїть перед фатальністю завагітніти, а тим більше народити дитину, вона має змогу запобігти цьому. А в часи Шевченка жінка попадала у замкнене коло, з якого виходу не було. І оскільки, на відміну від Маргарети з «Фауста», жодній з героїнь і в голову не приходило убити свою дитину, Шевченко був надто благородним, щоб допустити таку розв'язку, розв'язка була неодмінно трагічною. І тим більшим був гнів згвалтованої дівчини проти свого спокусника, який штовхнув її в нещастя, збезчестивши її. Про моральну неспроможність зведениць у творах Шевченка убити небажану дитину найкраще свідчить поема «Титарівна».

У поемі «Титарівна» ідеться про те, що бідний байстрюк Микита закохався у горду титарівну, тобто

доньку церковного старости, але вона його презирала. Коли він покинув село, вона зрозуміла, що любить Микиту. Минули три роки. Хлопець повернувся в село, але душевно змінений. Він хвалиється своєю силою, стає борцем, тобто міряється силою з сільськими парубками. Тепер дівчина підлещується до нього, стає його коханкою і в належний строк народжує від нього сина. У розpacі від сорому вонаходить коло криниці, але не наважується кинути туди немовля. Вона залишає немовля на цямрині, а Микита, щоб помститись, кидає дитину у криницю, а потім кличе шукати дитину. Мертву дитину знаходять в криниці.

Підозра впала на матір, її закували в кайдани і поклали живою в домовину разом з дитиною. А парубок пішов собі в чужину, став десь у Польщі паничем і далі дурив дівчат. Бажання помсти не покинуло його. Коли зустрічав земляків, питав їх, чи жива титарівна, чи досі насміхається з неріvnі.

Ніла Зборовська, одна з провідних постатей сучасної української жіночої «гендерівської» (з англійської gender – «стать») і психоаналітичної критики, посилається саме на фінал «Титарівни» Шевченка, щоб з цілком несподіваної перспективи підійти до проблеми відносин чоловіка і жінки⁹. Вона використовує цитату з цього твору, аналізуючи роман Оксани Забужко «Статеві дослідження з українськогоексу» і відмічає: «Ми вже мали у Шевченка міфологічне прочитання українського світу через гріх, переступ любові чоловіком і спокута

цього переступу жінкою:

Покарав
Його Господь за гріх великий
Не смертю! – він буде жити
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

«Ці слова могли б стати епіграфом до роману Забужко, де любовна інтрига містифікується, дедалі чіткіше прояснюючи демонічні, диявольські спалахи на чоловічому обличчі»⁹.

Читаючи цю ремарку Ніли Зборовської, можемо в повній мірі оцінити поглиблення теми покритки в Шевченка від поеми «Катерина» (1838), де нещастя героїні пояснюється тим, що полюбила москаля, до поеми «Титарівна» (1838). Але водночас можемо оцінити і висоту наукової думки, досягнуту в сучасній українській критиці, яка все ширше відкриває «вікно в Європу».

П'ЄСА «НАЗАР СТОДОЛЯ»

В «Історії української літератури від початків до доби реалізму», виданій Українською Вільною Академією Наук у Нью-Йорку у 1956 році, Дмитро Чижевський намагається визначити як заслуги, так і межі українського романтизму¹. Він зазначає між іншим, що український романтизм був явищем значним, оскільки, як і в інших слов'янських літературах, завдяки інтересу до старовини, до народної творчості, народних повір'їв і побуту він сприяв пробудженню народу, відірваного від новішої європейської культури. Але, водночас, він був досить фрагментованим, розвиваючись у різних осередках, в яких він досить скоро зникає. Ми вже відмітили, що один з найбільш характерних представників романтизму в Україні – Михайло Лучкай – творив у цілковитій ізоляції і до самої смерті у 1843 році не знав, що десь у далекому Петербурзі вже розпочався тріумфальний хід в літературі Тараса Шевченка. На Галичині життя Руської трійці було також досить коротке і то не тільки внаслідок конфіскації «Русалки Дністрової», але і через химерну долю її

представників. Щодо харківської школи ми вже торкнулися діяльності румуна Олександра Хашдеу, якого збив зі шляху ніхто інший, як його наставник, ректор Харківського університету і один із зачинателів української літератури Петро Гулак-Артемовський, який пропагандист офіціальної ідеології царського самодержавства. Шевченко був найбільш яскравим представником Кирило-Мефодіївського братства, який намагався створити прогресивну на той час ідеологічну базу романтизму, пішовши набагато далі від інших українських панславістів, які до того знали тільки чеських будителів. Програма республіканського перетворення Росії, рівноправства народів і людей, скасування кріпосного права – все це були заклики, які могли б похитнути існуючий в Росії лад. Це прекрасно зрозумів керуючий III-ім відділом таємної поліції генерал-лейтенант Л. Дубельт, який вів слідство в справі кирило-мефодіївців, невеликого угруповання, до якого увійшли М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак, пізніше М. Куліш і Т. Шевченко; вони зустрічались на приватній квартирі Гулака і вели свої дружні розмови, навіть не підозрюючи, що Олексій Петров, студент, який мешкав у сусідній кімнаті, згодом донесе про ці розмови урядові.

В статті Василя Бородіна «Твори Шевченка в політичному процесі Кирило-Мефодіївського товариства та заборона й вилучення „Кобзаря“»² опубліковано величезне число документів, з яких ясно, що Дубельт хоч дуже точно не зрозумів всіх

слів з віршів Шевченка, але їхнє спрямування розгадав досконало, і відразу були вжиті заходи щодо розшуку всіх до останнього рукописів, як і «Кобзаря» 1840 року, творів Куліша «Повість про український народ», «Україна» і «Михайло Черниченко», так і творів Костомарова «Українська балада» та «Гілка», а також рукописів Закону Божого (Книги буття українського народу) та «Піддністрянки», які таємна поліція відразу визначила, як тексти, надихані *Книгами польського народу та польського пілігримства* Міцкевича. Царській владі ішлося не стільки про бунтарські ідеї в цих працях, скільки про небезпеку українського сепаратизму і про антицарські виступи в цих творах. Зрозумівши оце, стає якось дивно, коли у працях радянських істориків літератури читаєш про дві течії в українському романтизмі – прогресивну і реакційну. Царська поліція і сам цар не знали таких категорій, коли тяжко засудили всіх без винятку кирило-мефодіївців, що було заодно і тяжким ударом по долі українського романтизму, який втратив свій найбільш вагомий осередок.

Теза про існування двох течій в українському романтизмі була висунута з посиланням на тезу Леніна про існування двох культур в кожній національній культурі, вона в ніякій мірі не відповідає українській літературі даної доби, тому що йшлося про культуру нації, яка боролась за своє виживання, за те, щоб українська мова не загинула, як мова культури в умовах, коли влада не допускала існуван-

ня шкіл на цій мові. Це було з усіх поглядів явище прогресивне, незалежно від різної тактики, яку той чи інший письменник застосовував по відношенню до влади.

Існувала ще й інша спроба угруповати якось письменників за стилюзовими течіями. У передмові до видання «Харківська школа романтиків» (1930) Агапій Шамрай твердив, що в певний момент з'явилась нова течія в українському романтизмі, яка була більш психологічна, рефлексивна.

Цю думку підхопив Юрій Шевельов, який у статті «З історії українського романтизму», опублікованій у збірнику, виданому в Мюнхені у 1966 році з нагоди 70-річчя Дмитра Чижевського, під заголовком «Орбіс скриптус», намагався протиставити творчість Михайла Петренка творчості Шевченка. Мовляв, Шевченко пише більш метафорично, образно, тоді як Петренко пише більш абстрактно, узагальнено, менш конкретно. Нам здається, що таку різницю слід пояснити не належністю до різних підгруп в середині одної течії, а просто різницею в сприйманні дійсності. Як це показано в книзі «Ключ до белетристики», в деяких людей переважає сенсорика, вони дуже яскраво сприймають форми, барви, звуки, наявні в теперішньому і тутешньому, а інші – більш мрійливі, думають про щось далеке, не дуже уважні до конкретного. Це видно і з погляду людини. У людей з добре розвинutoю сенсорикою очі ж wavі, рухливі, щодо інтуїтів, вони ніби дивляться крізь співрозмовника. Це відображається і в їх

манері письма: сенсорики пишуть яскраво, образно, але думка у них не завжди вияскравлюється, тоді як стиль інтуїтів, навпаки, часто бідний на образи, але вони прекрасно відчувають перспективи явищ у часі. Михайло Петренко, який на думку Шевельова належав саме до поетів, що розвивали в українській поезії жанр медитації, роздуму, належав вірогідно до цієї останньої категорії, тому він так радо писав про речі далекі у просторі – переважно про небо, боявся злій долі, боявся людей, боявся смерті. Це помітив і Г. Нудьга, який у 1960 році видав його вірші. Але це ще не ознака існування якоїсь іншої течії всередині українського романтизму. Роздуми Петренка ніяк не можна поставити поруч з віршами і роздумами таких визначних представників європейського романтизму як Джакомо Леопарді, А. де Ламартін або А. де Вінья. Вони є просто дзеркалом його особистості. Шевченко був надто великим, щоб йому протиставити якесь інше спрямування. Тому воліємо поглибити його творчість порівняннями, а не протиставленнями.

Іван Котляревський – один з найбільш відомих українських письменників. Його твори, зокрема п'єса «Наталка Полтавка», належать до емблематичних творінь української культури. Проте мало відомо, яким він був як людина. В архівах збережені його листи, проте видавництва систематично відмовляються їх видати, і то вже довгі роки, не розуміючи того, що ніщо краще не характеризує людину, як її листи. Отже, аналізуючи його

особистість, доводиться покладатись на спогади сучасників і художньо оформлені портрети. Але вони вкрай суб'єктивні. На основі спогадів сучасників характеризує його Микола Зеров у виданих в Канаді 1977 року «Лекціях з історії української літератури», що є властиво конспектами лекцій Зерова, записаних його студентами³. В спогадах сучасників Котляревський виступає як людина, яка живе, як їй заманеться, любить гру в карти, любить випити чарку у веселій компанії, але водночас виписує столичні журнали, має в своєму домі невелику, але гарно підібрану російську і французьку бібліотеку. Він радо запрошує до себе гостей, головно столичних, перед якими поводив себе з достоїнством, як і личить провінціалу.

Цілком інакше описує його Тарас Шевченко, в якого він є персонажем у повісті «Близнеци». Це літній чоловік, який живе у скромній хатинці, тримаючи стару наймичку. Він живо інтересується молоддю, особливо сиротами (відомо, що Котляревський був опікуном закладів для сиріт і літніх людей), дбає про їх виховання, про виведення їх на добрий шлях.

Який з двох типів ближчий до дійсності? Шевченківський образ, створений на засланні, явно ідеалізований в дусі інших його творів тієї доби, коли він жив під терором нагляду начальства і намагався в міру можливості відповідати якнайкраще іконописному образу «доброго християнина». Отож, мабуть, краще буде судити про Котляревського,

відштовхуючись від його творів. Найближчим до автора є вірогідно Еней, парубок моторний, гуляка і бешкетник, який чудово уміє завойовувати серця жінок, але при потребі уміє бути поважним і відважним. Це явно тип інтуїтивно-етичного динамічного та іраціонального екстраверта «Гекслі». Як письменники, такі люди виявляють надзвичайну фантазію, вражаючу дотепність, уміння мимохідь, нібито граючись, зрозуміти саму суть проблеми і сміливо її поставити. У французькій літературі таким є Дідро, у сучасній румунській – це Мірча Дінеску.

«Енеїда» Котляревського є енциклопедією українських страв, напоїв, убрання, надзвичайно сміливий твір у висміюванні страху перед пеклом, непревершений щодо багатства синоніміки і рухливості дії. Так міг писати лише письменник, який мав цю жилку в собі.

У порівнянні з ним Шевченко був поважним, спроможним на сильні і тривалі почуття, на шире обурення проти зла і несправедливості. Заглиблений у собі, він постійно вів внутрішній діалог з самим собою, суттю якого були переважно проблеми етики, постійний строгий суд над собою. Шевченко безперервно переглядав своє ставлення до свого відомого попередника. В елегії «На вічну пам'ять Котляревському» співав йому дифірамби, а у передмові до «Кобзаря» 1847 року писав, що «Енеїда» добра, та все таки сміховина на московський лад. Це явне протиріччя, якщо пригадати рядки з елегії:

...будеш, батьку, панувати
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє
Тебе не забудуть.

Шевченко у певній мірі наслідував Котляревського (пригадаймо пролог до поеми «Сон»), але скоріше був схильний до його ревізії, про що свідчить п'еса Шевченка «Назар Стодоля».

Ця п'еса є одним з численних творів української драматургії, які підхоплюють сюжетну канву «Наталки Полтавки». Але зміни тут значні, ситуації загострені, характери більш драматичні.

Шевченко переносить дію в добу гетьманщини, по смерті Богдана Хмельницького, а місце дії – околиця Чигирина, столиці Богдана.

Герої Котляревського, як це показує Зеров, «прагнені» селяни, те що називають французьким словом «пейзани», вони розмовляють гарно, співають саме так, як це може бути сприйнятым міським глядачем. Козаки – персонажі Шевченка – також в певній мірі ідеалізовані, але це тому, що Шевченко у момент написання п'еси (1843) саме такими бачив козаків, протиставляючи їх сучасним йому кріпакам. П'еса написана російською мовою і перекладена на українську, будучи вперше опублікована в 1862 році, уже по смерті автора, в журналі «Основа» Пантелеймоном Кулішем⁴. Оскільки Куліш втручався у самий текст твору, змінивши навіть фінал, то ми не можемо цей твір судити, як твір до кінця

шевченківський, тим більше, що Куліш і за темпераментом, і за політичною програмою відрізнявся від Шевченка саме несприйняттям надто різких, як він вважав, анархічних рис у поведінці козаків, волів бачити їх більш «цивілізованими». Саме тут він ішов в розріз із Шевченком, який захоплювався Шекспіром і в дусі романтизму бажав бачити на сцені прямі, сильні, безкомпромісні характери. Навіть і після поправок Куліша цей «романтичний» характер персонажів і конфліктів п'єси до певної міри зберігається.

Персонажі твору гостро розмежовуються. Це, з одного боку, козак Назар, який широко любить Галю, його друг Гнат, сама Галя, а з другого боку, батько Галі, сотник Хома Кичатий, який заради грошей і влади готовий обманом видати заміж свою єдину доньку за старого полковника-нелюба; як і хитра ключниця, інтригантка, яка розраховує, що Хома візьме її за жінку, і тому підтримує його в нечесних намірах. Вони обманюють Галю, що до неї ніби прийшли свати від Назара, і примушують дати згоду на шлюб. Дізнавшись про обман, Галя радиється з Назаром і готова тайно з ним тікати з дому. Тут легко пізнати ситуації з п'єси Котляревського «Наталка Полтавка». В ній також героїня, втративши надію на повернення Петра, який вже давно від'їхав на заробітки, піддається умовлянням матері Терпелихи і хитрим словам Виборного, який прийшов сватати Наталку від імені Возного. Але, на щастя, Петро повертається до шлюбу Наталки з

Возним, отже сватання Виборного майже автоматично скасовується, і навіть Возний Тетерваковський не настоює, а відмовляється від свого наміру і готовий дати своє благословення на шлюб Петра з Наталкою. Шевченко, як справжній романтик, загострених ситуацій не уникає, а навпаки – шукає їх. Поява Назара саме в момент, коли Галя віддала рушники сватам, не змінює ситуацію. Батько Галі ще більше опирається. А коли дізнається, що донька втекла з дому і ховається разом із Назаром у розвалинах старої корчми, відправляється туди, щоб збройно напасті на втікачів і спіймати Назара. Конфлікт досягає особливої гостроти у третій дії, написаній безперечно Шевченком. Ось відповідна сцена:

Хома: Дочку віддай!

Галя: Не оддавай, не оддавай! Я утоплюся!

Хома: Топись, гадино, поки не розтоптав я тебе!

Галя: Топчи, души мене: я твоя дитина!

Хома (до челяді): Беріть його! Я вас перевішаю! Я вас золотом окую!

Галя: Одурить! Одурить!

Хома: Не одурю! Не скавучи, зінське щеня!

Напав на Галю. Назар заступає її. Челядь нападає на Назара ззаду і крутить йому руки.

Хома: Ха-ха-ха! Вовче! Чому ти не рвеш нас?

Назар: Цить, жабо погана!

Галя (перед Хомою на колінах): Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе, я день і ніч плакатимусь на тебе! Танцювати, плакати буду. Чого забажаєте, все ро-

битиму! – не вбивай його! Я за полковника піду...

Назар: Галю!

Галя: Ні, ні... (*Зомліла, падає*)

Хома (до **челяді**): Чого ж ви дивитесь? Нехай здихає собака, а ви тим часом шкуру зніміть.
(*Челядинець замахується кием на Назара.*)

Хома: Тривай! ми не татари. За що його убивать?
Чи єсть у кого вірьовки, пояс або налигач, що-небудь.
Скрутіть йому руки й ноги!

Челядь крутиТЬ поясами Назара.

Стеха падає коло Галі зомлілої.

Сцена надзвичайно сильна. Такого у Котляревського не знайдеш. Але тут ідеться не тільки про відмінність вдачі обох письменників, а про поетику нового напряму в літературі. Адже ідеться не тільки про гостроту ситуацій, про велику небезпеку, перед якою знаходяться персонажі, про гостроту навіть словесного двобою. Цікавою є парадоксальність реплік. Донька ставиться до батька дуже різко, а потім його благає. Називає його катом і готова плакати перед ним. То готова втопитись заради Назара, то готова вийти заміж за полковника.

Парадоксальна і роль ключниці Стехи, яка всю цю ситуацію спровокувала, обдутивши Галю щодо святів, вона ж раптом кається, падає коло зомлілої Галі і саме з її уст чуємо слова, які різко контрастують з дотеперішніми брутальними репліками: «Ох, моя пташечко, моя лебідочко! Чи я ж знала, що так станеться? Прокинься, моя зозулечко, моя ластівочко!»

Оскільки ситуації в п'єсі «Назар Стодоля» є паралельними з ситуаціями у творі «Наталка Полтавка», можна сподіватись, що, окрім паралельної до амплуа Терпелихи ролі ключниці, знайдемо і паралельне до Миколи амплуа широго приятеля. Микола був приятелем Петра, Гнат є приятелем Назара. У Котляревського роль Миколи не дуже яскрава. Це скорше вістовий, який інформує глядача про те, чого не бачить він. Інша річ Гнат. Тип, до якого належав Шевченко, тип етико-сенсорного інроверта (Драйзер) цінить над усе любов і дружбу. З життя самого Шевченка відомі випадки його глибокої відданості по відношенню до своїх друзів. Такими рисами наділив він і свої любимі персонажі. Роль Гната в п'єсі «Назар Стодоля» далеко не другорядна, бо ж саме він врятує Назара з рук Хоми і готовий навіть власноручно убити останнього, хоч за цей вчинок він за козацьким звичаєм мав би поплатитись життям, його б закопали живого поруч із жертвою. Прицілившись пістолем на Хому Гнат вигукує: «Копайте яму!», явно для Хоми. Але водночас просить Назара викопати яму для нього. З приміток до тексту з журналу «Основа» видно, що первісний варіант твору дійсно закінчився вбивством Гната Хоми. Далі Гнат просить, щоб його самого вбили. В існуючій редакції Хома кається з приводу своєї провини і згоджується на шлюб Назара і Галі.

Обидва варіанти фіналу цілком відповідають поетиці романтизму.

Але, може, найтиповою для романтизму є третя дія. Адже і дія, і репліки, і навіть зворушливі жести, і реакції персонажів: падання на коліна, вибухи сміху або плачу, зомлівання були і в театрі інших епох до романтизму. Але любування старовиною, історичне минуле, виведене на сцену, як поезія руїн, це вже чисто романтичне. Цього Шевченко у п'єсі не оминув. Як декорація повинна була бути за його задумом розвалина корчми, занесена снігом і освітлена місяцем. Це – чисто романтичні сценічні ефекти, які навіть при тодішній театральній техніці можна було відтворити. Але тим, що вже жодний театральний художник не міг би показати, є коментар автора: за переказами у цій корчмі давно очував якийсь козацький старшина, а на другий день знайшли його в Тясміні мертвим; Богдан там зустрічав свого сина Тимофія, коли козаки везли його мертвого з Молдавії, покритого червоною китайкою; а запорожці зарізали там євреїв. Показати все це, звичайно, не можна, але Шевченко все ж інформує про це глядача словами Галі, яка розповідає про це ключниці. На тлі таких подій не можна було показати іншу дію, як сповнену великого драматичного напруження і різких контрастів. Дію романтичну.

ІНТЕРТЕКСТ ПОЕМИ ШЕВЧЕНКА «СОН»

На перший погляд інтертекстуальний аналіз досить близький до порівняльного, оскільки зіставляються різні твори для того, щоб довести вплив одного твору, про який ми маємо певні дані, що він був відомий авторові, на інший інтертекстуальний аналіз. Термін цей був вперше вжитий французьким структуralістом Юлією Христевою і розвинувся із компаратизму, хоч в певній мірі і заперечує його. Але це не тільки остання «мода» літературознавства постструктурального періоду, коли структуралістський аналіз вичерпав себе, це водночас і дуже стара методологія аналізу текстів, оскільки вона здавна використовується теологами для вивчення священих текстів, зокрема Біблії. Оскільки Біблія вважається божим одкровенням, то всі частини її перегукуються, і якщо якесь місце не досить ясне, то воно обов'язково пояснюється іншим. Єврейський Талмуд, який складається з висловлень і диспутів навколо Старого Завіту, є класичним прикладом інтертекстуального аналізу.

Причому, оскільки різні книги, які складають як Старий, так і Новий Завіти, писались в різний час і в різних середовищах, аналіз того чи іншого місця обов'язково спричиняється до виходу поза межі даної книги, даного твору, створеного як відгук на інші твори. Класичним прикладом цього є чотири канонічні Євангелії, багаті посиланнями на книги Старого Завіту, зокрема на книги пророків. Таким же прикладом може послужити і «Початковий літопис», в якому є чимало посилань на візантійську історичну та релігійну літературу, причому деякі місця, зокрема ті, де говориться про походження слов'ян, є просто компіляцією візантійських хронографів.

Науковий підхід до творчої спадщини Шевченка вимагає обов'язково інтертекстуального аналізу. Це підказується самим автором, який до цілого ряду своїх поем подав як епіграф цитати з Святого письма, примушуючи читача розшифрувати значення твору інтертекстуально за допомогою даної біблійної цитати.

«Дух истины, его же мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его» – таким є епіграф до поеми «Сон» (Комедія), написаної в Санкт-Петербурзі 8 липня 1844 року, після повернення поета з першої поїздки на Україну. Цитата взята з книги Євангеліста Йоанна, глава 14, стих 17. Це висловлення в Євангелії стосується істини, що її приніс Христос, якого люди спочатку не зрозуміли.

Додавши до свого сміливого твору, спрямованого проти соціального і політичного ладу царської Росії,

це євангельське висловлення, автор підніс його на рівень вчення Христа. Поет вважав, що люди засліплені і не бачать всієї несправедливості існуючого порядку, тому необхідно розкрити їм очі, щоб вони усвідомили те, що відбувається навколо. Звичайно, апостоли не у такий спосіб зрозуміли свою місію, їм йшлося головно про релігійні істини християнства, зокрема безпосередній зв'язок між Богом і Христом, до якого люди повинні звернутись з своїми молитвами, адресованими Богові. При наймні такий смисл 17-го стиха 14 глави книги апостола Йоанна. Цю релігійну істину Шевченко перетворює у даній поемі на світську, земну, не відриваючи її водночас від особи того, хто цю істину виголошує і хто через свою сміливість ризикує бути тяжко покараний, отже сам себе засуджує на розп'яття, на мучеництво, бо розкрити правду перед людьми – це великий подвиг. Такими є глибокі іmplікації цього епіграфу, який передвіщає не тільки наступні сміливі твори автора, але і його майбутнє мучеництво.

Пролог поеми ніби віддаляє нас від цього віщого тону. Він бурлескний, амбівалентний, у дусі української карнавальної традиції¹. Себе самого поет зображує як п'яницю, який гуляє, банкетує і в неділю, і в будень. Але цей бурлеск має два обличчя – автор п'є власну кров, тобто псує власне здоров'я, банкетуючи, але не п'є «кров людську» – це вже підготовка до самої теми твору, якою є тяжкий гніт і визиск народу панівними верствами.

Оскільки манера глибоко закорінюється в традиції української літератури, і інтертекст запозичений звідти. Рядки:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком –
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка, підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки...,

як і наступні, відсилають нас до десятої пісні «Саду божественных песней» Сковороди та до куплету Возного з II-ої сцени першої дії п'єси Котляревського «Наталка Полтавка». Пісня Сковороди починається так:

Всякому городу нрав і права,
Всяка імієть свой ум голова,
Всякому серцю своя есть любов.
Всякому горлу свой вкус есть таков...,

і в ній міститься і рядок: «Сей образи жирових чtet тузов»; а куплёт, складений Котляревським, більш бурлескний, починається так:

Всякому городу нрав і права,
Всяка імієть свой ум голова,
Всякого прихоті водять за ніс,
Всякого манить в наживі свій біс.

Куплет Возного – це пародія на дуже популярну в ту епоху пісню Сковороди, яка в свою чергу має, як моделі, XXII-у оду книги од Горація та XV-у оду II книги од того ж автора. Про це ми писали докладно у розділі «Доля одного горацівського мотиву у Сковороди, Котляревського і Шевченка» книги «Велика традиція» (1979)².

Однак приціл критики Шевченка не моралізаторський, як в його попередників, а політичний. Невипадково наступного, 1845 року, порядком самоцитування Шевченко писав у поемі «Великий льох»: «Бо чутка є, що цар хоче весь світ полонити», а метафорика цих рядків буде у певній мірі підхоплена в «Подражанії 11 псалму» 1859 року образами, відсутніми в біблійному оригіналі:

Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть!

Наявність такого перегуку метафор від поеми «Сон», кадр якої ніяк не біблійний, до наслідування псалму доводить, до речі, правильність методології інтертекстуального аналізу. Адже тут у жодному з цих місць немає прямого запозичення метафор з Біблії, а є внутрішній перегук оригінальної метафорики Шевченка, дуже часто породженої в результаті довгого і настирливого контакту з біблійними текстами. Метафори Шевченка породжені асоціативно в його власній творчій уяві етико-сенсорного інроверта, який мислить серцем і образами, але це тексти, породжені також іншими текстами, які поза письмовим джерелом не могли б з'явитись, однак, вони перенесені на інший ґрунт, викликані, з погляду автора, обурливою дійсністю його доби. Етико-сенсорні типи, як екстравертні, так і інровертні, живуть сучасністю, повнокровно і надзвичайно сильно на цю сучасність реагують; інроверти ще більше від екстравертів, перероблюючи навколишнє у своїй уяві при допомозі підсвідомості.

Шевченко видає цю поему, як сновидіння, сподіваючись, звичайно марно, що цю комедію якось йому влада дарує. Знову ж таки, як в українській культурній традиції, автор уявляє собі, що він летить над землею. Польоти людини, зокрема козака над певним краєвидом, часто зображені на українських кахлях. З другого боку, сновидіння, як організуючий принцип твору, примушує нас згадати про надзвичайний інтерес романтиків до сновидінь.

Цей інтерес поділяв і Шевченко. У цьому можна легко переконатись, читаючи його Щоденник, в якому зустрічаємо багато власних сновидінь автора. Однак, у творі «Сон» ідеться безперечно не про такий сон, а про сновидіння, як літературний прийом.

Літературний прийом сновидіння робить ще більш переконливою ту вільну асоціативну техніку переходу від однієї картини до іншої, яку Міцкевич запозичив у Байрона, а оскільки поема «Сон» була написана під безпосереднім впливом щойно прочитаних «Поминок» польського поета-романтика, то не дивно, що ми і тут зустрічаємо таку композицію³. Пейзаж Сибіру дуже нагадує пейзаж, змальований Міцкевичем у Фрагменті III частини твору «Дзяди» (Поминки), а саме в розділі «Дорога в Росію». Це земля, де немає ні міста, ні села, де природа від студені сама замерзла, і клич людини не має відгуку, ніби тільки учора виникла планета. Шевченко натомість вважає пустелею тільки сніжні простори Сибіру:

Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота.
Людей не чутъ, не знать і сліду
Людської страшної ноги.
І вороги, й не вороги,
Прощайте, в гості не приїду!

На відміну від Міцкевича Шевченко не міг вибрати зимову безлюдність символом всієї царської Росії, бо до неї належала і Україна, яка уявлялась йому краєм, де у селах цвітуть вишневі сади, де живуть чудові люди. Отож снігова пустеля обмежується у нього широкими просторами Сибіру, під землею в рудниках якого тяжко мучились каторжники, зокрема декабристи, засуджені за спробу повалити царську владу. Ідеться про таємні товариства, у яких брали участь багато молодих дворян-офіцерів, часто з дуже знатних родин. Так, наприклад, Павло Пестель, син губернатора Сибіру, очолював Південне товариство декабристів, яке діяло на Україні. Деякі з цих товариств прагнули до заміни абсолютизму в Росії конституційною монархією, інші – встановлення республіканського ладу, але всі боролись за ліквідацію кріпосного права і запровадження демократичних свобод. Цілком несподівано для них наприкінці 1825 року склалась непевна ситуація, яку вони вирішили використати. Після смерті Олександра I-го на престол мав вступити його брат Костянтин, який був губернатором Польщі. Але Костянтин від престолу відмовився і коронувався третій з братів – Микола. Отже утворилося свого роду міжвладдя, і тоді, 14 грудня 1825 року, офіцери вищого рангу одного з Петербурзьких полків вивели на Сенатську площа полк, хоч солдати і не знали для чого це робиться. Але виступ було придушене, і главарі заколоту були заарештовані. П'ятеро з них, між ними і Пестель,

були повіщені. Після слідства було виявлено різні осередки. До Південного товариства декабристів належав і князь Сергій Волконський, людина високого благородства. Пізніше він стане прообразом князя Андрія Болконського з роману Толстого «Війна і мир». Шевченко зустріне його особисто після амністії декабристів і зауважить саме його душевну рівновагу, християнські моральні переконання. Про це він писатиме у Щоденнику⁴. Але в момент написання аналізованої нами поеми він знат про нього лише з чуток, які доходили до нього під час перебування в Яготині, незадовго до написання твору. Волконський був засуджений на смерть, але вирок був змінений на каторгу, оскільки на Сенатській Площі він не був. Про нього іноді говорилось в родині його старшого брата, князя Миколи Рєпніна Волконського, батька Варвари Рєпніної. В їхньому домі Шевченко перебував аж три місяці. У поемі «Сон» Шевченко зображує саме Волконського і його товаришів-декабристів. Спочатку автор поеми чує брязкіт кайданів, а далі:

Заворушилася пустиня,
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.

Це люди, що «із нор золото виносять, головним чином злочинці, але між ними знаходяться і революціонери.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче, –
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Цар всесвітній, цар волі, цар
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

Хоч при написанні цієї картини Шевченко мав у пам'яті відповідне місце з твору Міцкевича, але він далекий від механічного копіювання. Не тільки деталі, але і тема щораз більше віддаляються від первісної моделі. Проте романтичний підхід той самий, як у Міцкевича. Фактично – це змагання двох геніїв у рамках тієї ж творчої формули: сильні гіперболи, суб'єктивна інтерпретація сенсу побаченого, схильність до яскравих контрастів (див. наприклад, антитета раб-цар, клеймо-вінець у Шевченка). Проте, якщо Міцкевич прямує в уяві від Польщі, на північний схід, до столиці Росії, то Шевченко вибрав протилежну дорогу – від Сибіру на захід, до того ж Петербурга. З другого боку, Шевченко дуже ущільнює картини. В своєму польоті він

ніби раптом опиняється над Петербургом, тоді як польський поет описує всю дорогу, заметіль, вітри, зустрінуті міста, полки з усіх країв держави, зібрані на Кавказі, німецького барона-офіцера, віз, яким везуть до тюрми, за припущенням поета, генерала Єрмолова, головнокомандувача військ на Кавказі. Можливо, саме ця сцена в певній мірі спричинила до накреслення Шевченком портрета декабрист-каторжника в Сибірі. Далі описані пригороди столиці, де все чуже, і нарешті сама столиця, прекрасна, але штучна, подібна до цирку, який будувався у Римі для цезарів.

Шевченко зображує Петербург та холуя-«земляка». Місто ніби чуже, чи то турецьке, чи то німецьке, церкви, палати і ні однісінької хати. Міцкевич описує брак самоповаги вищих чиновників по тому, як вони себе ведуть на вулиці. Оця сама низість переноситься Шевченком всередину палацу. Можна припустити, що і сцена брутальної поведінки вищих чинів по відношенню до нижчих також у певній мірі знаходить свою модель у Міцкевича, але не стільки в сцені гуляння царя по вулицях, як у сцені огляду війська на Марсовому полі. Такої спеціальної глави у Шевченка немає, а вірний своєму принципу конденсації, він переносить жорстокі сцени огляду війська до Зимового палацу:

Здравъя желаем – шепчутъ всі полки

І точно сто ведмедів загарчало.

Наказ, кинутий царем крізъ зуби,

М'ячем несеться в губи коменданта,
З уст в уста
І саме доноситься до крайнього сержанта.

Можливо, саме це місце і підказало Шевченкові думку уявно перетворити самого царя Миколу І-го на ведмедя, і ця думка так йому сподобалась, що навіть після смерті царя в Щоденнику він часто називає його ведмедем. Сцена, де цар, який гарчить, як ведмідь, перетворюється на жалісне кошеня, і портрет цариці-чаплі своїм гротеском перевершують все, що написав про царську родину Міцкевич, і, невипадково, саме ця сцена викликала страшний гнів, як у Миколи І-го, який, засилаючи Шевченка, власноручно ддав до наказу «з забороною писати і малювати», так і його сина Олександра II-го, більш ліберального царя, що навіть після того, як оголосив амністію декабристам та польським повстанцям, не міг помилувати Шевченка, який, мовляв, образив у поемі «Сон» його матір.

Однак інтертекст поеми «Сон» набагато складніший, адже це розмова не двох, а трьох геніїв слов'янського світу (Адама Міцкевича, Тараса Шевченка й Олександра Пушкіна), кожен з яких намагався показати столицю імперії з точки зору ідеалів, але і упередженості власного народу.

Адам Міцкевич написав «Уривок з III частини драматичної поеми Поминки» у 1831-32 роках, перебуваючи у Дрездені після вибуху листопадового (17 листопада 1830 року) повстання поляків. До

Дрездена він прибув з наміром перетнути кордон, щоб поїхати до Варшави, але не швидко наважився на це і тим часом отримав звістку про поразку повстання. Саме жаль і каяття посилили антицарські акценти в його творі.

Пушкін незабаром відгукнувся на цей твір, тим більше, що в ньому, зокрема в розділах «Петербург» і «Біля пам'ятника Петру I-му», ідеться про нього самого. Але, звичайно, його бентежили не стільки досить позитивні згадки Міцкевича про нього, як різко негативне ставлення до Росії і, зокрема, до Петра I-го, якого Пушкін саме в цей час намагався піднести у своїх творах, щоб представити його, як модель для царя Миколи, який щойно призначив його камергером і зобов'язався бути його єдиним цензором. Цим відгуком була поема «Мідний вершник» (1833).

У своєму творі Міцкевич зауважує: «Скільки треба було видумати злочинів, щоб назбирати стільки каміння для величезних будов Петербурга, скільки невинних людей треба було убити чи заслати, скільки під владних земель пограбувати? Сльозами України було заплачено, кров'ю Литви і Польщі, за все те, що було сюди завезено з Парижа, і те, що чарувало у склепах Лондона, щоб мити в палацах паркет шампанським і натирати його до блиску модним менюетом». Згідно ж з поемою Пушкіна, Петро I-й побудував Петербург, щоб збити пиху Швеції і «пробити вікно в Європу», тобто відкрити Росію для західноєвропейської цивілізації.

Пушкін був надто великим, щоб взяти на себе заслугу такої близкучої метафори, і в примітках до поеми зазначає, що він взяв її в Альгаротті, і подає навіть її французьку формулу, яка в оригіналі звучить у такий спосіб: «Петербург – це вікно, через яке Росія дивиться в Європу». Італійський письменник і науковець Франческо Альгаротті (1712–1764), довго жив у Франції, приятелював з Вольтером, відвідав у 1739 році Петербург. Альгаротті автор «Листів про Росію», де і знаходимо цей вислів.

Щоб побудувати Петербург і захистити його від повеней, які час від часу затоплювали Петербург, Петро І-й звелів прорити численні канали і одягнути у граніт береги Неви. Одна з таких повеней мала місце в 1824 році і змальована як у «Поминках» Міцкевича, так і в «Мідному вершнику» Пушкіна. Щоб поправити Міцкевича, який згадує повінь зимою, Пушкін описує її як найточніше, підібравши для кадру романтичну розповідь про дрібного урядовця, який під час повені втратив кохану дівчину, і через це збожеволів. Але ця сентиментальна канва служить Пушкіну підставою до возвеличення Петра.

У розділі «Пам'ятник Петру Великому» Міцкевич інтерпретує цей пам'ятник, споруджений за наказом Катерини II-ої, де вінчаний «кнутодержець» зображений у римській тозі як символ ненаситності царя-гіганта, для якого тісні простори батьківщини, і який кидається разом з конем з п'єдесталу на місто, розтопчуючи людей, змітаючи

все. Політ царя, який розчавлює на своєму шляху людей, з погляду Пушкіна – лише плід хворої уяви Євгенія.

Шевченко у поемі «Сон» звертається знову до цієї алгорії, але позбавляє картину величі. Не подив і не страх викликає у нього цей пам'ятник, а іронію:

От я повертаюсь –
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У світі – не світі,
І без шапки.
Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує – от-от річку,
От-от перескочить.
А він руку простягає,
Мов світувесь хоче
Загарбати.
Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
«Первому вторая»
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая – доконала
Вдову сиротину.

Далі поет ніби чує крізь сон пісню з темниці, пісню чернігівського полковника Павла Полуботка, наказного гетьмана Лівобережної України, який у 1722-23 роках виступив проти втручання Малоросійської колегії в українські справи і помер у Петропавловській фортеці. Саме в його уста вкладає поет прокляття Петру I-му.

ПОЕМА «ЄРЕТИК»

У своєму коментарі до вперше опублікованих ним «Книг буття українського народу» Павло Зайцев пише: «Зміст *Книг битія* відзначається трьома найголовнішими ідеологічними моментами: 1) глибоким євангельським демократизмом; 2) панславістичними тенденціями; 3) піднесенням національності, сформованої, т. зв. месіанізмом, в даному випадку месіанізмом українським»¹.

Написаний у жовтні 1845 року у селі Мар'янськоє, де поет гостював у родини поміщиків Лук'яненків, отже до свого знайомства з Костомаровим, твір Шевченка «Єретик», або «Ян Гус», як він називався попередньо, посідає ці 3 прикмети, а це свідчить, що погляди Шевченка і автора «Книг буття» розвивались паралельно, але незалежно, під впливом панівних віянь епохи.

Саме звертання до постаті одного з перших європейських реформаторів – Яна Гуса – було продиктоване тяжінням до «євангельського демократизму». Отже процитуємо міркування з цього приводу П. Зайцева: «Релігійний рух, що почався в

Європі як реакція проти раціоналізму, був дуже потужним, а джерела, з яких живились представники його ідеології, не були однакові. Виходячи з неоднакових засад, вони проте сходилися в одному – в глибокій вірі в необхідність відживити первісний християнізм – відновити життя, засноване на євангельських засадах, встановити Царство Боже на землі. Різниця була в тому, що одним здавалося за більш необхідне й потрібне йти шляхом індивідуального поліпшення й піднесення моральності, другі хотіли іти шляхом боротьби проти самого устрою монархічних держав, в основі своєї організації – антиєвангельських, антихристиянських»².

Шевченко належав, безперечно, до прихильників другої тенденції, саме в такому дусі він інтерпретував діяльність чеського реформатора.

Католицька церква оголосила єретиком професора Празького університету і проповідника Яна Гуса (1371-1415), який зрештою нічого іншого не хотів, тільки очистити християнство від чужих йому нашарувань. На нього вплинули ідеї англійського проповідника Джона Вікліфа, якого навіть за ці погляди не переслідували. Все у Гуса сталося ніби само собою, без того, щоб він спочатку мав якісь радикальні наміри. Він був бідним, а оскільки за лекції на теологічному факультеті йому не платили, то він у березні року 1402 взяв на себе обов'язки проповідника у Віфлеємській каплиці. Гус не був аскетом, мав веселу вдачу, любив грati у шахи. Але був він людиною глибоковірючою, вимагав від

своєї пастви щоденного причащення, не признавав ікони, вважаючи їх ознакою ідолопоклонства, і вважав, що існують два розряди людей: нащадки Адама і нащадки Каїна. Нащадками Каїна були, на його думку, представники духовенства, які чинили перелюб, жадали грошей, торгували церковними дорогоцінностями, і він вимагав їх відлучення від церкви. Його критика стосувалась спочатку тільки частини місцевого духівництва, від якої він зажадав підкорення папі. Але саме в той час церква переживала період глибокої кризи, в Авіньйоні перебували «антипапи», які існували одночасно з римським папою і ворогували між собою. Прагнучи до збагачення сам папа римський почав видавати «індульгенції», тобто листи з прощеннем гріхів. Отож Гус скоро дійшов висновку, що гріховність починається зверху, що сам папа дає поганий приклад служителям церкви. Тому і його критика Ватікану стає все гострішою. З 30-и пунктів обвинувачення, за які його було спалено на вогнищі року 1415, дванадцять були спрямовані на адресу самого папи. Його відкритий конфлікт з церковною владою почався 1408 року, спочатку на місцевому рівні, а далі на рівні католицької церкви взагалі.

Шевченко зацікавився постаттю Гуса, прочитавши дисертацію свого приятеля Осипа Бодянського. Дисертація була далеко не такою гострою, як поема Шевченка, бо ж Росія в той час саме почала брати під свою опіку слов'ян, які жили під владою Австрії, німецькомовної держави, а Ватікан, проти якого

виступав Гус, належав до могутньої середньовічної германо-римської імперії. Тому вістря праці Бодянського «Рассуждение о народной поэзии славянских племен» було спрямоване проти німців взагалі. Бодянський відзначав: «Даремно вічний град (тобто Рим) гримів свої громи, даремно він верг свої вогняні перуни, загрожував і віддавав анафемі, підіймав всі народи і землі, усіх владик могутніх Заходу, полками гнав юрби хрестоносців, чехи не злякались і боролись під керівництвом своїх героїв (грдин), викликаючи подив цілої Європи свою мужністю».

Отже непомітно від боротьби за євангельський демократизм, якою була просякнута діяльність Гуса, Бодянський перейшов до тенденції панславізму.

Бодянський явно актуалізував тему, твердячи, що «ненависть проти німців не покидала чехів ніколи». Шевченко же намагався дотримуватись рівноваги щодо цих тенденцій, адже і пізніше у повісті «Художник» він однозначно підкреслив, що Гус по суті – попередник Лютера, тобто він не вважав його неодмінно ворогом німців, а в першу чергу реформатором церкви.

Саме на цій діяльності як реформатора настоює поет і в поемі «Єретик», саме за це уподоблює його до Христа, головно через мученицьку смерть обох. І все ж не можна не розпізнати в творі потужну панславістську тенденцію. Вона наявна вже в епіграфі, підібраному поетом з псалма 117: «Камень, его же небрегоша зиждущий, сей бысть во главу угла: от

господа бысть сей, и есть дивен в очесех наших».

Поет має на увазі явно слов'ян, з якими ті, що вирішували долю Європи, ще не дуже рахувались. Подібно до Бодянського, і Шевченко підкреслює ворожість «німців» до Гуса, хоч насправді його ворогами були в першу чергу представники місцевої церковної ієрархії, які зробили на нього донос до Ватікану. Ідеться в першу чергу про архієпископа Бенека. Шевченко з великою драматичною силою описує, як німецькі феодали «повалили» до Констанци, щоб бути присутніми на конглаві, скликаному там, хоч невідомо, чи справді так сталося:

Барони, герцоги і дюки,
Псари, герольди, шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.
За герцогинями німота;
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах –
Так аж кишить! все на охоту,
Мов гад у ірій, поспіша!

Ці живописні, яскраві рядки були вірогідно дуже приємні для читачів романтичної епохи. Недарма ж Куліш, застерігаючи багато пізніше Шевченка щодо небезпеки його гострої критики царизму в поемі «Неофіти», нагадував йому колоритні масові шествія з поеми «Гус». Куліш зокрема зазначив: «Інша була б річ, якби ти докінчив *Гуса*. Там би тобі було де розгулятися; а папство, така ледаръ, що її

зневажай скілько хочеш – усяке скаже спасибі. Тут же й лицарство у тебе під боком, і васали, і слов'яни з німцями, і жидова грошовита; широка вийде поема!»³.

В присвяті Шафарику також яскраво підкреслюється антагонізм між слов'янами та німцями:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єдинила
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію.

Шафарика Шевченко славить за те, що ці непорозуміння усував:

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки!

Товариство святих Кирила і Мефодія, засноване кілька місяців пізніше, поставить собі за мету саме пропаганду ідеї слов'янської єдності. Якщо Міцкевич у своїй книзі призначить месіанську роль польському народові, то братчики для такої месіанської ролі вибрали народ український.

Таким чином, ідея пансловізму непомітно перетворюється в ідею національну.

Національна ідея посідає ключову роль в романтичному русі Східної Європи. Про витоки цієї ідеї Павло Зайцев дав вичерпне пояснення у згаданій

передмові: «Але довгі часи, протягом віків, провідники і мудреці всіх народів глибоко вірили в те, що долею народів керує Провидіння, яке надає кожному з них окрему спеціальну місію – здійснити, реалізувати яку-небудь моральну цінність, що випливає з його духовних окремішних здібностей і окремої його національної обдарованості...

Не тільки ті, хто приймав так звані «догмати Провидіння» (їх не одкидав навіть раціоналіст Вольтер), але й представники ідеалістичної німецької філософії (як Гегель, котрий засвоював кожному народові особливі виявлення «всесвітнього духу», і Фіхте, що, виходячи з визнання історії як певного цілезгідного процесу, гадав, що в здійсненні загальнолюдських завдань мусить бути народ-проводник ідеї свободної розумності), та французи (як от Кіне, що був під безпосереднім впливом ідеї Гердера, і Мішле і інші) в тій чи іншій формі спричинилися до збудування національної ідеології на засадах месіанізму»⁴.

В поемі «Єретик», на відміну від інших політичних поем доби «Трьох літ», Шевченко не наголошує спеціально на українській національній ідеї, він її розчиняє у загальнослов'янській ідеї, в ідеї єдиного слов'янського моря, до якого зливаються всі слов'янські ріки. Це цілком природно для поеми, присвяченої чеському будителю. Адже Ян Коллар навіть у заголовку своєї книжки «Про літературні взаємозв'язки між різними племенами і діалектами слов'янської нації» (1844)⁵ представив слов'ян

єдиним народом, різні слов'янські мови – окремими діалектами єдиної слов'янської мови. Подібна ідея висловлена ще Яном Благославом, чеським монахом (помер 1571 року), який в своїй «Чеській граматиці» так само назвав окремі слов'янські мови латинським словом «діалектус». Але в підтексті поеми, в якій Шевченко славить Шафарика за те, що не дав «потонути в німецькій пучині нашій правді», отже в виділенні якоїсь особливої правди, що знаходиться на рівні нації, сильно відчувається дух людини, що яскравіше від будь-кого іншого виразила українську національну свідомість.

В цьому ж пролозі до поеми «Еретик» відчувається насиченість Шевченка біблійною метафорикою.

Підкреслюючи роль мовознавця Шафарика, який описав різні слов'янські мови, чітко відокремлюючи їх одну від одної, Шевченко посилається на пророка Ієзекіїля, на його знамениту 37-у главу. У цій главі Господь Бог приводить пророка у долину, повну кісток, питуючи його, чи ці кістки оживуть. І він просить пророка, звертатись до цих кісток і запевнити їх, що вони оживуть від духа Господнього. Ієзекіль мав на увазі майбутнє можливе воскресіння з мертвих єврейського народу. Саме цю алегорію переносить Шевченко на діяльність мовознавця Шафарика:

А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,...
Прозрів єси

В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлім оком!
І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі...
І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного
Перелічив трупи.

Як у згаданій главі Ієзекіїля ці кістки ожили чудом і встали, і очі розкрили. Це найбільш яскраве місце з цілої поеми, і воно ще раз доводить, як в поетиці романтизму образи, створені авторами Старого Завіту багато тисяч років тому, здобували актуальність. Мабуть Шатобріан мав рацію, коли запевняв своїх читачів, що поетична сила Святого Письма далеко не вичерпана, що поети його доби знайдуть там більше джерел натхнення для себе, ніж у віджилій міфології греко-римського світу. Зауважимо, до речі, що до читачів Шатобріана належав і Шевченко, який у листі до графині Толстой від 9 січня 1857 р. згадує його «Замогильні записи»⁶.

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ПОЕМА «КАВКАЗ»

Наприкінці царювання імператора Павла І-го, а саме в 1800 році, помер грузинський цар Георгій XII-ий. Перед смертю він заповіщав своє царство Російському імператору, і Грузія була приєднана до Росії. Кавказькі гори опинились між двома російськими територіями, і почалась затяжна війна між Росією і невеликими племенами гірського населення Кавказу. Спочатку Росія обмежилась захисними заходами проти нападів цих племен, але після призначення у 1816 році генерала Єрмолова головнокомандувачем російських військ мало-помалу Росії вдалось зайняти території, де жили ці племена. Наступ російських військ був припинений лише після згуртування цих поодиноких племен мусульманською сектою мюридистів, яка поширилась дуже швидко, починаючи з тридцятих років. На чолі їх стала відважна і розумна людина імам Шаміль. Росії довелось помножити свої військові сили, оскільки сутички набирали все більшої гостроти. Ці сутички продовжились аж до Кримської війни. Російським військам вдалось

відтиснути повсталих горців до Дагестану. Шаміль продовжував оборонятись у Дагестані і лише, коли зсталось тільки кілька сакель, він склав зброю, здавшись добровільно генералу князю Баратинському. Його відправили до Петербурга, і імператор помилував його, призначивши Калугу, як місце проживання для нього та його родини.

В російській літературі кавказька війна широко відображена у повісті «Хаджі Мурат» Льва Толстого, який накреслив досить сприятливий портрет Шаміля. Але це було значно пізніше, після поразки повстання. А в тридцятих роках навіть чолові російські письменники ставились суб'єктивно до нерівної боротьби могутнього російського царства з жменькою повстанців, які обороняли свої аули, саклі та мусульманську віру. Микола Зеров намагався пояснити хвалебні вірші Пушкіна та Лермонтова на честь перемог російських генералів їх належністю до єкатерининських традицій російського месіанізму та патріотизмом дворянської літератури¹. Зокрема Пушкін вважав обов'язком честі прославляти успіхи Росії у боротьбі з повсталими поляками, чого Міцкевич йому ніколи не простишов.

Шевченко, який належав до народу так само «приєднаного» до Росії, не почувався зобов'язаним прославляти ту владу, яка кинула Україну в становище колоніальної залежності. Тому у поемі «Кавказ», присвяченій пам'яті його друга – художника Якова де Бальмена, що загинув під час сутичок на Кавказі, він прославляє саме тих, які

фактично убили його друга, розуміючи, що винуваті не вони, а російське самодержавство, яке здійснювало колонізаторську політику на Кавказі.

В епілозі до поеми Шевченко відкрито пише на чийому він боці:

Все покажем! тілько дайте

Себе в руки взяти.

Як і тюрми мурувати,

Кайдани кувати,

Як і носить!.. і як плести

Кнуты узлуваті, –

Всьому навчим; тілько дайте

Свої сині гори

Остатній... бо вже взяли

І поле, і море.

І тебе загнали, мій друже єдиний,

Мій Якове добрий! Не за Україну,

А за її ката довелось пролить

Кров добру, не чорну. Довелось запить

З московської чаші московську отруту!

Гнівно висловлюючи вороже ставлення до панівної верстви Росії, Шевченко з глибокою симпатією змальовує боротьбу народів за волю і незалежність. Він порівнює кавказьких горців з найбільшим героєм античності, Прометеєм, прикутим до скель Кавказу, настоюючи на його безсмерті.

Якщо це місце поеми цитується дуже часто, набагато менш вивчений інший її аспект, а саме

численні інтертекстуальні зв'язки з Старим Завітом, на яких ми зупинимось у продовженні.

У листі до Родзянків від 23 жовтня 1850 р. Шевченко писав: «С того времени, как приехал в Миргород, ни разу еще не выходил из комнаты и ко всему этому еще и нечего читать. Если б не Библия, то можно бы с ума сойти. Попробовал было стихи писать, но такая дрянь полезла с пера, что совестно в руки взять. Дочитываю Библию, а там... а там... опять начну»².

Не минуло і місяця, і Шевченко, після затяжної хвороби, переїхавши до Переяслава, до свого друга, лікаря Козачковського, написав «Наймичку», «Кавказ» і «Заповіт». Весь цей час його переслідували релігійні біблійні мотиви. Зокрема, епіграф до поеми «Кавказ» запозичений у пророка Єремії, глава 9-а, стих 1: «Кто даст главе моей воду, И очесем моим источник слез, И плачуся и день и ночь о побиенных». Але цей мотив смерті чергується з мотивом безсмертя, якщо не людини, то народу.

Говорячи від імені кавказьких народів, які борються за волю, поет пише:

Не вмирає душа наша,

Не вмирає воля.

І неситий не виоре

На дні моря поле.

Цей образ виораного на дні моря поля підказаний старозавітним пророком Амосом. У 12 стиху шостої глави книги цього пророка читаємо: «Чи

бігають коні по скелі, Чи хто виоре море худобою?».

Амос був пастухом, який спустився з гір, щоб висловити своє обурення з приводу розкоші, що панувала при дворі царя Ізраїлю Ієробоама II, та з приводу численних несправедливостей. «Таж ви суд обернули на гіркість, а слід справедливості на полин» – читаемо далі в цьому стиху. В тональності старозавітних пророків розгортає свою думку і Шевченко. Посилаючись на міфічного орла, що щодня скльовував печінку титана Прометея, яка за ніч відростала, Шевченко упевнено твердить, що «неситий», тобто царизм:

Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.

Слово «понесе» – старослов'янізм – має значення «ображати, хулити».

Але, як і в біблійних пророків, які виголошували своє слово часто у стані екстазу, і в Шевченка зв'язок між думками іноді іраціональний, керований не розумом, а почуттям. Наступне твердження ніби протилежне попередньому.

Не нам на прю з Тобою stati!
Не нам діла Твої судить!
Нам тілько плакать, плакать, плакать
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і слезами.
Кати знущаються над нами,

А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!

В радянський час це місце трактувалось як доказ атеїзму Шевченка. Але це ніщо інше як відгук 24-27 стихів 43 псалма. Ось відповідне місце у церковнослов'янському тексті: «Востани, вскую спиши, Господи. Воскресни и не отрыни до конца. Вскую лице твоє отвертаеш, забываеш нищету нашу и скорбь нашу. Яко смирися в перстъ душа наша, прильпе земли утроба наша. Воскресни, Господи, помоги нам и избави нас имени ради Твого».

Парадоксальність полягає в тому, що трохи вище поет твердить, ніби ніщо не може понизити Божу славу. А тут звертається сам до Бога в іронічному ключі. Звичайно, тут не йдеться про атеїзм Шевченка, комплекс образів той же, як у 43-му псалмі, наявне те ж розуміння Бога, як особи, що є кардинальним пунктом юдео-християнського розуміння верховного Бога, змінилась лише логіка образів. Правда переможе, або, інакше кажучи, «проминеться» тоді, коли Бог засне, а не коли тверезим буде. Тут наявне те саме інверсоване трактування релігійного тексту, як і у вірші «Світе тихий, світе ясний», який також не слід трактувати як доказ атеїзму Шевченка.

До речі, і мотив знущання ворогів над народом України підказаний 43-ім псалмом. Там читаємо:

«Положил еси нас в притчу в языщех, покиванию главы в людях». Еквівалентність у тексті слів «народи» і «язики» свідчить про те, що моделлю послужили саме слова псалома, оскільки ця синонімія типова саме для давньоєврейської мови, отже і для перекладів і гебрайських текстів. Тому і читаємо в Шевченка:

Встане правда! встане воля!

І тобі однóму

Помоляться всі язики

Вовіки і віки.

Як відомо, псалом 43-й належить до числа псалмів, перекладених Шевченком на українську мову під заголовком «Псалми Давидові». Перечитуючи даний текст, перекладений поетом майже одночасно з написанням поеми «Кавказ», ми пересвідчуємось, що хід думки творця псалма такий же звивистий, як і хід думки автора «Кавказу». Сплячий Бог – це Бог, який забув свій народ, але ж Він колись поміг йому. Про це нагадує творець псалма. Це дуже типово саме для єврейського релігійного мислення, бо значна кількість єврейських молитов основується на пригадуванні Богові того моменту їхньої історії, коли Бог допоміг їм вирватись з рабства. Як останнім часом гадають дослідники псалмів, Книга псалмів є ніщо інше як молитовник для домашнього вжитку, компендій єврейської релігії.

Завдання Шевченка було дещо складнішим, він просив у Бога помочі не тільки для власного народу,

але і для народів кавказьких гір. А вони вели затяжну війну з Росією, якій вже вдалось частково повернути їх в рабів, як колись поневолити Україну. Тому твір розгортається одночасно у кількох часових планах, хоч на майбутнє поет сподівається, що правда і воля переможуть. Тому і знаходимо знаменитий заклик «Борітесь, поборете», який у тексті стосується народів Кавказу, але який дуже часто з'являється в контексті сподівань українського народу. У часи Шевченка Україна була цілком пасивною, але пізніше у міру утвердження національної свідомості, цей рядок став гаслом саме для України. В оригінальній версії 43-го псалма цього заклику немає, для давніх єреїв аж до падіння їхньої держави і навіть повстань під час римської влади типовим було уповання на безпосереднє втручання Бога в історію обраного Ним народу. Отже цей мотив з'явився у Шевченка уже як власний в інтертекстуальному діалозі з 43-ім псалмом, а далі вже українська історія доповнила літературний мотив.

Інший мотив, наявний у поемі «Кавказ» також під біблійним впливом, знаходимо у наступних рядках: «Не нам на прю з Тобою stati, Не нам діла Твої судить» – це реакція поета на тезис з псалмів про те, що Бог судить людей, тільки він має на це право (див. псалом 81, також використаний Шевченком). Біблійними текстами підказаний також рядок: «Не поведе тебе в кайданах». У книзі пророка Амоса (7:11) читаемо: «Єробоам помре від меча, а Ізраїль

конче піде на вигнання з своєї землі». Оскільки війна на Кавказі велась за підкорення певної території, історичне тло тут зовсім інше. Як і північна єврейська держава Ізраїль, так і південна Юдея були переможені, і населення потрапило в рабство, перші – ассирійців, другі – Вавілону. Те, що в єврейській історії було реальністю, під пером Шевченка перетворюється в алегорію поразки. Щоб все таки зберегти місцевий колорит, обов'язковий для естетики романтизму, Шевченко пише:

Чурек і сакля – все твоє,
Воно не прошене, не дане.

Тут вже відчувається мислення новочасної людини в порівнянні з старозавітним текстом. За пророком Амосом навпаки все майно народу Ізраїлю походить від Бога: «І я посаджу їх на їхній землі, і не будуть їх виrivати з своєї землі, яку Я їм дав – говорить Господь, Бог твій» (9:15).

Мотив «сонця правди», використаний Шевченком у цій поемі, дуже популярний в українській літературній традиції. Він був використаний також в українській шкільній драмі XVII-XVIII століть як епітет до Христа³, проте його походження не є євангельське. Це словосполучення ми зустрічаємо в одного з старозавітних пророків Малахія. Ідеться про такі Божі слова: «А для Вас, хто Ймення Мого боїться, зійде Сонце Правди та лікування в проміннях його»⁴. У поемі «Кавказ» це словосполучення не пов'язується з іменем Христа. Вживання має

скоріше іронічний відтінок і стосується характеристики неправедних намірів нападників:

Просвітилися! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!

Всі ці приклади свідчать про велике значення біблійного інтертексту для розуміння поеми «Кавказ».

Іван Франко, намагаючись розкрити «секрети поетичної творчості», відмічав, що поет образно переробляє отримані від зовнішнього світу враження через органи чуття: очі, вуха, дотик. Але все це не так просто. Література часто твориться, відштовхуючись від літератури. І такий, здавалось би не дуже книжний поет як Шевченко, теж часто творив свої образи, відштовхуючись не від зовнішнього світу, а від його поетизації, зробленої попередньою літературою. Він мережив свої образи іноді способом асоціації з образним матеріалом, частково розробленим народами Близького Сходу, вихідним пунктом якого була певна візія сакраментального за принципом «як на небі, так і на землі». Для них існував небесний Вавілон, за образом якого творився земний, а також горний Єрусалим, виложений дорогоцінним камінням, відблиском якого був земний град Єрусалим з його блискучим храмом. Як показує 18-ий псалом, в їх уяві божий намет існував на сонці, як намет гебраїв у пустині, отже існувало і сонце правди, бо саме на небі існував прообраз

правди на землі. В даному випадку Шевченко відштовхувався від біблійного образу, але розвинув його по-своєму. У Малахія знаходимо, що сонце правди лікує людей: «і ви вийдете та поскачете, мов ті ситі ягнята!». Отак комбінував метафори поет-пророк племені стародавніх пастухів. А новочасний український поет вносить елементи іронії і соціальної критики. В даному контексті сонце і сліпота пов'язані за певними координатами, відмінними і в стилевому, і в історичному відношенні від простішого світу, в якому жили творці Біблії.

Ще одним дуже цікавим мотивом, розробленим своєрідно Шевченком, автором поеми «Кавказ», є мотив жертвоприношення.

Критику жертвоприношень не від щирої душі, які Бог не приймає, знаходимо і в Амоса, і в Осії. Але найближчим до контексту «Кавказу» здається нам такий текст пророка Малахія (1,10-13): «Я не маю вподоби до вас, – говорить Господь Саваот, – і з ваших рук не вподобаю дару! Бо від сходу сонця й аж по захід його звеличиться Ймення моє між народами і кадиться в кожному місці для Ймення моого Дар чистий, бо звеличиться Ймення моє між народами, – каже Господь Саваот. – Ви ж його зневажаєте... і приносите крадене і кульгаве та хворе, і таку жертву хлібну приносите. Чи буде воно Мені міле з рук ваших? – говорить Господь». А ось знамениті рядки з «Кавказу»:

Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мирри дим,

І перед образом твоїм
Неутомленнє поклони,
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просяль
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров.

У біблійному тексті сенс досить пряний: заборонялось приносити до цілопалення нездорові тварини, а тут пророк додав ще один елемент: худоба вкрадена. У Шевченка підказаний пророком епітет входить у метономічну конструкцію, де пожар – це війна, а з пожару вкрадений покров стає символом багатств, здобутих у несправедливій, загарбницькій війні. І ця асоціативна трансформація надає дуже простому в Малахія образові надзвичайно великої сили узагальнення у Шевченка.

ПОСЛАННЯ «І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ...»

Твір «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнєє посланіє» був написаний 14 грудня 1845 року у селі В'юнищі, що на Полтавщині, в домі поміщика Степана Самойлова, власника цього села. Перебуваючи в цьому селі, Шевченко зробив з нього малюнок сепією. На малюнку бачимо селянку з дочкою, які несуть оберемок сіна. Не садибу поміщика намалював тут Шевченко, а саме пейзаж бідного села. Це характерно для настрою, під яким писався згаданий твір, типовий для періоду «трьох літ», коли під впливом сумної правди про феодальну Україну поет відмовився від райдужних фарб, якими змальовував її раніше, тужачи за нею в далекому Петербурзі. В цей час, чекаючи на призначення на посаду вчителя малювання в Київському університеті, Шевченко бував у різних селах, де його радо приймали поміщики, головно тому, що він малював портрети їхні та членів їхніх родин. Самойлова він не встиг намалювати, мабуть, тому, що тяжко за-

хворів, і господар порадив йому поїхати на лікування до свого приятеля, лікаря Козачковського.

Згадуючи про участь Шевченка у товаристві Святих Кирила і Мефодія, дослідники неодноразово підкреслювали, що політичні ідеї, висловлені поетом на даному етапі, багато в чому збігаються з ідеями братчиків, але сформувалися незалежно від них, зокрема до знайомства з Костомаровим, автором «Книги буття українського народу», в якій останній висловлювався за абсолютну рівність між людьми у християнському дусі, за ліквідацію всіх станів, за те, щоб у майбутньому не було «ні пана, ні боярина, ні кріпака», отже фактично за ліквідацію кріпосного права, а також за єдність і братерство між слов'янськими народами. Цілком незалежно від цих ідей, сформульованих на початку 1846 року на першому зборі товариства, коли Шевченко ще не був його членом і навіть не знався особисто з деякими братчиками, поет висловив ці ідеї в різних творах, написаних в цей час, в тому числі і в посланні «І мертвим, і живим...», яке можна розглядати паралельно з прокламацією «До братів українців»¹, його власною прокламацією. Уважно перечитуючи цей твір, можна легко переконатись у тому, що він відрізняється від аналізованого нами триптиху «До Основ'яненка», «Іван Підкова» і «Н. Маркевичу» головним чином тим, що Шевченко уже буде свою історіософську концепцію інакше – як протиставлення сучасності щасливому козацькому минулому, того «дива», коли ввесь народ був як одна родина,

яка одностайно виступала «проти ляха, проти татарина», і так і народилася слава України. Придивляючись близче до українського панства, Шевченко побачив, що насправді це «дядьки, няньки отечества чужого», що це прислужники царизму, які лишень прикидаються опікунами народу, а насправді служать чужим для народу інтересам. Причому це зрадництво почалося давно. У 1839 році під впливом дворянської історіографії Шевченко ще міг ідеалізувати українських отаманів і гетьманів, але, заглиблюючись в історію, він зрозумів, що паніvnі верстви завжди дбали лишень про свої інтереси, живучи неправдою, приклоняючись перед чужими:

І хилитесь, як і хилились!

І знову шкуру дерете

З братів незрячих, гречкосіїв,

І сонця-правди дозрівати

В німецькі землі, не чужії,

Претеся знову!... Якби взяти

І всю мізерію з собою,

Дідами крадене добро,

Тоді оставсь би сиротою

З святыми горами Дніпро!

«Святі гори» – це, звичайно, Київські гори, на яких будувалися вже в XI-му столітті знамениті київські святыни, через це і по сей день Київ сприймається як «Єрусалим на горах».

Іпостась Шевченка, автора романтичних ідилій про диво минувшини, змінилась на цілком іншу –

іпостась пророка, це месіанізм, такий характерний для поетів-романтиків Східної Європи, це тональність і смисл «Книг польського народу і польського пілігримства» Міцкевича, «Оспіування Румунії» Алеку Руссо.

Головна зміна, яка стала у поглядах Шевченка, полягає в тому, що, ставши на сторону одної частини народу – селянства, «меншого брата», він засуджує іншу частину, українське панство, вважаючи всі претензії останнього на верховодство, на репрезентативність чистим фарисейством. Цим пояснюється епіграф до твору: «Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть». Цитата взята з Соборного послання Йоанна, глава 4, стих 20.

Викриваючи фальшивість претензій цих людей, він усвіщає їх, апелючи до їхніх християнських і водночас національних почуттів:

Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте ширим серцем
Велику руїну,
Розкуйтесь, братайтесь!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Проте проповідь Шевченка далеко не євангельська. Наскрізний тон викриття запозичений не з проповіді Христа щодо прощення ворогам, а явно з непримиримості книг старозавітних пророків, які, звертаючись до царів і вельмож, віщували руїну, віщували божу кару. Про себе поет пише: «мов окаянний, і день, і ніч плачу на розпуттях велелюдних», але це не тільки плач, а й погроза, яка передвіщає «Заповіт», написаний 25 грудня, будучи його історіографічною мотивацією. Ось відповідне місце:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші п'ани,
Ясновельможній гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.

Кара на панів паде з народу, а не від Бога, як вірили пророки:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде

Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленеться
Своїми синами!

Це найсильніше місце цієї могутньої поеми і, шукаючи біблійний інтертекст твору, в першу чергу його треба досліджувати саме на біблійних витоках цих рядків. А вони не є євангельськими, а старозавітними.

У своїй промові над труною Шевченка польський студент Хорошевський, сприймаючи ці рядки як осуд поляків, сказав : «За помилки батьків не відповідають діти. Не будемо ж згадувати про сварі давньої минувшини, а скажемо краще братерське: *полюбімо один одного* »². Хорошевський прекрасно зрозумів, що мораль, висловлена у даному пророцтві Шевченком, не є євангельською, і протиставив їй євангельську братерську любов. Помилився він тільки в одному. Вираз «Потече сторіками кров у сине море дітей ваших» стосувався не поляків, а українського панства, яке відцуралось своєї матері України. Подібне провіщання ми знаходимо у П'ятикнижжі Мойсея, зокрема у десяти заповідях, але також і в книзі «Вихід», глава 34. Там сказано про те, що Мойсей страшно розгнівався, побачивши, що в той час, коли він отримав десять

заповідей від Бога, ізраїльяни спорудили під керівництвом його ж брата Аарона золоте теля. І Бог заговорив: «Господь, Господь-Бог милосердний, довготерпеливий і многомилостивий та правдивий, що дотримує милість для тисяч, що вибачає провину й переступ та гріх, та певне не вважає чистим винного, бо карає провину батьків на дітях, на дітях дітей, і на третіх, і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить мене, і що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить мене і хто тримається моїх заповідей».

Ідея спадкової вини має дуже давні джерела в релігіях стародавнього Близького Сходу, ми її зустрічаємо, між іншими, у хеттів. У новіших книгах Старого Завіту цей Божий наказ пом'якшений, зокрема у главі 31, стихи 29-30 у пророка Єремії. Але навіть у П'ятикнижжі таке прокляття тяжіє тільки над тими, хто грішив проти Бога³. Саме тому цікаво буде дослідити, який гріх вважається таким тяжким у Шевченка. І ми можемо констатувати, що йдеться не про гріх чужих проти українців, а гріх самих українців, гріх українського панства. Саме воно колись прислужилося чужим володарям, а поміщики-українці, сучасники поета, немилосердні по відношенню до селян, за що прокляття, спрямоване проти них, доходить до самого Бога. Покарані будуть їхні діти, якщо пригнічений ними народ піdnіметься на стихійне повстання.

Для Шевченка, як і в римському вислові «Vox populi, vox Dei», голос народу дорівнював голосу Бога.

На відміну від Куліша, який дуже патетично висловлювався на протязі свого життя проти різних адресантів, в тому числі і проти українського народу («Народе без пуття, без честі і поваги, без правди у завітах предків диких»), у Шевченка приціл завжди дуже точний, він є результатом глибоких і болісних роздумів над долею України, а також і глибокого вивчення історичних джерел. І прокляття ніколи не спрямоване проти меншого брата.

Проте у «Посланні» є не тільки ідеї, які так чи інакше можна співвіднести з текстами певних біблійних книг. Тут дуже сильнозвучать і деякі ідеї, відповідників яким у Біблії ми не знаходимо. Маємо на увазі зокрема проблему національної гідності, тобто те, що, вживаючи сучасну термінологію, ми могли б назвати викриттям комплексу неповноцінності – характерної риси тодішньої української еліти. Щоб пояснити у чому річ, варто згадати полеміку навколо статті Івана Франка «Дещо про себе самого». Цю статтю Франко написав у 1897 році польською мовою, як передмову до перекладу на польську його «Галицьких образків». Повторюючи у певній мірі слова Шевченка щодо історії України, Франко відмічає: «Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо на кожному кроці треба б хіба плакати над нею», і далі автор продовжує: «Чи може маю любити Русь, як расу отяжілу, незgrabну, сентиментальну, позбавлену гарту та сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту?» Прочитання

цілої статті не залишає сумнівів. Стаття Франка написана цілковито в дусі Шевченкового «Послання» і являє собою, як і в Шевченка, в першу чергу критику поведінки освічених класів. Недарма ж Франко підкреслює, що він пише про інтелігенцію, а не про народ.

Цитуємо Івана Драча: «Пророки, мабуть, не бувають лагідними. В їхні голоси, в їхні руки усе ж таки вкладається і бич Божий, якого таки потребує незрідка слабке і непевне людське єство наше. Гнівні Франкові інвективи, аж до прокльонів нашому забарництву, нашій неповоротості, безвідповідальності перед власною спільнотою, сварливості, нашему, часом не мужчинському, безсиленому бажанню зігнати відчай і злість, викликану чуженицьким збиткуванням, вихлюпнути її несправедливо, компенсаторно, для жалюгідного самоствердження на таких самих покривджених родаків, одноплемінників – ці моральні батьківські прочухани необхідні в процесі самовиховання нації»⁴.

Саме у такому комплексі проблем слід сприймати і зауваження Шевченка, який досить іронічно змальовує своїх «одноплемінників», які в німців питаютися хто вони.

Добре, брате,
Що ж ти такеє?
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаетесь
У чужому kraю!

Німець скаже: «Ви моголи».

«Моголи! моголи!»

Золотого Тамерлана

Онучата голі.

Німець скаже: «Ви слав'яне».

«Слав'яне! слав'яне!»

Славних прадідів великих

Правнуки погані!

Джерело цього іронічного уривка можна знайти в книзі Павла Йозефа Шафарика «Слов'янські старожитності». Цю працю Шевченко міг прочитати в російському перекладі, який з'явився у 1837 році.

Словацький вчений писав: «Самі лише ті письменники, для яких у тісному видноколі їх пізнань світ слов'янський ще й досі покритий непроникною темрявою, не перестають всупереч просвіті нашого століття причисляти народ слов'янський до племені монгольського, а мову слов'янську видавати за мову, споріднену з татарською»⁵.

Щодо епітету «славних» відносно слов'ян, то це також вплив словацьких і чеських учених, головно Яна Коллара (1793-1852), автора поеми «Слави дщерь» (Донька Слави) (1824) та книги «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами й наріччями» (Пешт, 1836). Як і Шафарик, так і Коллар належали до покоління будителів, до якого належав, між іншим, і український історик і філолог із Закарпаття Михайло Лучкай (1789-1843). Всі вони виступали за єднання між слов'янськими народами,

які вважали одним народом, складеним з різних племен, а мови їхні – наріччями єдиної слов'янської мови. Цю ідею вони успадкували від чеського вченого XVI століття Яна Благослава (помер 1571 року), який, до речі включив до своєї «Чеської граматики» найдавнішу відому нам українську народну пісню «Дунаю, чому ти смутен течеш». Шевченкові ця пісня не була відома, бо праця Благослава була надрукована у Відні щойно в 1857 році, а українські вчені звернули на неї увагу пізніше, не кажучи про «Історію карпато-рутенців» Михайла Лучка, яка була написана латинню і надрукована з паралельним українським перекладом щойно в наші дні. Але праці чеських і словацьких будителів, які себе називали панславістами, були відомі Шевченку, адже їх популяризував його добрий знайомий Осип Бодянський, українець, професор Московського університету. Тому Шевченко і використовує в «Посланні» імена Шафарика, Коллара та Ганки. Останній, щоб прославити слов'янське минуле, видав у 1818 році власні вірші за пам'ятник старочеської мови, ніби знайдений ним у місцевості Краледвор. Шафарику Шевченко присвятив свою поему про Яна Гуса «Еретик», написану за два місяці раніше від «Послання». Шевченко найбільше прихилявся саме до панславістів, тоді як до російських слав'янофілів (Хом'якова, Кириєвського, братів Аксакових) він ставився з певним застереженням внаслідок прислужництва перед царизмом. Тому

він іронічно відзывається і в цьому вірші про їх прихильників, українських панів:

І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі...

Шевченкові слід віддати належне. Коли більшість його сучасників схилялись перед близком царського двору і готові були прощати всі гріхи царів, оспівуючи їх велич, Шевченко, який був більш послідовним спадкоємцем декабристів, ніж Пушкін, ніколи царів не прославляв і не мав наміру бачити слов'янські народи під їх жезлом.

Щодо обігрування в цьому творі слів «славний» та «слава», воно вимагає окремої розмови.

Ян Коллар доклав багато зусиль, щоб піднести авторитет слов'ян. Існують певні припущення, що латинські слова «славус» (слов'янин) і «склавус» (раб) споріднені, бо римляни знали слов'ян тільки як своїх рабів. Це пояснюється тим, що лише після падіння Римської імперії слов'яни утворили свої власні політичні організації. Ян Коллар створив у полемічному запалі свою власну, протилежну, версію і оформив її як поему, яка була виключно витвором його фантазії і на жодні історичні свідчення не спиралась. Мовляв десь колись існувала прекрасна чи то дівчина, чи то богиня Мілка, яка жила у краю, де панували гармонія і братерство,

де жив мужній народ. Це був край слави і від нього походить ім'я слов'ян.

Оскільки слов'яни, на думку панславістів, заселяли всю територію сучасного їм слов'янського світу, то не названі Шевченком їхні прихильники, можливо ті самі слов'янофіли, перенесли цю характеристику і на Дніпровські береги. Їхні гіперболічні висловлювання і імітує Шевченко:

«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляни убогі!
Чортзна-шо – не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»

Якось непомітно Шевченко перейшов тут від теми славних предків слов'ян до теми славних козаків-запорожців, про яких він у 1845 році, мабуть під впливом як прочитаної літератури, так і свого друга Пантелеймона Куліша, вже не писав так захоплено, як у перші роки своєї творчості. І слово «слава» поступово набирає інших відтінків:

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,

На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чи ї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, піdnіжки, грязь Москви...

Коло замикається. Почату розмову про славу предків Шевченко завершує розмовою про зраду еліти. І тут він уже розходиться з Кулішем, який, засуджуючи у романі «Чорна рада» огульно рядових козаків, намагався знайти в рядах старшини винятки, благородні душі. Шевченко же бачив ширше. Він бачив не індивідуумів, які могли бути такими чи іншими, а суть явища. І тому він не знав компромісів. Адже 1845 року писався і «Великий льох», в яому засуджено навіть великого полководця Богдана Хмельницького за те, що поїхав до Переяслава Москві присягати, тобто продав Україну за безцінь.

Недарма ж послання названо «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм», це син-

тетичний твір про Україну, про її минуле, її сучасне та її майбутнє.

Кілька років тому нам довелось почути по радіо «Свобода» лист якогось слухача з Середньої Азії, який намагався пояснити, де корінь важкого становища, в якому опинилися всі республіки колишнього Радянського Союзу. Будучи людиною неприченою до літератури, тим більше до української, він все-таки знайшов за потрібне процитувати саме слова Шевченка з «Послання» і сказав: «Ми рabi».

Отак через 150 років після їх написання слова автора «Послання» звучать так свіжо і актуально, як ніколи.

ГЕНЕЗИС ЗАПОВІТУ

Характеризуючи високу освіту Шевченка, Куліш відмічає, що він не залишив поза увагою жодної книги, яка потрапляла до його, а Пушкіна знов напам'ять, тоді, як Біблію та Шекспіра завжди мав при собі. Це треба врахувати, вивчаючи генезис його творів.

Оскільки з інтертекстуального аналізу літературних творів випливає, що більшість художньої літератури є результатом діалогу між письменниками, реакцією на інші твори подібного змісту, цілком природно допустити, що «Заповіт» Шевченка був свого роду відповідлю на знаменитий вірш Пушкіна «Я памятник себе воздвиг нерукотворный».

Як відомо, молодий і здоровий Пушкін помер 29 січня 1837 року, будучи важко поранений під час дуелі. Писати заповіт Пушкін причин не мав. Але він ніби передчував свою смерть, крім того, йому було напорочено, що помре у 37-річному віці. Як свідчить епіграф до твору, він був підказаний віршем Горация «Я спорудив собі пам'ятник міцні-

ший від бронзи». Ось текст первих двох строф вірша Пушкіна:

«Я памятник себе воздвиг нерукотворный, / К нему не зарастет народная тропа, / Вознесся выше он главою непокорной / Александрийского столба. / Нет, весь я не умру – душа в заветной лире / Мой прах переживет и тленъя убежит / И славен буду я, доколь в подлунном мире / Жив будет хоть один пийт».

Надмірної скромності у цьому вірші не знаходимо, але ж і Горацій скромнішим не був. Крім того з погляду соціоніки Пушкін був «Наполеоном» – сенсорно-етичним екстравертом, а люди цього типу, звичайно, самовпевнені і мають високу думку про себе, хоч своєю теплотою і чарівністю це покривають. Цікавим, однак, у цьому вірші є порівняння, яке робить поет. Творчість свою він оцінює вище Олександрийського стовпа – обеліску, спорудженого на двірцевій площі у Петербурзі з наказу царя Олександра Первого. Цар Микола I зробив Пушкіна «камер-юнкером», ніби лакеєм аристократичного рангу. Та Пушкін на це мало зважав, як поет він себе вважав вище царів, оскільки популярність його була надзвичайна, про що свідчили навіть його похорони, його труну супроводжувала величезна маса народу. Зневажав він тільки вищий світ, його, а не «чорних мужиків», він називав «черню». Вірш Пушкін написав у 1836 році, але він був надрукований у посмертній збірці 1841 року, коли Шевченко перебував у Петербурзі і читав всі новоявлення російської літератури.

На відміну від Пушкіна Шевченко вважав себе не частиною сонму поетів, а частиною української історії, а своє місце посмертне уявляв у тісному зв'язку з долею українського народу.

Дуже важливою є і проблема божества. Вольтеріанця Пушкіна, автора «Гавріліади» ніяк не запідозриш в надмірному інтересі до проблеми існування Бога, тоді як для селянського сина Шевченка це було дуже важливим, і він вважав, що і по смерті має право притягти Бога до відповідальності за страждання свого закріпаченого народу. Якщо на перший погляд гордість Пушкіна, що зневажає стовп царя – велика, то гордість інроверта Шевченка, готового в душі змагатись навіть з Богом, ще більша.

Шевченко написав вірш «Як умру, то поховайте» 5 грудня 1845 року, перебуваючи у свого приятеля Андрія Осиповича Козачковського, міського лікаря у Переяславі. Він був тяжко хворий і справді боявся смерті, так що вірш має реальну основу. Щодо літературної основи, то написання вірша аж ніяк не можна відокремити від праці Шевченка саме в цей період над українською переробкою деяких псалмів. Цей твір увійшов пізніше у цикл «Давидові псалми». Найближчим до тексту «Заповіту» можна вважати 149 псалом¹. Обробка цього псалму увійшла згодом до «Неофітів», твору, написаного у Нижньому Новгороді 1858 року, де в особі римського царя Нерона фактично змальований цар Микола І-ий, а християни-неофіти, замучені звірами на арені, – це

вірогідно паралель до повстання декабристів, з якими розправився саме цар Микола. Отже Шевченко бачив цей псалом, як вираз ненависті до гнобителів, хоч в єврейському оригіналі ідеться не про царя єреїв, а про чужих царів та близьких до них панівних кіл. Про те, що наше зіставлення невипадкове, свідчить опрацьований Шевченком 149 псалом, переписаний ним на тому ж листку, що і Заповіт (рукопис 13). Цей псалом був перероблений 19 грудня 1845 року, тобто за шість днів до написання Заповіту. Оскільки свої переробки Шевченко писав на основі церковнослов'янського тексту, подамо далі цей текст:

Алилуя

1. Воспойте Господеви песнь нову, хваленіє его в церкви преподобных.
2. Да возвеселится Ізраиль о сотворшемъ его: и сынови Сіони возрадуются о царе своемъ.
3. Да возхвалять имя его въ лице, в тимпане и псалтири да поютъ ему.
4. Яко благоволить Господь в людяхъ и вознесеть кроткія во спасеніе.
5. Восхвалятся преподобніи во славе и возрадуются на ложахъ своихъ.
6. Возношенія божія въ гортани ихъ, а мечи обоюду остры въ рукахъ ихъ.
7. Створити отмщеніе во языщехъ, обличенія въ людехъ.
8. Связати ихъ путы, а славныя ихъ ручными оковы железными.

9. Сотворити въ них судъ; слава сія будеть всем преподобнім его.

Обробки псалмів існують у всіх літературах, причому кожна має свою специфіку. У польській літературі традицію започаткував Ян Кохановський і ці обробки носять глибоко особісній характер. В румунській літературі початок поклав Дософей, вони ще досить близькі до оригіналу. В новітній румунській літературі псалми писав Тудор Аргезі, який сам в молодості був монахом, і він у цих псалмах шукав Бога, намагаючись знайти його в найпростіших проявах світобудови, щоб зняти з Нього те, що нам, смертним, недоступно. Дуже часто, як, наприклад, у Дмитра Павличка, наявна спроба дати псалмам християнське тлумачення. У Шевченка цього немає. Він, може, як ніхто інший увійшов у саму глибину образної мови Біблії. Тому, видаючи твори Шевченка, слід дуже пильно приглядатись до кожного слова, до кожного знака пунктуації. Ось негативний приклад з шевченківських видань буквально останніх років, саме в тексті обробки 149 псалма:

Псалом новий Господеві
і новую славу,
Воспоєм чесним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко бог кара неправих

Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже.
А мечі в їх руках добрі,
Гострі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізній пута
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять губителей
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобним слава.

Якщо прочитати уважно цей текст, виходить, що царів названо одночасно і неситими і славними. Це явний парадокс, якого вірогідно у рукописі Шевченка не було, оскільки у старослов'янському тексті, опрацьованому Шевченком, слово «славний» не відноситься до царів, це субстантивований прикметник, який має означати славних, тобто відомих людей, опору царів, що відповідає старо-єврейському «ніхбадім», тобто людей шанованих.

Якщо порівняємо старослов'янський переклад Святого Письма з грецькою Септуагінтою і переробкою Шевченка, також помітимо одну важливу

різницю. У старослов'янському тексті ідеться про царів чужих, неєврейських, таке значення має слово «язики» у старослов'янських перекладах Старого Завіту, що відповідає староєврейському «лашон», яке означає одночасно і язык, як тілесний орган, і народ, зокрема чужий. У 149-му псалмі в оригіналі знаходимо не лешонім – а гоїм, а це – загальна назва для чужих народів. Отже, як в єврейському, так і в старослов'янському текстах ідеться про царів чужих народів. А Шевченко саме це означення опускає, замінюючи його епітетом «неситий». Отже цей псалом сприймався як антицарський. Це одна з причин, чому так насторожився Пантелеймон Куліш, прочитавши цей псалом у «Неофітах», бо Куліш був «Гамлетом» (етично-інтуїтивний екстраверт), а як «Гамлет» він передбачав біду, відчував загрозу, тому і застерігав свого приятеля. У біблійному тексті псалма таких політичних акцентів немає. На протязі своєї історії на прадавній батьківщині єврейський народ постійно боровся за своє виживання, будучи оточений великими і агресивними імперіями; вороги, про яких говориться у псалмах, це здебільшого саме ці вороги єврейського народу, а не особисті вороги творця псалмів. Новочасні обробки псалмів нехтують саме цією реальністю «місця в дійсності» псалмів, замінюючи її під впливом християнства, яке взагалі перетворило спрямованість релігійних текстів на проблему спасіння душі, на ворогів того, хто молиться.

На відміну від більшості новочасних поетів, Шевченко нехтує особистою адресованістю псалмів і цим самим є більше до оригіналу, але, з іншого боку, він уникає всього, що могло нагадати, що творцями псалмів були співці єврейського народу, нехтуючи навіть припущенням, що автором псалмів був сам цар Давид, зберігаючи це тільки у загальному заголовку. В його тлумаченні псалми могли прекрасно стосуватись ситуації українського народу у першій половині XIX-го століття. У 149-му псалмі він уникає слова «Ізраїль» з другого стиха; дієслово поставлене у першій особі множини, немає також слова «Сіон», а дієслово у третій особі однини, що стосувалось його, з'являється у формі першої особи множини.

Отже, в цілому псалом є виразом ненависті українського народу до своїх ворогів, а головно до царя Росії і до російського дворянства.

Саме цим змістом, якого в біблійному псалмі не було і не могло бути, 149-ий псалом став інтертекстуальною основою Заповіту. Нагадаймо цей знаменитий текст:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як понесе з України
У синє море
Кров ворожу... отоді я
І лани, і гори –
Все покину і полину
До самого бога
Молитися...

В добу своєї молодості Пушкін також мріяв про повалення самодержавства, називав Олександра І-го «венчаним солдатом», а у вірші «К Чаадаеву» (1818 рік) написав знаменні рядки:

Товарищ, верь,
Взойдет она,
Звезда пленильного счастья,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена.

Але після повстання у грудні 1825 року його найкращі друзі-«декабристи» були або страчені, або заслані у рудники Сибіру, його самого вважали не дуже благонадійним, і, почуваючи себе національним поетом Росії, він мусив відмовитись від вільнодумства, і, як бачимо, у вірші «Я памятник себе воздвиг нерукотворный» він ставить собі в заслугу тільки те, що у свій жорстокий вік славив свободу і просив милості для «падших» (тобто для декабристів), заклики куди скромніші, ніж прямий заклик Шевченка до повстання. Спонукою до такого заклику, на нашу думку, послужив Шевченкові не Пушкін, а 149 псалом, навіть його образна мова

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте...,

що підказано згадкою у цьому псалмі про закування царів та «славних» у залізні кайдани, про мечі, про помсту.

Цікаво відмітити, що і богоchorчі мотиви цього твору мають свої моделі в псалмах. Повернемось до Заповіту:

Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.

Як інтертекст до цього місця можемо назвати псалом 88 (87)², добре відомий поетові, оскільки належав до божественної служби (утреня).

В ньому ідеться про те, що псалміст лежить у гробі, мов ті трупи, що про них Бог вже не згадує: «Умістив ти мене в глибочезну могилу, до пітьми в глибинах на мене лягла Твоя лють» читаємо у стихах 7-8 цього псалма.

Шевченко лише здійснив взаємну зміну ролей, не Бог не хоче пам'ятати про лежачого в могилі, а сам померлий відмовляється пам'ятати про Бога, доки не буде встановлена справедливість на землі.

«Чи ти чудо вчиниш померлим? Чи трупи встануть і будуть хвалити тебе?» – питает псалміст (стих II). На це відгукується поет, – його душа полине аж до Бога, молитись, коли станеться чудо відтворення

божої справедливості на землі. Таке чудо могло статись, звичайно, лише у творі поета-романтика. Псалми щодо цього більш реалістичні.

Далі у Заповіті читасмо:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Ці рядки є до певної міри автоцитатою, вони перегукуються з такими рядками із вірша «І мертвим і живим»: «Настане суд, заговорять і Дніпро, і гори. І потече сторіками Кров у синє море Дітей ваших», адресованими еліті..

У «Заповіті» поет звертається до народу України, закликаючи здобути волю, розірвавши кайдани російського самодержавства. Про цю загальну спрямованість твору ми писали вже на початку цього розділу. До речі таку інтерпретацію даних рядків дав вже Драгоманов: «Воля та більш усього національна і державна».

Ідея освячення, окроплення кров'ю всього, що потребує божого благословення, зустрічається в Біблії, як в Старому, так і в Новому завітах. Про такий дух Старого Завіту нагадує апостол Павло у своєму «Посланні до єреїв» (глава 9, 16-22 стихи):

«Бо де заповіт, там має відбутися смерть заповітника, заповіт бо важливий по мертвих, бо нічого не варт він, як живе заповітник. Тому і перший заповіт освячений був не без крові. Коли бо Мойсей

сповістив був усі заповіді за Законом усьому народові, він взяв кров козлів та телят із водою й червоною вовною та з ісопом, та й покропив і саму оту книгу і людей, приказуючи: «Це кров заповіту, що його наказав для вас Бог!».

Так само і скинію і весь посуд служебний покропив він кров'ю.

І майже все за Законом «кров'ю очищується, а без пролиття крові немає відпущення».

Остання строфа Заповіту звучить так:

І мене в сім'ї великий,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом.

Незважаючи на її видimu прозорість, ця строфа піддається найтяжче інтерпретації. Яку «сім'ю велику, вольну, нову» мав на увазі поет? У радянській критиці стало майже шаблоном вважати це провіщенням «сім'ї» радянських народів. Але це неісторично. На відміну від Драгоманова, чиє політичне мислення викристалізувалось значно пізніше і під іншими впливами, Шевченко не був федералістом. Він прагнув незалежної України. До такого висновку приводить нас знов-таки порівняння закликів із Заповіту з перекладеними ним же псалмами.

Маємо на увазі 132-й псалом, переробку якого ми здираємо не тільки в циклі «Давидові псалми», але також і в Букварі 1860 року³.

Первісний біблійний текст в українському перекладі звучить так:

1. Пісня прочан. Давидова. Оце таке добре та гарне таке, щоб жити братам однокупно!

2. Воно як та добра олива на голову, що спливає на бороду, Ааронову бороду, що спливає на кінці одежі його!

3. Воно як хермонська роса, що спадає на гори Сіону, бо там наказав Господь благословення, повіковічне життя!

У псалмі єврейський народ розглядається як релігійна спільнота, символом чого виступає первосвященик Аарон та освячена олива з храму, і одночасно це спільнота національна, політична, на що натякає слово Сіон, назва гори, де був зведений Давидів палац – символ єврейської державності (див. сучасне слово *сіонізм*).

З оригіналу Шевченко виділяє один момент, а саме поетизацію спільності, окреслену, як щасливе співжиття з братами в общині народу. Саме це і є основний момент, який зачарував поета – можливість сприйняття народу, як сім'ї.

До речі, якщо прийняти до уваги, що за діагнозом з погляду соціоніки Шевченко був етико-сенсорним інровертом, це й не дивно. Бо цей тип (відомий під літературним псевдонімом «Драйзер») послідовно поділяє людей на своїх і чужих, до перших він щирій і відкритий, до других – скритий, недовірливий. А що Шевченко був саме таким, переконаємося, зіставляючи його ставлення при першій

зустрічі до Пантелеймона Куліша, якого він вважав своїм, і до Костомарова, дворянського сина, до якого він ставився холодно, з яким заприятелював тяжко і якого досить скоро забув.

Ось Шевченкова обробка 132-го псалма. Порівнюючи її з біблійним текстом ми помітимо, що Шевченко додав багато від себе, ніби радіючи, що відкрив у книзі псалмів текст, близький до його душі:

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити?
Яко миро благовонне
З голови честної
На бороду Аароню
Спадає росою,
І на шитії омети
Ризи дорогої;
Або роси єрмонськії
На святії гори,
Високії сіонськії,
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі і людям, –
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихих,
В сем'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

Тут дуже багато свого, шевченківського. Звичайно, в дійсності немає високих гір сіонських, існує єдиний невисокий горб у Єрусалимі, так названий; а люди не названі в Святому письмі братами Божими, у 132-му псалмі немає пантеїстичних акцентів, люди, рослини і тварини не поставлені на один щабель. Більше того, православна теологія вважає, що рослини і тварини тільки на те створені, щоб людина їх використала для себе. Але Шевченко був поетом, а не теологом, і в такі тонкощі не вдавався. Поетові йшлося про те, щоб прославити сім'ю, велику сім'ю свого народу, що носить боже благословення. А цію сім'ю обов'язково буде сім'я вільного українського народу, сім'я його земляків.

Остання строфа підказана безперечно також псалмами. Опрацьовуючи псалм 12-ий, який завершується піснею вдячності єреїв Богові за своє спасіння, Шевченко уявляє момент своєї посмертної долі, що і його, співця свободи, український народ прославить, пом'яне «незлим тихим словом». Звичайно ні в псалмі 12-му, ні у псалмі 132-му епітета, відповідного до слова «тихий», немає. В обох переробках цей епітет шевченківський. Саме таким був він сам і в глибині своєї душі до цього прагнув, а акцент страшної помсти, прославлення повстань і кровопролиття, за які його так хвалила радянська критика, був виразом непримиримості до зла і несправедливості, які були також притаманні його натурі.

Отже, порівнюючи псалми, опрацьовані Шевченком, з його «Заповітом», ми дійдемо й до розуміння особистості поета.

РОСІЙСЬКІ ПОВІСТІ ШЕВЧЕНКА

Сучасники іноді зіставляли повісті Шевченка, написані на засланні, з прозою Гоголя, і це зіставлення було не на користь російських повістей Шевченка. С. Т. Аксаков навіть переконував Шевченка відмовитись писати прозу, бо як він відмітив у листі до нього, Шевченко по природі лірик, «елегіст», і в прозі «його гумор невеселий, а жарт не дуже кумедний». Вже в радянський час Марієта Шагінян вважала, навпаки, що знайомство з Гоголем, який визначив новий рівень в російській прозі, примусивши її остаточно відмовитись від сентименталізму, романтики і розтягнутості розповіді на зразок творів Марлінського, могло б зробити твори Шевченка більш новочасними¹. На нашу думку справа зовсім не в цьому. Хоч Гоголь і помер у 1852 році, коли Шевченко був на засланні, у спадщині Шевченка знаходимо посилання майже на всі твори Гоголя, і жоден з них не залишив поета байдужим. Навпаки, у ряді творів Шевченка знаходимо інтертекстуальний зв'язок з творами Гоголя, і це не тільки в поемі «Гайдамаки», де

убивство Гонтою власних дітей змальоване під впливом сцени покарання Тарасом Бульбою сина Андрія за зраду, але і в його прозі, зокрема у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», в якій відносини оповідача з його слугою нагадують відносини Чічікова та Селіфана, а побут родини поміщиків, як родички героя, так і ротмістра Курнатовського, нагадує життя неробів, які забавляються грою у карти, або живуть у розпусті, як це знаходимо у повісті Гоголя «Мертві душі». Відомо, що Гоголь мав намір у другій частині «Мертвих душ» протиставити негативним персонажам ідеальні образи діяльних, чесних і розумних поміщиків. Побачивши, що це в нього вийшло непереконливо, він спалив свій твір. На відміну від нього Шевченко в епізоді до вищезгаданої повісті відмічає, що під впливом дружини, вчорашньої дівчини-кріпачки, гусар Курнатовський цілком змінився, перебудував поміщицький палац, відмовившись від усього зайвого, зробленого без смаку, відмовився від гри в карти і від пияцтва, а лакея Трохима послав на власний кошт учитись у гімназії. Такий кінець повісті досить відмінний від еволюції поміщиків у поетичних творах Шевченка і пояснюється частково настроями Шевченка на засланні. У більшості цих творів, написаних у добу, коли Шевченко, як він визнав у листі до А. І. Толстої від 9 січня 1857 року, «став бездоганним християнином», він прагнув учити людей прикладами добра, доброчесності². Позитивні персонажі переважають і в повісті «Близнеци», і в

повісті «Наймичка», і в повісті «Капітанша». В останній з них колишній солдат Туман, згодом власник зажіджого двору, одружується з дівчиною, яку збезчестив офіцер, виховує її доньку, яка згодом виходить заміж за гуманного поміщика.

Різниця між прозою обох письменників пояснюється не тим, що Шевченко не мав відповідної моделі, а тим, що природа його таланту була своєрідною, оскільки йому не вистачало динамічного бачення життя. Як і в Лесі Українки, проза слабша від лірики та драматургії, обидва письменники-класики бачили життя переважно у сутічках. Шевченко постійно тяжіє до суті, до узагальнення, подробиці його мало цікавлять. Тому, як вже помітив Франко у своїй праці про «Наймичку», пейзажі у Шевченка досить узагальнені, бо йому ідеться про те, щоб подати ідеальний образ України, пам'яттю про яку він жив. Жіночі образи мало індивідуалізовані, кожна його «героїня» – це ідеальний образ української красуні, і якщо автор все-таки дозволяє собі дати певний конкретний штрих, то він підказаний твором образотворчого мистецтва. Взагалі у повістях Шевченка знаходимо багато зіставлень певної картини природи або певної місцевості із зображеннями у творах мистецтва, а це у деякій мірі утруднює їх читання. Шевченко, будучи сам малярем і графіком, прекрасно знав світове мистецтво, античне мистецтво, російське і західно-європейське мистецтво своєї доби. Ось, наприклад, у листі до Сергія Тимофійовича Аксакова він пише

про те, що Калам мав величезний вплив на російських пейзажистів³. Оскільки в радянську добу не вважалось бажаним писати про західні впливи на російських митців, то й ім'я цього швейцарського маляра мало кому відоме. А Шевченко порівнює з картинами Калама не тільки малюнки, а навіть українські пейзажі. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» читаємо (переклад наш): «Скоро настала ніч, тиха, тепла і темна. Дивовижна ніч! Червонуваті зорі здавались більшими від звичайного і якось особливо гарно горіли на темному тлі. Чарівна ніч! Таким чарівним ночам звичайно передує гайний весінній дощ, а це не рідкість у Малоросії. Шкода, що не було місяця. Я його люблю: повний, круглий, рум'яний, перетятий протяжними золотими хмарками, що підіймається у якомусь завороженому тумані над ледь потемнілим горизонтом. Якою не є прекрасною, чаруючою місячна ніч у природі, але на малюнку художника, як, наприклад, Калама, вона ще більш зваблива, прекрасніша. Високе мистецтво – так принаймні я вважаю – сильніше діє на душу людини, сильніше, ніж сама природа. Яка ж незбагненна божественна таємниця прихована в цьому витворі руки людини? У цьому божественному мистецтві?»⁴.

Ця невелика цитата суперечить всьому, що писалось у часи застою про естетику Шевченка. Великий Кобзар не тільки порівнює природу свого краю з чужим, не вітчизняним витвором мистецтва, а й ставить мистецтво вище від дійсності. Це неза-

перечний доказ романтичної та ідеалістичної естетики Шевченка. В такому ж дусі продовжує автор повіті свої міркування: «Творчістю називається ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого художника. Вони наші брати у плоті, але натхненні згори, вони уподоблюються янголам Божим, уподоблюються Богові. І тільки їх стосуються слова пророка, тільки їх створив Він по своєму образу і подобію, а ми – потворний натовп і нічого більше».

Повість написана від імені якогось кобзаря Дармограя. Оповідач себе до цих обранців не зараховує. Це є наслідком бажання писати так, щоб ніхто не звинуватив його, що він порушив царську заборону писати та малювати. Але самі ці міркування свідчать про те, ким був насправді автор, і чому він у цих повістях волів постійно у змалюванні зовнішнього світу переважно посилятись на твори мистецтва. Післяшевченківська література народницького спрямування, глибоко закорінена в «тут» і «тепер», постійно зайнята соціальними та національними проблемами, не сприйняла цю високу візію щодо природи мистецтва і психіки творця і лише вустами Богдана Ігоря Антонича, ще один український поет наважився заявiti, що мистецтво виражає небуденний досвід дійсності. Однак саме такою концепцією продиктована і техніка зображення природи і зовнішності людини у Шевченка. Приціл його – прекрасне, головно краса всього, що знаходиться на його рідній землі. Для нього єдине

можливе зіставлення – це найвищі зразки світового мистецтва. Це ніщо інше, як розуміння романтиками символу, піднесення земного до рівня небесного.

Повісті Шевченка дозволяють нам пізнати не тільки мистецький напрям, але і тип особистості, до якого він належав. З цього погляду найбільш показовим є його вщерть заповнена автобіографічними елементами повість «Художник».

Ніде у своїх прозових творах Шевченко не розкриває свою ідентичність. Подекуди користується ініціалом «Ш.», а іноді, як у творі «Художник», його характеризує оповідач, не називаючи імені. Але цілий ряд сюжетних деталей дозволяє зробити висновок, що оповідач – це молодий мальяр Іван Сошенко, а неназваний його знайомий з Літнього саду в Петербурзі – це сам Шевченко, на початку розповіді ще учень мальяра Ширяєва, а далі вже учень Академії мистецтв.

Аналіз повісті Шевченка «Художник» вимагає певної уваги, щоб відріznити реальні спогади від художнього вимислу. Адже тут знаходимо багато сюжетних деталей, які є відображенням лектури Шевченка, причому сам автор подає ключ до розшифровки, бо називає цілий ряд творів, з якими він ознайомився під час свого життя вже вільної людини в Петербурзі. Ці заголовки корисні і для розуміння його літературних смаків взагалі, і для вибору тем його творів, написаних саме в ці роки. І як не дивно, ці твори належать переважно до англійської літератури XVII-го, початку XIX століть.

Ми не дивуватимемось, що в більшості його творів, навіть віршованих, мужчини – підступні, а спокушені ними жінки – благородні, якщо приймемо до уваги, що до улюблених його творів належав роман Самюеля Річардсона (1689-1761) «Кларісса Гарлоу». Саме цим пояснюється, чому так багато місця у тексті займають листи героя. У цьому творі Річардсона героїня – ідеальна, а мужчина – лукавий. Шевченко, тип «Драйзер», був склонний до моралізаторства і вважав дуже корисною лекциєю роман «Векфільдський священик» Олівера Голдсміса (1728-1774), що належав до жанру дидактичного роману. В ньому зображений благородний священик, який стойко, по-християнському переносить всі удари долі. Крім того Голдсміс, автор книги «Історія живої природи», був великим любителем пейзажів. У повісті «Художник» згадується цілий ряд романів, зокрема історичних Уолтера Скотта, у тому числі і роман «Квентин Дурвард» (1823), у якому увагу автора привернула постать французького короля Людовика XI-го. У рукописних варіантах повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» ми бачимо, що саме такі історичні романи західних письменників, як от «Квентин Дурвард», примушували Шевченка задумуватись над тим, що повстання Гайдамаків не було чимось надзвичайним, криваві події відбувались в історії західних країн, а історія України відрізняється хіба тим, що тут все це було справою цілого уярмленого народу. До інтертексту «Гайда-

маків» належать однак не тільки романи Уолтера Скотта, але і книга-есе Едуарда Гіббона (1737-1794) «Історія занепаду і зруйнування Римської імперії», яку він вперше побачив у Брюллова в французькому перекладі, відомому в Росії, і для прочитання якої він спеціально вивчив французьку мову. Яскраві сцени падіння Риму, грабування багатств патриціїв, доля вчораших рабів, що перейшли на бік варварів-завойовників, безперечно зацікавили Шевченка, тим більше, що частина цих нападників-готів напливала зі Скіфії.

Творчість Шевченка варто прочитати на тлі російської та польської літератури, на тлі українського фольклору і на тлі Біблії. До важливого інтертексту його творчості належить і англійська література доби сентименталізму і романтизму.

Зокрема події повісті «Художник», в якій молодий художник, закоханий у свою сусідку, яку спокусив мічман і яка завагітніла від нього, одружується з нею, щоб врятувати її від ганьби, а потім спивається і божеволіє, нічого спільногого з справжнім життєписом Шевченка немає, це навіяне англійською літературою. Натомість щодо дійсних подій, щодо того, з якою відданістю доглядав молодий маляр хворого на тиф Брюллова і сам заразився цією хворобою, яка атакувала його серце (тому він і помер передчасно), про все це немає у повісті ані слова. Навпаки, з характерною для нього делікатністю, Шевченко, хоч і згадує про хворобу Брюллова, але нібито молодий художник у той час

до свого обожнюваного ним учителя навіть не заходив. Єдиною точною інформацією є те, що Брюллов помер в Італії.

У повісті «Художник» Шевченко склав справжні гімни на честь дружби. І немає чому дивуватись, бо етико-сенсорний інроверт нічого більше не цінить як безкорисну дружбу. В уявному листі до оповідача (Сошенка) автор розповідає про своє тимчасове розставання з приятелем Василем (Вілею) Штернбергом. Штернберг приходить додому радісний, що його запрошує на літо губернатор Оренбурзького краю, а автор листа, тобто сам Шевченко, від цього в розпачі. Він вигукує: «Що я буду робити без тебе? Як я буду жити без тебе? – спитав я його крізь сльози». А далі визнає: «Я тепер майже не буваю вдома. Скука і пустота без Штернберга».

Якщо психологічно пояснити цей стан, то слід прийняти до уваги, що етико-сенсорний інроверт саме тому тяжко переносить самотність, що сам розважатись не може, і його охоплює на самоті сум. Натомість у товаристві веселих людей він ніби оживає. Саме тому йому і потрібний добрий друг, щоб розвіяв цю печаль.

Григорій Грабович у своїй відомій праці «Поет-міфотворець» намалював Шевченка петербурзького періоду як роздвоєну особистість: з одного боку – це світський лев, улюблений салонів, а з другого – народний пророк. Нам такий портрет видається трохи надуманим. Народним трибуном Шевченко став дещо пізніше, коли, повернувшись на Україну і

живучи в поміщицьких домах, усвідомив правду щодо соціальних відносин на Україні. А світським денді він ніколи не був, недарма він критикує портрет Пушкіна, зроблений Кіпренським, оскільки останній змалював денді, а не поета. Шевченко добре почував себе у веселому товаристві художницької богеми, центром якої був сам Брюллов, поміж людей, які його любили, були до нього доброзичливі, сприяли викупу його з кріпацтва, вважали його рівним собі. А серед «великого світу», де розмовляли французькою, Шевченко, мабуть, не почував себе добре, про це свідчить його міркування про світських дам. Шевченко підкреслював, що йому імпонує вихованість, рафінована поведінка цих дам, які прекрасно уміють опановувати свої емоції. Це йому подобалось, бо він сам волів приховувати свої емоції перед людьми, про що свідчить надзвичайна ввічливість і стриманість тону його листів, головно тих, які він писав російською мовою. В українських листах, написаних «своїм», він більш щирій і безпосередній. Щодо товариства дам з високого світу, він відмічає у повісті «Художник»: «Дурень і розумник, флегматик і сангвінік – це рідкісні явища і навряд чи вони існують між ними. Це мені безмежно подобається. Але ненадовго. Це може внаслідок того, що я народився і виріс не між ними і своїм вихованням на гріш я зовсім не можу рівнятись з ними. І тому, незважаючи на чаруючу привабливість їхнього життя, мені більше подобається сімейний побут простих людей, таких,

наприклад, як мої сусіди. Між ними я цілком спокійний, а там ніби чогось все боїться. Останнім часом я навіть у Шмідтів почиваю себе незручно»⁵. Оце є правдивий портрет Шевченка, решта – безпідставні гіпотези. Як вище відмічалось, і в цьому творі надибаємо на випадок спокушення дівчини бездушним мужчиною.Хоча таких випадків у житті було скільки завгодно, введення його в цей твір ніби ззовні, без глибшого аналізу переживань самої Паши, який тоді було не більше 16 років, вказує на те, що це чисто літературний прийом, призначений для відповідного сентиментального оформлення сюжету. Таких сюжетних ходів знаходимо досить багато в його прозі, вони наявні іноді просто як сюжетний мотив, як, наприклад, на початку повісті «Близнеци», де з матір'ю близнюків так і не знайомимось, дізнаємось тільки, що вона покінчила життя самогубством.

Критик може дошукуватись в таких ситуаціях соціальних причин. Мічман з твору «Художнику» був офіцером флоту, отже дворянином, а неписьменна Паша з міщанської родини – донька цілком звироднілого п'яниці. Але надмірно наголошувати на цьому аспекті не слід. Автор скоріше всього наголошує на благородстві молодого художника. Натомість у повісті «Княгиня» соціальний аспект цілком відсутній, бо ж героїня також дворянського роду і законна дружина молодого князя-мерзотника. Оскільки етико-сенсорний інроверт – людина, яка не в стані переносити грубість, насильство, неспра-

ведливість, нечесність, готова на усякі жертви, щоб відмовитись від людини, в якої вона відкрила такі риси, то доведеться припустити, що Шевченка глибоко вразили такі конфлікти, в першу чергу з причин його особистості, тобто з причин наральних. А вже соціальні і національні аспекти виводились з моральних, посилюючи драматизм ситуації.

Якби цього не було, то Шевченко міг би просто писати про зведениць, як писав Квітка-Основ'яненко в повісті «Сердешна Оксана», який задовольнився єдиним твором на цю тему і використав його, щоб картати свою легковажну героїню, наївну і водночас жадібну багатства.

Шевченко співчуває завжди жінці, картаючи насильство, сексуальну агресивність мужчин. Але йому ідеться не тільки про незахищеність жінки. Йому ідеться також про материнство. Недарма ж, почавши від Катерини, яка кинулась у воду, не питуючи себе, що станеться з її дитиною, він завершує гімном материнству в «Марії». Про фемінізм Шевченка можна сказати словами Гете з драматичної поеми «Фауст»: «Вічно жіноче підносить нас угору».

У листі до Варвари Репніної від 1 січня 1850 р. Шевченко писав про те, що в цей період він читав майже виключно Євангеліє. У зв'язку з цим він зазначає: «Раніше я думав аналізувати серце матері по життю святої Марії, непорочної матері Христа, але тепер і це зарахується мені як злочин». «Як сумно я стою перед людьми. Нікчемні матеріальні

потреби у порівнянні з потребами душі – а я тепер кинутий у жертву і тій, і другій»⁶.

Думка написати поему про материнство переслідувала поета весь час в роки заслання. Не наважившись з вищезазначеної причини писати прямо про Марію, він повернувся до давнішого свого твору, переробивши його прозою російською мовою.

Повість «Наймичка» – твір, примітний у багатьох відношеннях. По-перше, це, подібно до роману Гюстава Флобера «Мадам Боварі», самохарактеристика автора-мужчини у жіночій іпостасі. Лукія наділена тією ж сором'язливістю, притаманною автору⁷, згадаймо як довго ходила вона біля дому Якова Гирда перед тим, як наважилася постукати в двері. Але за цією соромливістю криється велика сила духу, надзвичайна твердість характеру і спроможність до безмежної відданості. Як вже зазначалось, Тарас Шевченко належав до соціонічного типу етико-сенсорних інровертів, сором'язливих саме внаслідок великого почуття самоповаги, але водночас і сильно вираженої обережності. Саме цим пояснюється, чому тільки умираючи, відважилася Лукія признатись Марку, що вона його мати.

Однак, аналізуючи цей твір, слід враховувати і певні літературні впливи. Зокрема вплив роману Олівера Голдсміса «Векфільдський священик» (1766), який згадується неодноразово в повісті «Художник». В цьому романі розповідається, як власник хати, в якій жив священик, викрадає під-

ступним способом його доньку Олівію. Він з нею позірно вінчається при сприянні нечесного священика. Це була взагалі тактика цього бабія, який потім, коли жінка йому набридла, намагається збутися її, віддаючи її за когось іншого. Він це вже зробив 6-7 разів. Олівії вдається втекти від пана Гирнхілла, але останній на цьому не зупиняється, а робить все можливе, щоб ув'язнити священика в тюрму боржників. Отже в центрі уваги автора дівчина-жертва, наївна та невинна, і мужчина-мерзотник. Це саме стосується і повісті «Наймичка». Але, якщо у поемі «Наймичка» ми мало знаємо про спокусника, батька Марка, то в одноіменній повісті він змальований досить детально. Нам здається, що оте наближення персонажа, його більш буденне трактування свідчить про наявність впливу згаданого роману Голдсміса, а також і інших творів англійської прози на подібну тематику, тоді як змалювання спокусника лише чорними фарбами, як, наприклад, портрет офіцера в поемі «Катерина», це вже типово Шевченківське.

Це безкомпромісне засудження аморальності більш відповідає принципам романтизму на противагу сентименталізму.

Вище ми схарактеризували російські повісті Шевченка. Читаючи їх після його віршів доби «трьох літ», такого яскраво бунтарського періоду, тяжко повірити, що ці твори писала одна і та ж людина. Повісті – сентиментальні, в них багато персонажів із надзвичайними чеснотами, помітне тяжіння до

провінціального мирного життя, ідеалом якого може служити життя пасічника або сільського попа чи вчителя. А з другого боку, є якісь виродки, потвори, як, наприклад, син драгуна (Зосим Сокира з повісті «Близнеци»). Він морально занепав у насолодах життя у війську. Те, що військо досить несприятливе середовище для розвитку чеснот, помітили різні письменники. Л. М. Толстой виражався у тому розумінні, що «войско разращает». Але Толстой ніколи не звів би розвиток людини до одного фактора. У нього на людину впливають різні чинники, і він вважав, що нема тільки добрих або тільки розумних людей. Є люди, які частіше бувають добрі, ніж погані, і навпаки частіше розумні, ніж дурні, і навпаки. А Шевченкові неодмінно треба було мати опозицію чорно-білий. Тому він і не приймає до уваги наслідковість, адже «білий» Савватій і «чорний» Зосима – сини одного батька і виховані в дитинстві в одному і тому ж середовищі – в ідеальній родині Никифора і Прасковії Сокири.

Коли читаємо повість «Близнеци», як і інші повісті Шевченка, впадає в око, як ми вище відмічали, чисто міщанська мораль, вихвалення конвенціональної моралі середніх прошарків суспільства, а найбільше – християнських чеснот. При чому це не результат багатоголося, тобто тенденції говорити не від себе, а виражати погляди допустимої людини іншими поглядами, ніж погляди автора. Ні, ці погляди виражають персонажі, схарактеризовані

оповідачем як зразкові. Ось кілька цитат з того ж твору «Близнецы». Подамо їх в російському оригіналі.

Ось характеристика Никифора Сокири: «Ко всем его прекраснейшим качествам принадлежит его найпрекраснейшее качество: он был в высокой степени религиозен. Любимейшим его чтением был Новый завет. Он всем сердцем своим и всем помышлением своим сознавал и глубоко чувствовал священные истины евангельские. Каждое воскресенье и каждый праздник он ездил к обедне с женою в соборный храм Благовещения. Вместе с прекрасной гармонической архитектурой храма на него действовало и пение семинаристов. Но когда поставили в храме новый иконостас, гармония архитектуры исчезла. И он стал ездить к обедне в Успенскую церковь, в ту самую, в которой в 1654[г.] генва[ря 8] дал присягу Зиновий Богдан Хмельницкий со всякого чина народом на верность московскому царю Алексею Михайловичу. Но когда, возобновляя исторический памятник этот, из шести куполов уничтожили пять, экономии ради, то он стал ездить к Покрову. Церковь во имя покрова, неуклюжей и бесхарактерной архитектуры, воздвигнутая в знамение взятия Азова П[етром] П[ервым], полковником Переяславским Мировичем, другом и соучастником прокли나емого Ивана Мазепы...

Иногда он рассказывал с такими подробностями про Даниловича и разрушенный им Батурина, что

Прасковья Тарасовна наивно спрашивала мужа: «За что ж она его покрывает?»⁸.

Тобто, чому Богородиця покриває своєю покровою Мазепу, столицю якого – Батурин – було знищено сподвижником Петра Меншиковим після того, як під час Полтавської битви став відомий союз Мазепи з шведським королем Карлом XII-м. Знаючи, що в містерії Шевченка «Великий льох» навіки проклята душа дівчини за те, що напоїла коня Петра I-го, а дівчина власне була ще недолітком, «як Батурин славний Москва вночі запалила», а інша душа була проклята за те, що вповні (тобто з повними відрами) перейшла шлях Богданові, коли він їхав у Переяслав Москві присягати, отже, знаючи це, нехотячи питаєшся, чи справді Шевченко у своїх російських повістях не тільки став дуже набожним, але і змінив свій погляд щодо історії України.

Ні, мабуть, не так. Тільки душа поета була пошматована. Його підсвідомість і його свідомість не могли ладити між собою, коли йшлося про те, чи іти на компроміс з владою хоча б заради того, щоб мати право писати і малювати, і хоча б у такий спосіб повернути собі окрадену волю. Цілком слушно в розвідці «З секретів поетичної творчості» Франко відмітив, вважаючи поетів окремим психічним типом, що їх основною прикметою є еруптивність підсвідомості. Оскільки Шевченко в цей період знаходився у стані пригніченості, підсвідомість, яку він всілякою ціною бажав приборкати, виявила себе

не в цих дуже «автоцензуваних» повістях, а в його малярстві.

Нешодавно в Україні мала місце сенсаційна подія. Григорій Грабович опублікував і проаналізував на сторінках журналу «Критика» автопортрет «голого» Шевченка⁹, точніше з оголеними геніталіями. Дуже цнотливі спеціалісти Шевченківської спадщини знали про цей портрет, але якось соромились його обнародувати.

Тип «Драйзер», до якого належав Шевченко, дуже любить елегантно одягатися і дивитися в дзеркало. Ясна річ, автопортрети робляться митцями, дивлячись у дзеркало. На згаданому рисунку його фігура досить чепурна, чоловік іде ніби понад морем. Це скоріше всього Аральське море, де в 1848-49-х роках Шевченко брав участь у науковій експедиції, завданням якої був опис цього моря. Оскільки службова праця вимагала від Шевченка, як дипломованого художника, рисувати побачене, то збереглось багато його начерків цих пейзажів, і тут сумніву щодо датування бути не може. Що намальований сам Шевченко, знову сумнівів немає, оскільки обличчя, вираз очей точно повторюють інший його автопортрет. На рисунку підкреслено його заняття художника, бо ж на плечі має торбу, яка могла служити для ескізів. «Драйзерівське» любування розкішним одягом наявне у тому, що на голові у нього якийсь екзотичний убір, що нагадує використані ним у малюнках гарні головні убори інших епох. Те саме можна сказати і про чоботи, які

носили військовики і які знаходимо у серії його малюнків «Історія Суворова». Кирея, накинута на плечі, має також щось історичне, вона подібна до тоги, що з'являється у тематичних творах, створених під впливом академічної школи живопису, яка його формувала як художника. Цей опис запозичений нами з статті Григорія Грабовича «Прихований Шевченко», надрукованої ним як коментар до цього незвиклого автопортрета у журналі «Критика». Менш однозначною є мотивація, яку подає Грабович для цього загадкового портрета. Цитую його слова: «Отже стать поета оголена, не прихована ні торбою, ні тогою, ні чимось іншим, натомість майже зовсім прихована інша, ключова частина його людської подоби: очі. Він дивиться прямо на нас, але його очі в рембрандтівській тіні – і значущість його погляду не ясна до кінця. Чи запрошує він нас поглянути на його людськість – Ecce homo – в дусі тих ренесансних майстрів, що показували Христа чи як немовля на руках Мадонни, чи при Його хрещенні, чи на хресті таки зі статтю, з геніталіями, підкреслюючи Його людськість і автентичність і водночас відкидаючи середньовічну парадигму гріховності тіла? Чи трохи глузує з нас? – мовляв, ви бачите мене оголеним, але чи ви мене насправді бачите? Чи, як порядні люди, тільки шокуєтесь голизною? А може, гадаєте, що поет – тим паче Батько, Пророк – не має статі? Чи може він попередньо натякає на тему, яка буде центральною в його пізнішій поезії – де в

універсальному плані оголеність нас усіх дефініє «ми серцем голі догола» («Во Іудеї во дні они»)».

На ці питання Грабович пропонує деякі відповіді, між іншим, що це була стратегія його виживання на засланні, це акт ствердження його свободи дії, творчої незалежності, ідентичності як такої, він цим автопортретом підкреслює, що він творець, отже безсмертний, маючи іманентну пророчу силу, тому і іде вперед, і домінує над пейзажем. Показуючи себе голим, Шевченко підкреслює, що не весь помре, незважаючи на те, що має тіло, як усі смертні.

Така інтерпретація нам видається трохи тріумфальною, оскільки вона суперечить взагалі сумній, часто безнадійній тональності його віршів періоду заслання і характеру його російських повістей, де він вже на крок від того, щоб відмовитись від усього, у що вірив, за що боровся.

Ми б запропонували трохи відмінну інтерпретацію цього малюнка. Від тривіальності свого оточення, такого відмінного від оточення благородних людей, серед яких він жив у Петербурзі, він тікає у світ фантазії, у світ мистецтва. Звідти і риси стилізації на даному малюнку, стилізації під персонаж іншої епохи, представника середовища артистів. Персонаж глибоко самотній, і тільки уява може врятувати його від цієї самотності, від оточення, неспроможного зрозуміти його. Це пояснює цілком «сконструйований» характер, модельований довільно на основі бажаного, а не реального сюжету і персонажів його оповідань. Це романтична «голуба

мрія», а не сурова реальність життя засланого і при-
ниженого. Тільки тут, у світі фантазії, він є абсолютно
вільний, не примушений прикидатися. Мужчина
сприймає таку свободу, як можливість повернутися в
стан адамового райського життя, відти і оголені гені-
талії. Нехай його полюблять таким, яким він є, а не
тим, яким змушений прикидатись. Тільки таке
повернення до природного стану може врятувати його
душу від відчаю. Нехай побудований ним світ – ілю-
зорний, але він наповнений почуттям людської гід-
ності, яку забрав від нього поліцейський нагляд. І
водночас це світ розкоші, світ щастя, якого зазнає хіба
що маленька дитина. Адже цей малюнок він робив
для себе. Це щастя, яке можуть дати органи чуття.
Якщо розібрati малюнок за юнгівською книгою
«Психологічні типи» (1921), а точніше за критеріями
соціоніки, то виясняється, що в стані розpacу інтро-
верт утікає в свій внутрішній світ, будує свій світ фан-
тазії¹⁰. Реакція типу «Драйзер» могла б бути реакцією
етика, як вродженою функцією цього типу. Але
«Драйзер» виробив у собі сенсорику, якою особливо
пишається. Отже його вторинна реакція буде саме
такою, реакцією сенсорного інроверта, його крайнім
рятунком. Така надзвичайно сором'язлива людина,
яким ми знаємо Шевченка з його автобіографічних
повістей, саме в такий спосіб могла реагувати на
надзвичайний тиск зовнішнього середовища.

На щастя, доля склалась інакше. Шевченку
вдалось вирватись з цього пекла і з новими свіжими
силами кинутись у вир суспільного життя, як і нале-

житься етику, людині, прив'язаній до світу людей, і, особливо, до своїх друзів. Він врятувався від розпачу, але дорогою ціною, ціною тяжкої хвороби серця, внаслідок якої він помер відносно молодим. Як пізніше показують його автопортрети, із заслання він повернувся передчасно постарілим, цілком відмінним від його вигляду на обговорюваному автопортреті. Глибокий жаль до самого себе, який супроводжував його всі ці роки заслання, це є той стрес, який викликав і зміну вигляду, і смертельну хворобу.

На такому тлі і можна зrozуміти цей незвичайний автопортрет, як і всю його творчість доби заслання.

Те, що він зберіг незмінним у ці довгі і тяжкі роки принижень, була велика всепроймаюча любов до свого народу, відчуття своєї місії, свого апостольського покликання по відношенню до цього народу. Це дало йому силу вижити, пережити всі приниження. Ілюзорний, свідомо сконструйований світ його російської прози, в якому все штучне, неприродне, навіть мова, якою він користується, – це друга сторона медалі тієї самої боротьби за самозбереження. Тому і його друзі, і знайомі, яким він після свого повернення запропонував цю прозу, не зрозуміли, недооцінили її. Але ж ці твори є також частиною його творчості, і належний психологічний аналіз їх на тлі вірогідної гіпотези про душевний стан поета, який їх породив, є дуже цінним елементом для повноцінного розуміння особистості і

своєрідності таланту Шевченка. Адже, як і все, що існує на світі, творець, тим більше геній, має не тільки світлі сторони, а також і тіні. Щоб це належно зрозуміти, досить порівняти цю тіневу сторону його творчості з певними деталями, що стосуються двох інших великих постатей української літератури – Івана Франка і Лесі Українки, які стали здобутком публічності за останні роки. В усіх цих випадках слід врахувати надзвичайну роль підсвідомості, як мотивацію художньої творчості, як світлих, так і тіневих її сторін.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ НАСЛІДУВАННЯ ПРОРОКАМ

З-поміж усіх книг Старого Завіту чи не найбільше цікавили Шевченка книги пророків, і «великих» і «малих». І це не повинно нас дивувати, адже серед романтиків Східної Європи месіанізм, характерний пророкам, мав великий успіх, і євангелісти постійно посилаються на них, прагнучи довести, що в житті Христа справдились саме передбачення пророків, тому Його і треба вважати справжнім месією. Василь Щурат намагався перш за все визначити аналогії між поетичними творами Шевченка і творами пророків¹. Проте цього, на нашу думку, не досить. Треба в такій же мірі визначити відмінності, бо тільки такий подвійний підхід дасть повне уявлення щодо місця Шевченка у традиції слов'янського месіанізму і щодо історіософії Шевченка в цілому².

А відмінності найбільш вбачаємо саме там, де позірно близькість найбільша. Саме тому ми вирішили проаналізувати Шевченківські наслідування пророкам, опираючись на ті культурні начала, з яких

розвинулось саме явище пророкування в цивілізаціях Близького Сходу.

У Старому Завіті часто згадуються люди, які були професійними провісниками майбутнього. Сказано навіть про спосіб, у який вони себе приводили у стан трансу. Але коли сьогодні говориться про пророкування, маються на увазі не ті особи, які за допомогою різних ритуальних засобів впадали у стан трансу, а визначні особи, які застерігали царів від можливих нещасть, змальовуючи майбутнє свого народу. А царям необхідно було сказати правду. Це переконання глибоко закладено в традиціях семітських і хамітських народів, і мало свої ритуальні засоби, приурочені до зустрічі Нового року. Шевченківські наслідування пророкам ідуть саме у цьому напрямі.

У дослідженнях румунського історика Мірчі Еліаде знаходимо згадування про типові для народів стародавнього Близького Сходу ритуали зустрічі Нового року, в яких обов'язково присутня націленість на оновлення світу завдяки поборенню сил Хаосу³. У давніх єгиптян ці сили уособлювались у постаті Змія темряви, а концепція відображення в обрядах коронації фараона. В інших народів цього ареалу такі обряди приурочені як до коронації монарха, так і до зустрічі Нового року, оскільки сам монарх керує ритуалом, як особа, яка відповідає за стабільність світопорядку, за добробут довіреного йому царства і за родючість землі. Обожнення монархів у

давнину було пов'язане саме з таким поглядом на їхні функції.

Євреї спочатку не сприйняли ці ідеї, й довгий час не мали монархів. Навіть коли первосвященик Самуїл переконав їх у потребі визнання авторитету царя, вони позбавили останнього божественних атрибутів. Натомість вважали царем світу єдиного Бога. В їхніх молитвах він і досі виступає як цар світу – «мелех гаолам». Яхве піднявся на престол завдяки перемозі над своїми ворогами – силами Хаосу.

Оскільки в єврейській релігії йдеться не про служіння богам, а про славу єдиного Бога, який безпосередньо втручається в життя людей і керує історією народів, то він і притягає людей до відповідальності за їхні, противні йому, вчинки. Звітували за кожний свій вчинок перед Богом і старозавітні єврейські царі. А якщо вони це забували, про це нагадували їм речники Бога – пророки.

Звітожної людини перед Богом мав місце раз у рік, протягом десяти днів після Нового року, в місяці Тішрі, коли за традицією відбулось створення людини, тобто між першим днем Нового року – Рош гашана – і днем очищення, днем Великого посту – Йом گакіпур, який зосереджує три принципи: берія – творення, дін – суд і тшува – відповідальність людини перед Богом.

Нагадаємо, що Шевченко належав до соціонічного типу етико сенсорних інровертів, відомих під літературним псевдонімом «Драйзер». Письменник Теодор Драйзер присвятив свій найбільш

відомий роман «Американська трагедія» опису пробудження свідомості юнака Клайда, який вкінці визнає перед судом свою відповідальність за убивство, будучи моральним винуватцем у смерті дівчини, бо не скористався з можливості її врятувати від утоплення. Цьому типу сенсорних інровертів характерне обурення проти неправди, як і гостре почуття власної гідності⁴. Отже Шевченко був особливо чутливим до місії пророків, які постійно нагадували можновладцям про вчинену ними неправду, спонукаючи їх до каяття, щоб отримати прощення від Бога і таким чином врятувати народ. Будучи переконаним, що пророк Єремія сам написав книгу, йому приписану, названу «Плач Єремії», Шевченко уособлював себе в постаті цього пророка, який тужить над руїнами Єрусалима⁵. Стан єврейського народу він переносить на стан українського у вірші, в якому звертається до столиці Богдана Хмельницького Чигирина, як символу колишньої величі вільної України. Ось уривок з вірша «Чигрине, Чигрине», написаного 1844 р.:

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно слізози трачу; заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце погноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу oddala.

В епіграфі до рукописної книги «Три літа», до якої належить і цей вірш, читаємо (в перекладі

сучасною українською мовою):

Батьки наші согрішили, але їх нема, а ми
двигаємо їхні провини,

Раби запанували над нами, і нема нікого, хто нас
врятував би від їхньої руки.

Князі наші їхньою рукою повішенні, лиця старих
не пошановано.

Старшина носить камінь млиновий, а хлопці під
ношею дров спотикаються.

Перестали сидіти старші при брамі, молодь свою
пісню співати.

Це стихи 7, 12, 13 та 14 з 5-ої глави книги, яка в
православній традиції має назву «Плач Єремії». В
цих рядках ідеться про вину та її наслідки. В цілій
книзі наголошується на тому, що всі гріхи походять
від тяжкого гріха, здійсненого Єрусалимом. Як ми
показали у розділі «І мертвим і живим», ціла
концепція історії України у Шевченка носить печать
саме такої інтерпретації її минулого. Цікаво
відмітити, що більшість наслідувань пророкам у
Шевченка написані на порозі Нового року. Отже,
поет взяв з єврейської релігійної традиції не тільки
інтерпретацію минувшини, як гріх з тяжкими
наслідками, але і розмову про Божий суд, гріх та
каяття саме під час святкування Нового року, як
ритуальне відзначення прощання з минулим через
очищення і сподівання на оновлення землі та
суспільства. Як видно, такі роздуми виникали у
Шевченка саме в ці дні, бо і вірш «Три літа»

складений 22 грудня 1845 року ст. ст. і має таке завершення»:

Добриденъ же, новий годе,
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злідням поклонитись.

Хоч і не названо тут безпосередньо російського царя, поет, безперечно, мав на увазі саме його, автора «указів», з якими пов'язувались безпідставні очікування людей на порозі Нового року, їх надія на покращання життя. Особу царя, як правителя країни, мали на увазі й пророцтва біблійних пророків. Ми не твердимо, що всі їхні тексти проголошувались напередодні Нового року, спочатку вони навіть не мали форми, яка нам відома. Плач Єремії складали різні автори, до книги Ісаї належали тексти принаймні двох різних авторів, переважала, мабуть, усна форма викладу, бо ж дієслова із значенням «читати», «кликати», «кричати» мають у давньоєврейській мові ту саму форму – «коре», а типоліогічно тексти пророків походять з ритуалу зустрічі Нового року. Невипадково 14-а глава книги пророка Осії є й дотепер ритуальним текстом – Йамім Нораїм – 10 днів покути на початку Нового року.

Те саме стосується 31 глави книги Єремії, 57 глави книги Ісаїї, всієї книги пророка Йони, 14 глави книги пророка Захарії.

Збірка «Три літа» писалась напередодні заслання. Сподівання щодо року 1846 не збулись. Навпаки. Після того, як «збліснув промінь у темному царстві», виникло «Товариство Святих Кирила і Мефодія», до якого у квітні 1846 року вступив і Шевченко, хмари згущуються у березні 1847 року, внаслідок доносу студента Петрова почалось слідство у справі «Товариства». У квітні 1847 року Шевченка було заарештовано. Період заслання, як свідчить його проза, є періодом тяжких не тільки фізичних, але і душевних мук поета. Жодних новорічних сподівань у нього не було і бути не могло, хіба що надія на власне визволення після смерті Миколи I-го, яке сталося у 1857 році.

Після ганебної поразки у Кримській війні, через яку і покінчив самогубством цар, правлячі кола Росії зрозуміли, що кардинальні суспільно-політичні зміни в Росії неминучі. Першим кроком нового царя Олександра II була амністія політичних в'язнів, у тому числі і декабристів. Шевченка було помиловано одним з останніх через персональну образу царя автором комедії «Сон». Шевченко повернувся у Петербург в середині 1858 року, саме в розгар гострої політичної боротьби, яка велась навколо питання розкріпачення селян. Аж до кінця свого життя, до лютого 1861 року, Шевченко борсався між надією і розpacем: вірити чи не вірити у можливість

селянської реформи. Три його наслідування пророкам відбивають саме ці суперечливі почуття. Першим було «Ісаїя. Глава 35» (Подражаніє). Дата написання 25 березня 1859 року. Це утопія. Далі з'явилось «Подражаніє Ієзекілю. Глава 19», датоване 6 грудня 1859. Отже вірш написаний напередодні Нового року. Розмову почнемо з нього.

Восплач, пророче, сине божий!

І о князях, і о вельможах,

І о царях отих. І рци:

«Нашо та сука, ваша мати,

Зо львами кліщилась, щенята!

І добувала вас, лихих!

І множила ваш род проклятий?

А потім з вас, щенят зубатих,

Зробились львища! Людей

Незлобних, праведних дітей,

Жрете, скажені!.. Мов шуліка

Хватає в бур'яні курча,

Клює і рве його. А люде...

Хоч бачать люде, та мовчать.

Отож львеня те дике! люте!

Підстерегли його, взяли

Та, закувавши добре в пута,

В Єгипет люде одвели...

Це початок твору. Порівняння з його взірцем свідчить, що Шевченко дуже близько тримається тексту, навіть таких деталей, як рабство царя Йоахаза в Єгипті і рабство у Вавілоні царя Іудеї

Йоакіма, на які натякає пророк. Але наявні певні характерні розходження. В оригіналі знаходимо: Щоб голос його (царя) не чувся на горах Ізраїлевих (стих 9), а у Шевченка: «Щоб не чуть було на світі того рику самодержавного владики, царя неситого». Така заміна знаменна – з одного боку, за допомогою узагальнення – «на світі» – уникається локалізації, а з другого, – вводиться уточнення «самодержавного владики», яке дає авторові можливість заміни особи: мовляв у тюрму вавілонську потрапив не цар маленької Іудеї, а цар-самодержець, можливо самодержець «всієя Росії».

На тлі такого натяку Шевченко вводить уже чисто суб'єктивну оцінку монархії, використовуючи епітет «неситий». Проте образна система початку твору, окрім порівняння представників династії з шуліками, взята з оригіналу. І оскільки подія, подібна до тієї, на яку натякає пророк Ієзекійль, тобто ув'язнення царя, в Росії не мала місця і навіть не передбачалась, подібність між текстом і дійсністю, яку має на увазі український поет, скоріше емблематична. Шевченкові йшлося про те, щоб ще раз висловити свою ненависть до «неситих» царів Росії, як це він зробив у творах «Царі» і «Неофіти».

Новизна вищезгаданого твору полягає у внесенні елементу пророцтва, відсутнього у 19-ій главі книги Ієзекіїля. У цій книзі попередня – 18 глава – повністю присвячена справедливості Божого суду. Однак висловлене в 19-ій главі почуття скорботи з

приводу того, що сталося, перетворює її на «жалобну пісню про князів Ізраїлевих». Династія царів Іудеї порівнюється із зрослим при водах виноградником, який гине внаслідок пересадження його в краї безводні і сухі.

Шевченко «позичає» деякі елементи цієї алгорії і надає їм цілком іншого значення.

Шевченко не має наміру оплакувати династію Романових – на це не було підстав. Але існувала певна історична аналогія, хоча б у тому, що вірш був написаний після катастрофи Кримської війни. Наглу смерть Миколи Першого Шевченко не вважає трагедією, і цим він відрізняється від іудейського пророка, який подібні події сприйняв як трагедію свого народу.

Ієзекіль не радіє з приводу нещаствя царів, а, навпаки, уподоблює царський рід до знищеної міцної лози. Шевченко ж пояснює його кінець органічною неспроможністю до дальнього росту. Ідея виражається за допомогою змін, внесених у ту ж алгорічну картину, і тому текст пророка у Шевченка не є «плачем» за минулим, а є візією майбутнього:

...Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
І львища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,

Уже червивий, і малий,
І худосильний.

Емоційне нагнітання помічається у введенні Шевченком образу вітру. У Ієзекіїля є ряд уточнень, з яких недвозначно випливає, що східний вітер, про який він згадує, – це царство Навуходоносора. Східний вітер (сусіднє царство) висушив виноградну лозу, тобто династію іудейських царів. Такого супротивника, який міг би знищити царську Росію, не було. Отже, образ східного вітру був для Шевченка позбавлений символічної вартості. Довелось змінити і напрям вітру і, зрештою, «на ходу» замінити образ вітру на емоційно сильніший і символічно значиміший образ – образ крові.

Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові.

Розглядаючи цей вірш у контексті цілої творчості Шевченка, можна припустити, що «вітер з поля» – натяк на народне повстання. Але цей образ далі не розвивається, страшний звір виявляється врешті-решт безсилим:

Плач великий
Воместо львичищого рика
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий та поганий,

Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!

Паралелі до цього місця в Ієзекіїля немає. Це явне самоцитування. Але воно цілком гармоніює з духом і поетикою біблійного жанру пророцтва. Адже йдеться про здійснення іманентної Божої справедливості, суду і кари за неугодні Богові діла земних володарів.

Не минуло і три тижні після написання цього переспіву, як Шевченко створив 25-го грудня 1859 року інший вірш подібного змісту: «Осія. Глава 14. Подражаніє».

Ми вже на порозі Нового року, а тему оновлення землі ще не вичерпано. Лишилася недоторканою тема України. Яким буде її місце на судилищі Господньому? Як поставити її проблему на тлі комплексу питань, наявних у книгах пророків: про гріх батьків і тягар провини, що гнітить синів? Як оцінити її місце: чи вона буде підсудна, коли судитимуть царя? Може й вона завинила? Чи виконав український народ своє моральне призначення, яке випливає з того, що він, як і всі інші народи, створений Богом?

Для того, щоб відповісти на це питання, слід було знайти спільний знаменник між двома рівняннями. Чи це можливо? Студіюючи главу XIV книги пророка Осії, Шевченко знайшов спільне між власним осудом гріхів України і осудом старозавітними пророками гріхів єврейського народу. Можливо це

випадковий збіг обставин, але навіть якщо це так, то він знаменний. Ця глава посідає важливе місце в ритуалі великого посту, коли віруючі, молячись, просять прощення своїх гріхів. Отже люди, які встановили єврейський ритуал, вважали, як і Шевченко, що цей текст особливо яскравий у плані ставлення народу до власного історичного шляху, а також у плані екзамену сумління окремої особи. Подібну роль відіграє в православному ритуалі 50-ий псалом, який традиційно вважається молитвою каяття Давида за свій смертний гріх. Характерно, що тут йдеться про каяття окремої особи, тоді як глава XIV Осії – це заклик до всього народу повернутись обличчям до Бога. Це якраз центральний пункт, який поділяє ці дві релігії.

Ідеться про зміну наголосу. Саме це відчув і Шевченко, для якого, як і для давніх пророків, доля особи невіддільна від долі народу. Гострота, з якою він це відчув завдячується між іншим і яскравості самого тексту, яка не зблідла протягом тисячоліття. Невипадково рух за національне і релігійне відродження в сучасному Ізраїлі – «баалей тшувा» – орієнтований саме на цю главу з Осії, яка кличе народ Ізраїлю, що спотикнувся через свої незаконні діла, повернутися до свого Бога і принести йому у жертву натомість биків хвалу з своїх уст.

Осія пророкував не в Іудеї, а в Північному царстві Ізраїль, де вплив релігій навколоїшніх народів був особливо сильним, головним чином під час правління царя Ахаба і його дружини Ієзебель,

доньки фінікійського царя Сидону. Вона запроваджувала в Ізраїлі обожнювання сил природи, отже язичество.

Як відомо, співвідношення староєврейського народу з єдиним Богом ґрунтувались, згідно з П'ятикнижжям, на свого роду обопільному «порозумінні», на контрактуальних стосунках між вищою і нижчою сторонами, формулювання яких, згідно з найновішими дослідженнями вчених, нагадує типологію порозумінь хеттських царів з сусідніми, значно слабшими державами. Це «порозуміння», на основі якого Бог обіцяє підтримувати єврейський народ, а він, в свою чергу зобов'язується визнавати Його єдиним Богом, виникло згідно зі Старим Завітом у дні пращура єврейського народу – патріарха Авраама. Проте Біблія згадує ще давніші порозуміння з Ноєм та Адамом. Непослух Адама, який покоштував забороненого плоду з дерева Пізнання, був свого роду порушенням угоди між ним та Богом. Так вважав, принаймні, пророк Осія, який заявив, говорячи від імені Бога: «Бо я милості хочу, а не жертви, а богопізнання більше від всеспалення. Вони (тобто жителі царства Ізраїль) заповіта моого порушили, мов той Адам, вони так мене зрадили» (глава 6, стихи 6-7).

Отож, в книзі пророка Осії знаходимо безпосереднє підтвердження висунutoї нами тези, що народ, який не визнає єдиного Бога і готовий служити іншим богам, чинить непослух, як Адам перед своїм Творцем, а це гріх неспокутний.

Осія картас народ Ізраїлю головним чином за культ богів кохання і родючості. Характерним для цих культів є практикування оргій. У свідомості людей, які поклонялись богам родючості, оргії були річчю не тільки допустимою, але і заохочуваною.

Осуд подібних звичаїв – головна тема книги пророка Осії.

Не дуже дотримуючись оригіналу, Шевченко в загальних рисах намагається наслідувати манеру пророка. І тоді з'являються оці драматичні, хоча не менш загадкові, як в Осії рядки:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить...

Між наслідуванням і моделлю існує певна узгодженість в образах та в емоційному навантаженні, але абсолютна різниця в ідейній сфері. Ніякого ідолопоклонництва космічним богам не можна було закидати Україні.

То ж чому Шевченко згадує про «гріховну утробу» і «розтлєнную землю»? Значить гріх, з погляду Шевченка, стався, і він до певної міри аналогічний

гріхові блудниці, про яку згадує Осія, називаючи царство Ізраїлю блудницею, бо воно допустило проникнення сакраментальної проституції, внаслідок чого край породив «неправдивих синів». Шевченко вважає гріховною православну Україну, адже гетьманат свого часу добровільно, без примусу підкоривсь цареві, віддавши на поталу довірений йому край. Така інтерпретація підказана згадкою про Богдана Хмельницького і Петра Першого.

Знову, як у переспіві Ієзекіїля, Шевченко цілком у дусі книг пророків посилається на неминучість Божої кари, Божого суду:

Покара,
Уб'є незримо і правдиво;
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: «Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся».

Як у випадку інших наслідувань, Шевченко і тут орієнтується на цілу книгу, а не тільки на названий розділ. У першій главі книги Осії читаємо: «Над синами я не змилуюся, бо вони сини блуду, бо їхня мати блудлива була, та, що ними була вагітна, сором чинила, бо казала вона: «Я піду за своїми полюбовниками, що дають мені хліб мій і воду мою, мою вовну та льон мій, оливу мою та напої мої». Тому-то ось я вкрию твою дорогу тернями і обгороджу її ого-

рожею – і стежок своїх не знайде вона» (стихи 6-8).

Хоч мотивації «блудниці» в Осії, яка була вдячна богам родючості за щедрі врожаї, у Шевченка не знайдемо, але наявні ознаки гніву Господнього проти неї і її синів:

Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолжані курчата!..

У цілому вірші можна помітити, поруч із взоруванням на модель, уважну селекцію, внаслідок якої текст актуалізується і відкидається те, що не підходить до теми, змінюється асоціативна основа. В Осії завдання знищити матір-блудницю припадає Богові («і знищу я матір твою» глава IV, стих 5). У Шевченка цю страшну роботу беруть на себе сини (наче передвіщається у такий спосіб відома повість Хвильового «Я» (Романтика)). Як іншу паралель, можна назвати таке місце з книги Осії: «Порозби-вані будуть їхні діти, вагітні їхні розпороті будуть» (Глава XIV, стих 1).

Таке видиме розходження з книгою Осії не означає, однак, що Шевченко відступив від духу старозавітних пророків. Навпаки, як і вони, у своїх передбаченнях він алгоритично висловив погляд на реальні, конкретні перспективи. Осія передвіщав столиці царства Ізраїлю – Самарії – ассирійське рабство, і тому говорив, що будуть «порозбивані»

діти блудниці і вагітні жінки будуть «розпороті». Для України XIX-го століття така перспектива була нереальною, загрози від зовнішнього ворога не існувало. Зате була перспектива сильнішого уярмлення, аж до цілковитої втрати національного єства, цілковитої асиміляції. Саме цю ідею Шевченко висловив, говорячи про, з одного боку, самознищення: «сама розіпнешся», а, з другого боку, знищення внаслідок невірності синів заповітам батьків: «сини твої тебе уб'ють». Але в усіх випадках у Шевченка, як і в пророків, конкретні події є лише виявом іманентної, божественної справедливості, оскільки Бог безпосередньо втручається в історію народу. А це вияв релігійних ідей іудаїзму. «Первородний гріх», як центральна ідея християнської доктрини, стосується, швидше, вини людського роду, з якою народжується кожна людина. Християнство антропоцентричне, але не орієнтоване на колективну вину етносу. Іудаїзм, який є глибоко національною релігією, і тому не міг стати релігією цілого людства інакше як у трансформованій християнством формі, підкреслює відповідальність колективу перед Богом, і, як висновок, право Бога судити цілий народ. Шевченко переніс цю концепцію на український народ, і саме цим його історіософська концепція близька до мислення старозавітних пророків, які найбільше спричинились до остаточного оформлення іудаїзму.

Шевченко повністю засвоїв арсенал символів, якими операє Старий Завіт. Він не модернізує і не

імітує біблійну символіку, а пристосовує її до власних творчих завдань.

Так, наприклад, порівняння України з матір'ю стало з часів Шевченка ледь не головним стереотипом метафорики української поезії. Але цей емблематичний образ бере свій початок з подібних до обговорюваних нами текстів, де також мався на увазі рідний край автора. Осія, в свою чергу, спирався на дуже поширене в староєврейській літературі порівняння міст з дівчиною або жінкою, пов'язане з тим, що слова із значенням місто або град – «ір» та «кірія» – в єврейській мові жіночого роду. В результаті утворився комплекс любов-ненависть, характерний для проповіді пророків. Тому їхні твори, сповнені амбівалентних почуттів, виражені у формі проклять і ліричних відступів, пророкувань страшних нещасть і тут же зор'яногого майбутнього. Такі раптові переходи наявні також в обговорюваному нами творі Шевченка, динамічним мотивом якого є саме метафора матері-України. Він пише:

Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,
Бо ти аж надто вже втомилася,
Гріхи синовні несучи.

Мотивація зміни емоційного ключа відбувається і на рівні самого тексту. Мати очищається від гріхів, які перенесено на синів:

Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам,

Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща...

Внутрішня трансформація образу матері віддзеркалює подвійне почуття гніву і жалю поета до України, яке подібне до ставлення пророків до єврейського народу. В обох випадках ця амбівалентність має, як наслідок, появу особливо сильної емоційної напруги.

В останній частині цього вірша Шевченко картає царя Росії і тих синів України, які уповають на нього. Для цього він знайшов зразки у стародавніх пророків, адаптувавши їх до дійсності своєї епохи.

Ося жив у північній частині колишнього царства Давида в часи одного з найбільш видатних володарів царства Ізраїлю Ієробоама II-го. Але пророк бачив тіньову сторону близку його правління. Багачі жили у розкошах, під впливом сусідніх народів швидко поширювалось ідолопоклонство, весь тягар воєн ліг на плечі народу. Пророк твердив, що цар заодно із злодіями, які грабують народ, вони «злістю своєю втішають царя і своїми обманами – зверхників» (глава VII, стих 3), князі теж бенкетують. «У святковий день нашого царя похворіли князі від жару вина, і він простяг до насмішників руку свою» (там же, стих 5).

Ці стихи перегукуються з аналогічними звину-

ваченнями пророка Ісаї: «Князі твої уперті і друзі злодіям вони, хабара люблять вони, усі женуться за дачкою, не судять вони сироти, удовина справа до них не доходить» (глава I, стих 23). Покровительство сиротам і вдовам вважалось в єврейській традиції головним обов'язком царів і князів, а порушення цього наказу – найтяжчим гріхом перед Богом. Все це синтезовано у Шевченка:

І додай,

Такеє слово їм додай

Без притчі; вискажи: – «Зробили,

Руками скверними створили

Свою надію; й речете,

Що цар наш бог, і цар надія,

І нагодує іogrіє

Вдову і сирот.

При такому цареві панівні верстви України, які шукають у нього захисту, марно сподіваються на його поміч:

... не спасе їх добрий цар,

Їх кроткий, п'яній господар,

Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,

Не дасть коня вам охляп сісти

Та утікати; не втечете

І не сховаєтесь; всюди

Вас найде правда – мста...

Поет відштовхується від описаного в Осії банкету у царя, але в традиції українського фольклору

порівняння стає негативним для того, щоб підготувати момент кари – не Господньої, а народної. Проте і для останніх рядків існують аналогії в Осії. У XIV главі книги Осії читасмо після згаданого вище заклику до народу Ізраїлю вернутись до Бога: «Візьміть із собою слова та й зверніться до Господа, до нього промовте: «Прости нам усяку провину та добре прийми, і ми принесемо у жертву плода своїх уст!». Ашшур (тобто Ассирія) не спасе нас, не будемо їздити ми на коні (згадаймо знамениті ассирійські бойові колісниці) і не скажемо вже чинові рук наших: Боже наш, бо тільки тобою помилуваний сирота».

Дійсно, шукання опори в Ассирії виявилося фатальним як для нащадків Ієробоама, так і для царів Іudeї. Жертвою впали обидва царства. У Шевченка це перетлумачено, як опора на російське самодержавство. І прекрасно узгоджено з цим вживання образу коня, який відповідав і як символ Ассирії в Осії, так і як символ Росії, оскільки Шевченко використовує цей образ не як символ російського війська, а як знаряддя втечі. Щодо іншої локалізації, мова йде не про царів Ассирії, а про «доброго» російського царя, якого вважали лібералом (згадаймо лист Куліша до Шевченка, в якому Куліш благає останнього не сказати погане слово про батька, тобто Миколу I-го, в присутності доброго сина Олександра II-го, на якого сподіваються передові люди і який нібито поважає інтелігенцію). А Шевченко, всупереч пораді свого молодшого приятеля, пише, що марно сподіватись на цього «доброго» царя-п'яницю.

Шевченко вважав його легковажним вже з молодості і ставив під сумнів, що такий «кроткий, п'яний» государ стане в час загрози народного гніву захистом для українського дворянства. А напередодні реформи 1861 року загроза народного повстання була цілком реальною. Такий цар і до своїх бенкетів не допустить українських дворян, не те щоб стати для них щитом.

І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

Це повторення прокляття пророка Іллі, адресованого царю Ахабу, який обманом присвоїв землю селянина Навота (І Книга Царів, глава 21, стих 19). Але під пером Шевченка це стає для панства страшним застереженням, сильнішим, ніж у «Посланні».

Далі Шевченко використовує один з наскрізних мотивів Біблії, настирливо підкреслений і в главі XIV книги Осії – ідолам не можна поклонятись, адже – це болвани, створені людьми. Поет розвиває цю думку, вважаючи і авторитет земних богів – царів – витвором людей.

Брешуть боги,
ті ідоли в чужих чертогах.

Шевченко мріяв про щасливе життя народу, основане на волі і добробуті. Цю віру він найкраще виразив також у формі подражання пророкам, а саме

в наслідуванні «Ісаїя. Глава 35», написаному 25 березня 1859 року, що хронологічно являє собою перше наслідування пророкам.

У цьому творі оновлення землі, повернення до невинних початків людства оспівується як уже здійснений факт.

Радуйся, ниво неполитая!

Радуйся, земле, не повитая

Квітчастим злаком! Розпустись,

Рожевим крином процвіти!

І процвітеш, позеленієш,

Мов Йорданові святії

Луги зелені, береги!

І честь Кармілова, і слава

Ліванова, а не лукава,

Тебе укриє дорогим,

Золототканим, хитрошишим,

Добром та волею підбитим,

Святым омофором своїм.

З усіх наслідувань пророкам це – найближче до моделі. Однак на відміну від Ісаї, для якого оновлення природи – це доказ торжества Господньої слави, у Шевченка таке торжество неможливе без запровадження соціальної справедливості. Тому омофор буде підшитий «добром і волею». Ці рядки відсутні в моделі, і навіть не могли там бути, бо омофор, нараменник – частина культового одягу вищого православного духівництва, а саме слово – грецького походження.

В Ісаї уялення про те, яким буде щасливе майбутнє, відповідає біблійному уяленню про рай, «ган Еден» в староєврейській мові – едемський сад. В Ісаї читаємо: «І буде там бита дорога та путь, і будуть її називати дорога свята – не ходитиме на нічистий (ніхто нечистий), і вона буде належати народові Його, не заблудить також нерозумний» (35, 8). Оновлення буде пов’язане із зціленням хворих та калік. «Тоді то розплющається очі сліпим і відчиняється вуха глухим, тоді буде скакати кривий, мов олень, і буде співати безмовний яzik, бо води в пустині заб’ють джерелом і потоки в степу! І місце сухе стане ставом, а спрагнений край – збірником вод джерельних, леговище шакалів, в якім жили, стане місцем тростини та папірусу» (Стихи 5-7).

Ісаїя відтворив у цьому тексті мрію свого народу, якому загрожував наступ пустині. Отже наголос у нього падає на наявність води. Для України це не було таким суттєвим. Отож Шевченко переносить цю реальну картину на мову символів, щоб підкреслити головно не відсутність води, а відсутність політичної свободи, відваги сказати правду; все це щезне, коли народ одержить жадану волю:

Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода.

Для давніх єреїв цілющі властивості притаманні маслиновій олії. Це збереглось і в православному ритуалі. В українському народному уяленні цілющими властивостями наділена вода. Саме цьому

уявленню підкорює Шевченко текст пророка, де вода – просто життєва необхідність. Він пише: «Дебрь – пустиня неполита, Зцілющою водою вмита».

Та є ще один елемент, який носить печать автора і часу написання. У наведеній цитаті з оригіналу видно, що Ісаїя уявляв собі оновлення насамперед як релігійне. Дорога, яка відкриється, буде свята, не ходитимуть нею люди, які не пройшли ритуальне очищення. У Шевченка не знайдуть

...шляхів святих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи,
Раді та веселі
І пустиню опанують
Веселії села.

Про появу на полях веселих сіл міг мріяти тільки селянський син Шевченко. А що соціонічний тип етико-сенсорного інроверта взагалі тип людини мрійливої, то Шевченко і прийняв за своє 35-у главу книги пророка Ісаї і перетворив її на вираз власної мрії про те, якою буде Україна після скасування кріпацтва – нічим іншим, як селянським раєм.

ПОЕМА ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ»

У певному розумінні поема «Марія» є вершиною поетичної творчості Шевченка, будучи твором, в якому з надзвичайно яскравою поетичною силою відтворені тема покритки і тема самореалізації людини.

Оскільки ми спеціально про другу тему не говорили, спробуємо її коротко сформулювати.

На допиті в «III-му відділі» царської канцелярії член товариства Святих Кирила і Мефодія Василь Білозерський свідчив, що настирливою фразою у Шевченкових бесідах була така: «Я нічого не хочу, тільки щоб люди свого не цурались», тобто, щоб люди не були пасивними, а боролись за свої права, щоб не боялись бути самі собою. Цитуючи цей текст, Оксана Забужко порівнює цей вислів Шевченка з висловом Сковороди: «Пізнай себе»¹. Справді, Сковорода пояснював всі недоліки суспільного устрою тим, що люди, не знаючи себе, прагнуть посісти високі посади, не маючи на це відповідних здібностей. Шевченко страждав, бачачи, що народ, якому він був глибоко відданий, терпить без

супротиву численні форми знущання над ним. У деяких віршах поет прямо закликав народ повстati, щоб здобути волю. Найяскравішим прикладом цього є «Заповіт». Але автор поеми «Гайдамаки» прeкрасно розумів, які фатальні наслідки може мати для душі народу кровопролиття. Саме у цьому розумінні поему «Марія» можна вважати вершиною, оскільки Марія, як і Ісус, проповідують не насильство, а любов і справедливість, і саме вони змальовані як найвищий ідеал людини, бо готові пожертвувати собою в ім'я цих благородних ідеалів.

Щодо теми покритки, або зведениці, ми мали вже нагоду показати, що першим поштовхом до написання Шевченком численних поем і повістей на цю тему було ознайомлення з першою частиною драматичної поеми Гете «Фауст».

Сцена божевілля Маргарети (Гретхен), коли вона потрапила до в'язниці як вбивця власної дитини, глибоко запала в душу молодого українського поета.

Повертаючись неодноразово до цієї теми, Шевченко намагається розв'язати по-своєму цю трагічну дилему. Жодна з його героїнь, яка народила незаконну дитину, не губить її. Ці покритки воліють ліпше завдати собі смерть (Катерина; безіменна мати близнят у повісті «Близнеци»), або піти у найми до родини, яка взяла на виховання дитину-підкидька (поема і повість «Наймичка»), ніж зробити зло. У Гете Маргарета в останній сцені твердить, що Фауст став їй огидним, отже фактично проганяє його. Шевченко підходить інакше і до

такої ситуації. Якщо у повісті «Наймичка» героїня не хоче більше мати справи із спокусником-офіцером, то героїня поеми «Відьма» Лукія вже прощає пану і готова вилікувати його, бо, будучи демонізований, він не може померти. В творах Шевченка помітна і поступова внутрішня трансформація образу. Якщо Катерина – це лише проста дівчина з народу, яка полюбила москаля, і нічого більше, то героїня поеми «Наймичка» Ганна наділена найбільш благородними рисами жінки-матері, а героїня поеми «Відьма» змальована, всупереч забобонам, які спричинились до того, що люди цурались її як особи ніби пов'язаної з демонічними силами, морально вищою від людей, які її оточують. Однак Шевченко не зупиняється на цьому. Не знаємо, в якій мірі йому була відома друга частина твору Гете «Фауст», але заключні слова Містичного хору: «Вічно жіноче притягує нас догори», якими завершується твір Гете, цілком відповідали його переконанням.

Оце глибоке переконання поета, яке спричинилось до ідеалізації жіночої душі у багатьох його творах, стало поштовхом до задуму поеми «Марія».

У листах поета ми знаходимо підтвердження того, що він довгі роки думав над темою цього твору. В листі до Варвари Рєпніної, датованому 1 січня 1850 року, тобто за десять років до здійснення цього наміру, він писав: «Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой

Марии, непорочной матери Христовой, но теперь и это будет мне за преступление»².

Цікаво звернути увагу на вираз «непорочной матери Христовой». Епітет «непорочная» пояснюється тим, що лист адресований дуже релігійній особі. Насправді задум поета був протилежний. Він цілком відходить від євангельської версії, Ісус Христос у нього не божий син, а син безіменного проповідника, який гостював у хаті Йосипа. Це молода, прекрасна людина, яка мандрувала, щоб возвістити народу про прихід Месії. Марії здавалось, що лице його сіяє, вона молилася на нього і віддалась йому у лісі. А потім його ніколи більше не бачила, бо його розіп'яли у місті Тіверіаді. Старий Йосип повінчався з молодою своєю наймичкою, яка чекала дитину від «дивочного» гостя.

Пишучи твір, Шевченко мав на увазі, звичайно, християнську інтерпретацію слова «месія», тобто посланець Божий, який рятує людство від наслідків первородного гріха. Звертаючись в думці зі словами вдячності до Йосипа, який врятував Марію від ганьби, поет вигукує: «Якби Пречистій їй не дав ти руку, рабами б біdnї раби і досі мерли би». Це заодно модель поведінки старшого мужчини по відношенню до зведениці і проекція в майбутнє ролі зачатої дитини, майбутнього рятівника людства у плані духовному. Але якби на хвилину ми взяли б єрейський смисл слова «месія», тобто «помазаник божий, рятівник єрейського народу, який має обновити незалежну єрейську державу і заодно

династію Давида», то інтуїція Шевченка виявилась би навдивовиж точною. У рік народження Христа в Іудеї і в Галілеї було розіп'ято дві тисячі «зелотів», повстанців проти римського панування³. У самому євангельському тексті є багато натяків на те, що Ісус належав саме до кола тих, хто піднімав меч проти всесильного Риму, або закликав до цього, і тільки необхідність уникнути обвинувачення у бунтарстві примушувала первісні християнські громади у міру можливостей затуманити подібні натяки, реінтерпретуючи їх в тому дусі, що, мовляв, заклики Христа не мали жодного політичного підтексту і що, мовляв, самі єbreї видали його після суду над ним римлянам, хоча, насправді, Санхедрін не мав жодних уповноважень судити у подібних випадках.

Намір Шевченка, автора поеми «Марія», докорінно відрізняється від наміру Пушкіна, автора явно святотатської поеми «Гавріліада». Він підійшов дуже відповідально до свого твору, намагаючись не понизити, а навпаки, піднести як Марію, так і Христа, вирвати їх з візантійської пишності богослужінь і наблизити до понять простих людей. До правильного розуміння твору найближче підходив Дмитро Чижевський, автор книги «Нариси з історії філософії на Україні» (1931)⁴, який зіставив поему з працями Давида Штрауса (1835) і Ернеста Ренана (1866) про життя Христа. Справді, Шевченко незалежно від Штрауса намагався деміфологізувати⁵ постать Христа, а також і Марії. Оригінальність Шевченка полягає в тому, що він таку секуляриза-

цію євангелій поєднує з посиланням на церковні, богослужебні тексти.

В епіграфі він використовує «Акафіст Святої Богородиці», ікос 10, де сказано: «Радуйся, ти бо обновила єси зачатыя студно», тобто: «радуйся, що змінила стан жінок, які зачали у ганьбі. А звертання до Марії на початку поеми: «Все уповані на тебе, мати, возлагаю» текстуально майже збігається з одним місцем з молитви до святого Сергія Радонежського: «Все упование мое на Тя возлагаю, Мати Божия, сохрани мя под кровом Твоим» (Слава, глас 2). Проте, навіть цитуючи ці тексти і підкоряючи свій стиль стилю богослужебних книг, Шевченко аж ніяк не дотримується церковної догми, а, навпаки, все більше віддаляється від церковного канону і в ході розгортання сюжету протиставляє своє трактування походження Христа віросповіданню, обов'язковому для кожного православного християнина, яке починається словом «Вірую» і в якому декларується непорочне зачаття Христа і Його воскресіння з мертвих. Обидва ці положення відсутні в поемі.

Після 1905 року, коли заборонені раніше твори Шевченка почали вільно появлятися в Росії, точніше у 1910 році, архієпископ Харківський і Охтирський Арсеній порушив перед Святішим Синодом питання про вилучення з обігу і заборону «Кобзаря», оскільки ця книга містить цілком антирелігійні і спрямовані на підривання релігійного почуття в народному середовищі. Доказом служить, ніби, поема «Марія».

Однак шановний церковний діяч помилявся. Шевченко не був безбожником. Він тільки виступав проти тих форм релігії, які виправдовували існуючий суспільний лад, який здавався йому бого противним. Як із живою людиною, він вів у своїх творах розмову не тільки з Богом, але і з Христом, якого вважав своїм братом, та з його апостолами, справжнє вчення яких було, на його думку, спотворене церквою. З цього погляду Шевченко наближається до Сковороди, чиї трактати не міг знати, оскільки вони були опубліковані тільки в 1894 році, і тому часом несправедливо про нього судив. Існують вражаючі подібності між віршем «Світе ясний, світе тихий» і трактатом Сковороди «Жена Лотова». В обох творах автори виступають проти церковних ритуалів, проти їх пишності, проти ікон і церковного утвару і ратують за повернення до первісного, євангельського чистого християнства. Звертаючись в листі до Якова Правицького, до священиків з містечка Бабаї, Сковорода підписує свій лист «Ваш брат у Христі». Так само у вірші «Світе ясний, світе тихий», звертаючись до Христа, Шевченко писав: «Будем, брате, з багряниць онучі драти, А кропилом будем, брате, нову хату замітати!».

Хоч Шевченко і називає у повісті «Близнеци» Сковороду прямо таки «ідіотом», насправді між ним і Сковородою існує такий глибинний зв'язок, без врахування якого годі розуміти поезію Шевченка на релігійні теми після заслання.

У «Саду божественных песней» існує зворушливий своїм драматизмом твір. Це пісня XV-а. Ось її текст:

Лежиши в гробі, празднуєш субботу
По трудах тяжких, по кровавом поту.
Князь никоих діл в тебе не имєт,
Князь сего міра, что всіми владєт.
О неслыханни се сліди!
О новый роде побіди!
О сыне Давыдов!

Сыне Давыдов, Лазаря воззваний
Из мудростей земных до небесной славы,
Убій тесну и во мні работу!
Даждь мні с тобою праздновать субботу,
Даждь мні ходить в твои сліди,
Даждь новый род сей побіди,
О сыне Давыдов!

Христос зображеній тут братом по стражданню. Становище його жалісне, він лежить у гробу безпомічний, покинутий навіть Богом, якому він вже непотрібний.

Подібна самотність і покинутість Христа зображена і у вірші Шевченка «Світе ясний, світе тихий», хоч вони зумовлені вже історично. Він є заложником в ним же заснованій Церкві. Але процитуймо Оксану Забужко: «Ба більше – в післязасланчий період Шевченко остаточно доходить висновку, з погляду канонічного православ'я типово реформа-

ційного, хоча імпліцитно присутнього в раннішій творчості, – що в земній історії Христос виявився «в своїй добрій, теплій хаті», тобто в церкві «окованим», «омураним» в'язнем зла («Світе ясний! Світе тихий» – зачин цього вірша являє собою традиційну літургійну форму звернення до Христа), і в цьому сенсі справді «братом» (от «світе-братьє» – це вже формула таки відверто сектантська) усім своїм вірним, так що й сам Він, «світ невечірній», у земному своєму об'явленні потребує «просвітлення»⁶.

Отже, у поемі «Марія» Шевченко, підкреслюючи силу «мученика-сина», наголошує з великою художньою силою й ексоційністю на моральній перемозі його матері. У зв'язку з цим хочеться процитувати чудове місце з статті румунського критика К. Доброджяну-Геря про Шевченка, написаній в 1893 році, а саме рядки, присвячені поемі «Марія»: «Перетворити Ісуса та Марію в людей, великих і святих тільки своєю любов'ю і стражданнями, розповісти їх просте, але безмежно болюче життя в ліричній поемі не наважиться будь-який поет. А Шевченко наважився на більше – він зробив з Марії навчительку, натхненницю Христа, він зробив її носієм небаченого героїзму. З безмежним материнським горем у душі, вона ще знаходить у собі сили зібрати біля себе переляканих апостолів, вдихнути в них віру і відвагу, послати на бій, а потім, смертельно поранена картиною розп'яття її сина і підступністю та злістю людей, вона, сумуючи, помирає в бур'янах під тином. Жоден з поетів не

наважився піднести жінку на таку височінь, на яку насмілився селянин-кріпак Шевченко. Знаю, що закінчення поеми не всім сподобається. Дотеперішні апофеози кращі. І разом з цим такий кінець свідчить про велику душу і великий геній Шевченка. Цей страшенно болючий кінець не лише більше співпадає з істиною, він логічний, необхідний, бо так жили і помирали всі ті, хто віддав всю душу і все серце для добра людства. Так жив і помер і сам Шевченко.

Невимовно вродлива Марія піднялась на небо, на виткану золотом хмаринку, в оточенні ангелів, опромінена морем світла, яке схоже на море розтопленого золота, – такий апофеоз Марії на великій картині геніального Тіціана «Вознесіння» – це уява генія великих і щасливих. Смертна Марія, яка помирає з голоду в бур'янах під тином, – уява генія малих і нещасних. Марія Тіціана підносить нашу душу, але говорить більше до наших очей, до наших почуттів краси. Шевченкова Марія говорить до наших почуттів жалю, співчуття, більше промовляє до серця і примушує його стискатись від болю. І природно, що першу уявив собі Тіціан, який жив поміж тими великими і сильними, а другу – Шевченко, селянин-кріпак, який все своє життя провів у болях, стражданнях і рабстві. Невимовно вродлива Марія Тіціана, але величнішої і святішої за Шевченкову немає»⁷.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Монографію про Тараса Шевченка та його добу найкраще завершити розділом про Пантелеймона Куліша (1819-1897), письменника, з яким він мав найтісніші зв'язки, який був його приятелем, редактором і видавцем його творів і постійним опонентом, як за життя, так і довгі роки після його смерті. На цю тему написано дуже багато, але нам здається, що застосування психологічної типології, точніше соціоніки, допоможе краще, чіткіше визначити мотивацію і характер постійних вагань, які визначають ставлення П. Куліша до нього, і тим самим чіткіше окреслити саму постать Шевченка.

Ким був з погляду інформаційного метаболізму Пантелеймон Куліш? Ми довго вагались щодо цього, навіть твердили у книзі «Ключ до белетристики», що він був за типом інтуїтивно-етичним інровертом типу «Єсенін», виходячи з того, що він постійно картав Шевченка за брак толерантності, за неспроможність іти на компроміси, за неотесаність. Але нарешті переконались, що це не так. Куліш

застерігав Шевченка від гостроти виступів проти царизму не тому, що був сам толерантним, а тому що боявся можливих неприємностей, того, що все це матиме негативний кінець, що неодмінно наступить біда. Тим більше, що після власного трьохрічного заслання до Тули, туди, де «козам роги правлять», був досить переляканим. А такий пессимізм характерний не для типу «Єсенін», який не дуже глибоко переймається пригодами життя, займає скоріше вичікувальну позицію, а характерний для цілком іншого типу, для етико-інтуїтивного, динамічного і раціонального екстраверта, відомого під псевдонімом «Гамлет». Належність до типу «Гамлет» найкраще узгоджується, до речі, з рисами його обличчя (зокрема великий ніс) та враженням, яке справив Панько Куліш на своїх земляків. Про це пише яскраво наш сучасник Валерій Шевчук: «Складна це була особистість, і як багато мав псевдонімів, так багато і личин, змінювався часом кардинально як людина, боровся, шукав, писав твори високого і темного духу, не раз дратував громадянство екстравагантностями; зрештою відрікся суспільного життя, усамітнився на хуторі, власними руками обробляв землю, перекладав Шекспіра та Біблію, пережив жахливу пожежу хутора, в якій загинула багаторічна його праця й зібрана бібліотека, і нарешті в самотині помер, забутий і зневажений»¹.

Припускаючи, що за типом інформаційного метаболізму, тобто способу фільтрування вражень

від навколошнього світу, П. Куліш був «Гамлетом», ми повинні заодно охарактеризувати його відносини з Шевченком як «міражні». Це справді було так. На відміну від Костомарова – «дон Кіхота», з яким стосунки Шевченка-«Драйзера» були неминуче конфліктними, або точніше стосунки взаємного відчуження і недовіри, з самого початку відносини Шевченка з Кулішем, з яким він познайомився вже в 1843 році, були особливо дружніми. Вони разом ходили ловити рибу, разом малювали. При чому перший крок до зближення робив стихійно Шевченко, а Куліш повинен був на таку дружбу пристати, оскільки «Драйзер» визнав його за «свого» і наділив його своїм довір'ям. Люди, між якими існує відношення «міражу», прекрасно почують себе в інтимних відносинах, тому що між ними існує доповненість в плані емоційному. Розходження починаються тоді, коли йдеться про теми ідейні, про принципи. Що такі розходження між Шевченком та Кулішем були, сумнівів немає. Вони проявилися емоційно, до розриву не дійшло. Натомість між «Гамлетом»-Кулішем і «дон Кіхотом»-Костомаровим, який для первого єного роду опікуном, передатчиком суспільного замовлення, з часом після довгої дружби дійшло до повного розриву. Франко, інший «дон Кіхот», зрозумівши туманність і суперечливість ідей «Гамлета»-Куліша, в якого емоції завжди переважали над логікою, ясністю мислення, розкритикував його ідеї вщент в рецензії на збірку «Хуторна поезія».

Ставлення Куліша до ідей Шевченка можна простежити крок за кроком. Типу «Гамлет» характерні крайності: від веселощів до депресії, від безмежної доброти до театральності, риторики, маніпуляції чужими емоціями. Тип «Драйзер» – непримиримий до аморальності, до нечесності, йому важко з цим погодитись, він відкрито обурюється, натомість вірний до кінця дружбі і любові. Цей автентичний емоційний заряд шевченкової музи спочатку сильно імпонував Кулішеві. Про це свідчить його лист до М. і О. Милорадовичівни від 19 липня 1857 р., написаний у С. Петербурзі, з якого цитую: «В листах Ваших, моєму серцю любих, огорчила мене новина, которую пронесли про мене земляки... Багато знайшлося би батьків і матерок, котрі сказали б, да напевно й говорили своїм дітям: «От бачите дітки! ми вам казали: не йдіть слідом за тим Кулішем». За те його й лихо постигло, що не в своє діло мішався. Уже ж пак наші предсідателі палат та міністри, та сенатори розумніші за якого-небудь губернського секретаря: то вони й знають, що кому треба думати і як чувствовать. Видумав якусь національність! Мужиків первими гражданами українськими оглашує, пророкує, що знов колись повиганяють перевертнів із України, як колись Вишневських, Песочинських, Киселів і інших! А щоб він сього не дождав!.. Слава Богу, наші діди своєї здобичі не прозівали: знали вони, де зимують раки. За те їм од нас честь і слава. А вони з Шевченком не знають, що плещуть». В продовженні

листа Куліш подає дві цитати з послання Шевченка «І мертвим, і живим», в яких висловлена загроза по відношенню до українського панства, завершуючи словами: «Отже, поки се настане, то таких як ви, багато ще опиниться там, де козам роги правлять»². Інакше кажучи, він солідаризується з Шевченком, вважаючи, що їхні ідеї однакові. Він тепло вітав Шевченка після повернення останнього з заслання, але на відміну від останнього покладав великі надії на нового царя Олександра II.

Свій роман «Чорна рада» Куліш видав українською і російською мовами, пишучи у післямові про симбіоз обох культур. В цьому творі, як і в збірці «Хуторна поезія», він виступав проти сваволі запорожців після возз'єднання, вбачаючи в гайдамацьких і селянських повстаннях більшу загрозу для культурного розвитку українського народу, його давніх хліборобських традицій, ніж в діяльності освічених монархів. На його думку, свобода некультурної людини – то зло найстрашніше, сваволя темної озброєної юрби занапастить і культуру, і волю. Він закликав до культурного просвітительства, апостольства, любові до близнього, ненасильницької боротьби за національні права.

Дуже показовими щодо ставлення Куліша до Шевченка скоро по його смерті є його виступи в галицькому часописі «Правда».

Вже не було поруч нього Тараса, який зачарував його своєю могутньою особистістю, і самолюбивий Куліш відчув потребу висунути на перший план

самого себе. Була тут і певна доза заздрості. У статті «Жизнь Куліша», говорячи від третьої особи, він згадує про свою першу зустріч з Шевченком і коментує: «Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм, зносив його пориви ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку аристократичність Кулішева. Можна сказати, що зйшовся низовий курінник, січовик із городським козаком кармазинником»³.

Соціоніка поділяє 16 типів особистості на 4 квадри. З них друга квадра, до якої належить тип «Гамлет» – це «аристократи», а третя, до якої належить «Драйзер» – це «демократи». Саме так, типологічно, а ніяк не соціально, слід розуміти згадану «аристократичність» в самооцінці Куліша. Поважної соціальної основи тут не було, адже Куліша не прийняли до університету саме тому, що він не був дворянського походження. Ідеться просто про нахил осіб з другої квадри вважати себе вищими, тримати інших на відстані, носитись із своїми витонченими манерами. Люди з третьої квадри значно простіші. Їх характеризує не манірність, а постійний нахил все і всіх критикувати. Шевченко мав у вищій мірі цю прікмету, яку Куліш сприйняв як «цинізм», що неточно, бо Шевченко циніком не був, скоріше гострим на язик.

У статті «Нарис історії словесності русько-української», опублікованій також у львівській «Правді», оцінюючи засновників нової української словесності, П. Куліш ставить на перше місце

Квітку-Основ'яненка, повість якого «Маруся» поклала, за його словами, «першу основу нової словесності української. Шевченко був уже другим тут сотрудником»⁴. Читаючи такі слова, написані людиною, яка так близько знала Шевченка, редактувала більшість його творів, не знаєш, чому більше дивуватись, естетичній глухоті чи ідейній обмеженості. Нам здається, що це був скоріше вияв «рапсодичності», екстравагантності поведінки Куліша, ніж вияв глибокого його переконання. На жаль, оцінка була прийнята як авторитетна іншими критиками епохи. Ставлячи Шевченка поруч з Квіткою-Основ'яненком на один щабель, галицький критик О. Барвінський наводить оцінку П. Куліша з статті «Листи з хутора», III. Чого стойть Шевченко яко поет народний».

Інша тактика приниження вартості Шевченка, використана Кулішем, наявна в статті «Чого стойть Шевченко яко поет народний», але і в статті 1882 р. «Зазивний лист до української інтелігенції», в якій навіть ім'я Шевченка не названо, а використано лише слово «Учитель», полягає в тому, щоб поставити народну творчість вище від Шевченка, а його вважати лише одним з її представників і пропагандистів. В першій з цих статей П. Куліш зазначив: «Узяв він голос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяни, слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народної неписьменної стала душею його музи. Широко він обняв Україну, з її могилами крива-

вими, з її страшною славою, й співану народну річ обернув на живопис того, що було і єсть на Україні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, – усяке серце од його співу стрепенулося»⁵.

Однак, як приклад наводить Куліш тільки «Перебендю» і образ батьків Катерини з одноіменної поеми. Таке визначення джерел творчості Шевченка цілком узгоджується з програмою романтиків. Але тільки одним аспектом. Адже Гердер, який одним з перших окреслив програму романтизму, звернув увагу не тільки на фольклор народів Європи. Він показав водночас, що Біблія це не тільки основа богослужіння, це і джерело високої поезії. А Шевченко, починаючи з періоду «трьох літ» взяв собі, як настільну книгу, саме Біблію. Про те, що це робилось цілком свідомо, свідчить лист Шевченка з Миргорода від 23 жовтня 1845 р. до Родзянків. Говорячи про свою хворобу, пов'язану з нею скуку і брак натхнення, він одночасно підкреслює, що має при собі Біблію і примічає: «дочитаю Біблию, а там... а там... опять начну». Як інакше оцінити ці слова, як не запрограмоване вивчення Біблії як джерела натхнення? А Біблія – це монумент універсальний, це за словами Н.Фрая «Великий код літератури», щось відмінне, ніж чисто своє, народне, неписьменне, на що орієнтував літературу П. Куліш, вважаючи, що саме це є запорукою відродження України.

Відразу після провалу тоталітаризму львівський критик Євген Нахлік виступив на сторінках журналу «Україна» (№ 31, серпень 1990 р.) з статтею п. з. «Без культури нема волі, або довга дорога до Панька Куліша», з якої ми взяли характеристику позиції Куліша в 60-і роки до половини 70-х. Нахлік вважає цю позицію гідною уваги і натомість помилковою опозицію української громадськості, яка позицію Куліша недооцінила, а наступна історія України показала, що початків культури виявилось замало.

Слово Шевченка виявилось дуже сильним, бо воно прагнуло до національного самоусвідомлення і соціальної справедливості, але Шевченко не відокремлювався рішуче від «свячених ножів», від прославлення Гайдамаччини і селянських повстань, часом навіть закликав до них. Є. Нахлік ставить собі справедливо питання, що було б, якби на Україні 1861 р. перемогла селянська революція, якої так боявся П. Куліш.

Відповісти на всі ці питання тяжко. Історія – це факти, їх не перекреслиш. Але роздуми Є. Нахліка не позбавлені інтересу. Вони примушують нас з позицій сьогоднішнього дня відмовитись від іконописного ставлення до Шевченка, примушують нас зрозуміти, що кожна людина, навіть геній, є суб'єктивною, що вона судить на основі її власної психіки, власного світосприймання, вона має свою правду. Розвиток історії висуває на перший план ту чи іншу особистість, тому що вона потрібна у даний момент. Проповідь Шевченка виявилась більш

дійовою, ніж заклик Куліша до толерантності, до науки, до продуктивної праці. Але чи заклик Шевченка має абсолютну вартість на всі часи?

Будучи навдивовиж еластичним, мінливим, як і всі «Гамлети», П. Куліш змінив кардинально свою позицію по відношенню до царата після Емського указу 1876 р. Він зрозумів тоді марність своїх сподівань на прихильність царя Олександра II до українців і написав, як післямову до видання «Хуторної поезії», 1882 р., свій прекрасний «Зазивний лист до української інтелігенції», з якого цитую окремі місця: «Тілько легкодухам здається, що наша сила ніщо супротив тієї сили, котра рине на нас із високостів государної владі, мов яка Ніагара, grimлячи, крушачи, осліплюючи і туманячи. Аж два царювання сплямовано гашенням нашого духа, і хіба ж його вгашено? Хіба ж ми влилися ув одну націю із «православним» Московським царством? Не тілько не злились, а стали від нього, через те насильство, ще дальше, ніж були колись від Польського католицького королівства.

Через те насильство і тиранство ми тілько зрозуміли і побачили очима, скілько ми втратили неоплатимої сили, піддбрюючись москалеві.

Ми вже не маємо своїх церковних ієрархів. Задля государної московської політики вони нас ізрадили так само, як ізрадили колись задля політики польської... Не маємо ні такої церкви, котра підлягала б суду громадської совісті, ні такої школи, котра виховувала б наших дітей згідно з духом нації.

Не маємо навіть рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під напливом чужої і освіжила б духа народного серед нашого безголов'я»⁶.

Читаючи ці рядки, написані 120 років тому, ми повинні віддати належне ораторському талантові Куліша та його глибокій інтуїції, що є дарами, характерними типу «Гамлет». Ось і кілька слів з заключної частини статті: «Пам'ятаймо, рідне братте, апостольське слово, що поставили ми девізом до сього «Зазивного листа»: Духа не угашайте!. Не гасімо його самі в собі: тоді ніхто не вгасить і в нашему народові. Нехай наших гасителів поб'є всьогосвітний сором, а наше знамено нехай сіяє своєю чистотою і правотою вовіки»⁷.

Отже, переконуємось, що Куліш не був уже таким антагоністом Шевченка, як це декому здавалось, зокрема в часи тоталітаризму, коли в «Історії української літератури» (1954) не існувало навіть розділу про Куліша. Його історіософські погляди – це доповнення до шевченківських ідей. Це інший, але також дуже важливий погляд на шляхи розвитку українського народу, це протиставлення орієнтації на Європу стихії народного гніву, протиставлення шевченківським почуттям, породженим незадоволенням власною долею, ображеною гідністю, крахом надій. Це реакції типово «драйзерівські», їх легко можна віднайти у комплексі шевченкової творчості, а «гамлетівський» погляд на ці проблеми, представлений Кулішем, означає перевагу духов-

ного над матеріальним, обережність, уміння наелектризувати маси, викликати ентузіазм в моменти зневіри, бачити все глобально, у плані планетарному. Це сьогодні, коли Україна повинна вийти зі своєї ізоляції в плані міжнародному, увійти в співдружність держав Європи, особливо потрібно.

Однак повернемось до сказаного нами у розділі про образ зведениці в творчості Шевченка. На нашу думку, саме тут криється відповідь на запитання, чому Куліша вважають лишень талантом, а Шевченка – генієм. В даному розділі ми згадували книгу Моріса Бланшо «Літературний простір». Продовжуючи думку Поля Валері, Бланшо відмічає: «Письмо – це те, що ніколи не кінчається, ніколи не зупиняється. Кажуть, що письменник є той, хто перестає казати «я». Франц Кафка відмічав з подивом і великим задоволенням, що він став письменником з тієї хвилини, коли був у стані замінити слово «я» на слово «він». Це правда, але перетворення сягає глибше. Письмо належить до мовлення, яким ніхто не користується, яке ні до кого не звернене, яке не має ядра, в якому немає жодного одкровення. Сам він (тобто письменник) може повірити, що він виявляє себе у цій мові, але те, що він пише, позбавлене його «я»... Там, де він перебуває, говорить лишень буття, а це значить, що це мовлення вже не мовить, а існує, воно віддається чистій пасивності істоти»⁸.

З самого початку і до кінця творчого шляху домінантою в творчості Шевченка є особа зведениці,

дівчини, згвалтованої чоловіком, найчастіше паном. Поет ідентифікується з цим образом, якщо вживати слова Кафки, замінює займенник «я» займенником «вона». Така заміна стає можливою тому, що цей образ перетворюється у Шевченка на символ, символ насильства людини над людиною, іноді символ України-мучениці, символ материнства, а мати – це для нього найбільш святе слово. Він щоразу повертається до цього образу, видозмінюючи його до безконечності не для того, щоб художньо його удосконалити, а просто тому, що цей образ став для нього нав'язливою ідеєю. Ані Катерина, ані Сліпа, ані Ганна, ані Лукія, ані Оксана, ані Марина, ані Титарівна, ані Титарівна-Немирівна не здобули самостійного життя, вони були лише виявом глибокої самотності митця, його пошуків самого себе, пошуків загубленої до світу людей дороги.

Тема покритки не є фольклорною темою, він звернувся до неї під впливом чужоземних письменників: Баратинського, Гете. Але він був переконаний, що, описуючи долю покритки, зможе сказати щось суттєве про Україну, а далі через образ Марії – і про людство. Порівняння цих образів з «сердечною Оксаною» свідчить про те, як мало зрозумів Куліш Шевченка, поставивши його на один щабель з Квіткою-Основ'яненком. Справа не в тому, що обидва писали українською мовою, опирались на фольклор. Поступово для Шевченка навіть перестало мати значення чи то дівчина з народу, чи то

княжна, чи генеральша, чи справді згвалтування мало місце, чи тільки був такий намір (вірш «Якби тобі довелося у нас попанувати»), зосталась тільки розповідь про чистоту почуттів, про людське благородство. Почавши з заклику «Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями, Бо москалі – чужі люди, Роблять лихо з вами», Шевченко вивів цю тему з застереження до обережності на широку тему боротьби добра із злом у світових розмірах.

Актуальність Шевченка вимірюється не тим, що він закликав чи не закликав до ненависті проти чужих або до класової боротьби, це поступово відходить в минуле. Актуальність його, і то дуже велика, в його настирливій боротьбі проти всього, що принижує людську гідність, в тому числі і дуже модне, збаналізоване знецінення людського почуття кохання, чистоти взаємин між чоловіком і жінкою, замінене в наш час пропагандою «сексу» та героїзацією образу гвалтівника і злочинця. Читаючи твори Шевченка, на ум приходять чудові слова Данте: «Ми не народились, щоб жити, як тварини, а для чеснот і пізнання».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

ПЕРЕДМОВА

1. Зеров М. Лекції з історії української літератури, Оквіль, Канада, 1977. – С. 112-124.
2. Там же. – С. 104-112.
3. *Saunders D.* The Ukrainian impact on Russian culture (1750-1850), Edmonton, Canada, 1985. – Р. 175.
4. Забужко О. Шевченківський міф України. Спроба філософського аналізу, Київ, 1997. – С. 12.
5. *Pricketts S.* Origins of narrative. The romantic appropriation of the Bible, Cambridge University Press, 1966. – Р. 80 sq.
6. *Jeffrey D. L.* A dictionary of Biblical tradition in the English literature, Eerdmans, Grand Rapids, 1992.
7. Харчук Б. Слово і народ, зб. «Мова рідна, слово рідне!», Київ, 1980. – С. 156.

ЧАСТИНА І

ОЛЕКСАНДР ХАШДЕУ – ДОСЛІДНИК СПАДЩИНИ СКОВОРОДИ

1. Ніженець А. На зламі двох світів, Харків, 1970. – С.179-180.
2. *Ionescu-Nișcov T.* Scriserile filozofice ale lui Alexandru

- Hașdeu și gânditorul ucrainean Grigore Savici Skovoroda, Romanoslavica, XII, București – 1965. P. 191-207.
3. Двойченко-Маркова Е. Сковорода в творчестве А. Хашдеу, ж. «Кодры», Кишинев, ч. 12, 1972.
 4. Бачинський А. Оголошення О. Хашдеу про видання творів Г. С. Сковороди, ж. «Радянське літературознавство», Київ, ч. 3, 1964. – С. 134-136.
 5. Костомаров М. Слово о Сковороде, ж. «Основа», С. Петербург, ч. 7-8, 1861.
 6. Laszlo M. Câteva din scrierile lui G. Skovoroda aflate în bibliotecile din România, Romanoslavica, București, v. XII, 1965. – 243-248.
 7. Издание сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем. Историко-критический очерк Д. И. Багалия, Сочинения Г. С. Сковороды, Харків, 1894. – С. 23.

ОЛЕКСАНДР ХАШДЕУ І ГУРТОК СРЕЗНЕВСЬКОГО

1. *Luckyj G. Between Gogol' and Ševčenko. Polarity in the literary Ukraine 1798-1847*, München, 1971. – Р. 58.
2. Там само. – С. 62.
3. Історія Русів. Український переклад Івана Драча, Київ, 1991. – С. 98.
4. *Hașdeu Iulia Chevalerie*, Paris, 1890. – Р. 255-261.
5. Григорий Варсава Сковорода. Историко-критический очерк, ж. «Телескоп», ч. 26, 1835. – С. 157.
6. Шамрай А. Харківська школа романтиків, том I, Харків, 1930. – С. 53.
7. *Luckyj G. Between Gogol' and Ševčenko...* – Р. 60.
8. Історія Русів. – С. 68.
9. Там же. – С. 68-69.

10. Запорожская старина, кн. I, ч. 2, Харків 1833. – С. 123-125 // Гацак В. Фольклор и молдавско-русско-украинские связи, Москва, 1975. – С. 38-39.
11. *Laszlo-Kuțiuk M.* Relațiile literare româno-ucrainene în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, București, 1974. – Р. 29.
12. *Dvoichenko-Markoff E.* Puškin and the Romanian historical legend «The American Slavic and East European Review», VII, april 1948. – Р. 147.
13. *Romanenko N.* Date noi cu privire la începuturile științifice ale lui B. P. Hasdeu», Pagini de istoria literaturii și culturii moldovenești, Chișinău, 1979.
14. *Laszlo M.* B. P. Hasdeu și Giambattista Vico, «Revista de filozofie», București, tomul 13, nr. 3, 1966.
15. *Романець О.* Джерела братерства. Богдан П. Хашдеу і східно-романські-українські взаємини, Львів, 1971.

АПОЛОГЕТИКА ПРАВОСЛАВ'Я

1. *Chateaubriand François-René*, Le génie du christianisme I-ere partie livre I, chapitre I, 1802.
2. *Аскоченский В.* История Духовной Академии по преобразовании ея в 1819 году. С. Петербург, 1863. – С. 193-195, 204.
3. *Laszlo-Kuțiuk M.* Exotica limitrofă. Studii comparate româno-ucrainene. București. 1997. – Р. 106-110.
4. *Păcurariu M.* Istoria bisericii ortodoxe române, vol. 3, București, 1997, passim.
5. Там же. – С. 287.
6. *Рябчук М.* Від Малоросії до України. Парадокси

- запізнілого державотворення, Київ, 2000. – С. 34.
7. Плигузов А. От Флорентийской Унии к автокефалии Русской Церкви, Harvard Ukrainian Studies, v. XIX, 1995. – Р. 514-516.
 8. Istoria bisericească pe scurt. Prelucrată în limba română de preasfințitul arhiepiscop Filaret Stavropoleos Scriban, magistru în teologie, Iași, 1869. – Р. 95.
 9. Там же. – С. 139.
 10. Там же. – С. 73-74.

РОМАНТИЧНА ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСТВА

1. Рудьовчак О. Біля витоків багатоводної ріки. До 200-ліття від народження Михайла Лучка. «Науковий збірник Музею української культури у Свиднику», т. 16, Пряшів, 1990. – С. 7-18.
2. Лучкай М. Граматика слов'яно-руська, Київ, 1989. – С. 49.
3. Лучкай М. Історія карпатських русинів. «Науковий збірник Музею української культури у Свиднику», т. 11, Пряшів, 1983. – С. 48.
4. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець, Київ, 1989. – С. 2-7.
5. Славянские древности Шафарика, перевод Й. Бодянского, т. I, Москва, 1837. – С. 19. // Lunt H. What the Rus Primary Chronicle tells about the origin of the Slavs and the Slavic writing. Harvard Ukrainian Studies, v. XIX, 1995. – Р. 340, 344-347.
6. Tocilescu Grigore Dacia înainte de romani, București, 1880.

7. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. 16. – С. 83. // Олійник Ю. До поеми Шамсі Башту, Хроніка 2000, Наш край, Випуск I, Київ, 1992. – С. 76.

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ

1. Петраш О. Невтомний ратай. До 100-річчя від дня смерті І. Вагилевича, «Літературна Україна», 11 червня 1966 р.
2. Петраш О. «Руська трійця» М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та їхні літературні послідовники. Видання друге, доповнене. Київ, 1986. – С. 109.
3. Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Твори, Київ, 1982.
4. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму, Тернопіль, 1994. – С. 360.
5. Там же. – С. 359.
6. Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині, з польської переклав Роман Кирчів, ж. «Жовтень», ч. 1, 1978. – С. 127.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ І УКРАЇНА

1. Зеров М. Лекції з історії... – С. 144.
2. Luciani G. Le livre de la Genèse du peuple ukrainien, Paris, 1956. – Р. 88.
3. «Наше минуле» Журнал історії, літератури та культури, Київ, 1918, ч. 1. – С. 32.

4. *Luciani G.* Op. cit. – Р. 38.
5. «Наша культура». – С. 36-37.
6. *Luciani G.* Op. cit. – Р. 93.
7. *Luciani G.* Op. cit. – Р. 124.
8. Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова, М. Костомаров, Твори в двох томах, т. 1, Київ, 1990. – С. 13.
9. Шамрай А. Харківська школа романтиків, т. 3. – С. 29.
10. Ласло-Куцюк М. Засади поетики, Бухарест, 1983. – С. 208-212.

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ – ПОЕТ-РОМАНИК

1. Юрій Федькович. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи. Упорядкування і примітки М. Й. Шалати, Київ, 1985. – С. 507.
2. Костомаров Микола Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства, Упорядкував М. Т. Яценко, Київ, 1994. – С. 236.
3. Федькович Юрій Поетичні твори... – С. 226-227.
4. Там же. – С. 146-147.
5. Франко І Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини у першій половині XIX віку, ЗНТШ, т. 49, 1902. – С. 1-40.
6. Призабута пересторога, «Буковинський журнал», ч.3-4, 1994. – С. 129.
7. Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання перводруків і автографів. Зібрав Іван Франко. Львів, 1902, т. 1. – С. 589.

ЧАСТИНА II

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ОБРАЗ ПЕРЕБЕНДІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

1. *Schellings Sämtliche Werke. Abtheilung I, Band 7, Stuttgart, S. 7.*
2. Збірник «Світова велич Шевченка», т. 1, Київ, 1964. – С. 215-235.

ТРИПТИХ ШЕВЧЕНКА «ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА», «ІВАН ПІДКОВА», «Н. МАРКЕВИЧУ»

1. *Schneider L. An examination of Shevchenko's romanticism, «Journal of Ukrainian graduate studies», nr. 5, 1978. – P. 5.*
2. *Ласло-Куцюк М. «Катерина» Шевченка і «Еда» Баратинського, «Радянське літературознавство», ч. 8, 1975. // Шубравський В. Творчий метод раннього Шевченка, «Українська мова і література в школі», ч. 3, 1977.*
3. *Jędrzejewicz J. Noce ukraińskie albo rodowód geniusza. Opowieść o Szewczencie, Ludowa Spółdzielnia wydawnicza, 1966. – S. 465-473.*
4. *Історія русів... – С. 74, 96-97.*
5. *Шевченківський словник. Том перший, К. 1976. – С. 263.*

ОБРАЗ ЗВЕДЕНИЦІ В ПОЕМАХ ШЕВЧЕНКА

1. *Ласло-Куцюк М.* Велика традиція. Українська класична література в порівняльному висвітленні. Бухарест, 1979. – С. 144.
2. *Клейнер І.* Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання, Едмонтон, Канада, 1955. – С. 191.
3. *Шевченко Тарас* Повне зібрання творів у десяти томах, т. 4, К. 1949. – С. 63.
4. Там же.
5. *Филипович П.* Європейські письменники в шевченковій лектурі, 1926, ж. «Всесвіт», ч. 3, 1989. – С. 135.
6. *Ласло-Куцюк М.* Ключ до белетристики, Бухарест, 2000. – С. 179-182.
7. *Шевченко Т.* Повне зібрання..., т. 4, 1949. – С. 175; т. 5, 1951. – С. 130; т. 6, 1957. – С. 185.
8. *Blanchot M.* Spațiu literar. Traducere și prefață de Irina Mavrodin, București, 1980. – Р. 6, 12-17.
9. *Зборовська Н.* Жіноча сповідь на тлі чоловічого «герметизму», «Слово і час», Київ, ч. 8-9, 1999. – С. 62.

П'ЄСА «НАЗАР СТОДОЛЯ»

1. *Чижевський Д.* Історія української літератури... – С. 355 і наступні.
2. *Бородін В.* Твори Шевченка в політичному процесі Кирило-Мефодіївського товариства та заборона й вилучення Кобзаря. Збірник праць сімнадцятої Шевченківської конференції, К. 1970.

3. Зеров М. Лекції з історії... – С. 12.
4. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 3, 1949. – С. 436-437.
5. László-Kutiuk M. Die Entwicklung des ukrainischen Theaters. Österreichische Osthefte, nr. 3/4, Wien, 2000. – S. 633.

ІНТЕРТЕКСТ ПОЕМИ ШЕВЧЕНКА «СОН»

1. Яценко М. На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі, К. 1977. – С. 57-62, 272 і наступні.
2. Ласло-Куцюк М. Велика традиція... – С. 38-60.
3. Зеров М. Лекції з історії... – С. 170-173.
4. Запис від 23 березня 1858 р. Шевченко Т. Повне зібрання..., т. 5. – С. 163.

ПОЕМА «ЄРЕТИК»

1. Зайцев П. «Книги биття» як документ і твір, «Наше минуле», Київ, ч. 1, 1918. – С. 30.
2. Там же.
3. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані, редакція Юрія Луцького, Торонто, Канада, 1984. – С. 126.
4. «Наше минуле»... – С. 31-32.
5. Johann Kollar Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der

slawischen Nation, Leipzig, 1844 passim // Любченко В.
Франкова оцінка концепції слов'янської взаємності
Яна Коллара, зб. «Франко – письменник, мислитель,
громадянин», Львів 1998. – С. 501-507.

6. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 6, 1957. –
С. 125.

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ПОЕМА «КАВКАЗ»

1. Зеров М. Лекції з історії... – С. 175.
2. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 6, 1957. – С. 37.
3. Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви,
Бухарест, 1994. – С. 51
4. Малахій, глава 4, стих 2.

ПОСЛАННЯ «І МЕРТВИМ І ЖИВИМ»

1. «Наше минуле»... – С. 21, 36-37.
2. «Світова велич Шевченка». Збірник матеріалів про
творчість Т. Г. Шевченка у трьох томах. К., 1964, т. 1. –
С. 92.
3. Freund R. Individual vs. collective responsibility. From the
Ancient Near East and the Bible to the Greco-Roman world
«Scandinavian Journal of the Old Testament», Oslo-
Stockholm, v. 11, 1997, п. 2. – Р. 279 sq.
4. Драч І. Франко і ми. Кілька суб'єктивних вражень в
кінці століття. «Слово і час», Київ, ч. 10, 1996.
5. Славянские древности Шафарика... // Житник В. Т.

Шевченко чеською та словацькою мовами, зб. «Шевченко і світ», Київ, 1989. – С. 48. // Любченко В. Франкова оцінка..., зб. «Франко – письменник, мислитель, громадянин». – С. 501-506.

ГЕНЕЗИС «ЗАПОВІТУ»

1. Івакін Юрій Коментар до «Кобзаря» Шевченка, частина 1, 1964, розділ про «Заповіт».
2. Ласло-Куцюк М. Велика традиція... – С. 71 і наступні.
3. Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви... – С. 118.
4. Там же. – С. 119 і наступні.
5. Koropeckyj R. T. Ševčenko's Davydovy Pslmy. A romantic Psalter. «Slavic and East European Journal», v. 27, n. 2, Summer 1983.
6. Kovalevsky J. Taina originilor, Bucureşti, 1996. – Р. 90-94.
7. Михайлин І. Достоєвський і Шевченко, Харків, 1994. – С. 26-27, 29.

РОСІЙСЬКІ ПОВІСТІ ШЕВЧЕНКА

1. Шагинян М. Тарас Шевченко, Москва, 1946. – С. 94. // Шевченкознавство. Підсумки і проблеми, К. 1975. – С. 476-477.
2. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 6, К. 1957. – С. 125.
3. Там же. – С. 181. Лист від 25 квітня 1958.

4. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 4, К. 1949. – С. 223.
5. Там же. – С. 184.
6. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 6, К. 1957. – С. 57.
7. Там же. – С. 188.
8. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 4. – С. 176.
9. Грабович Г. Прихованій Шевченко, «Критика», рік видання IV, Київ, ч. 9, вересень 2000. – С. 11-12.
10. Jung C. G. Tipuri psihologice. Traducere din limba germană de Viorica Nișcov, București, 1997. – Р. 428-431.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ НАСЛІДУВАННЯ ПРОРОКАМ

1. Щурат В. Святе письмо у Шевченковій поезії, Львів, 1904.
2. Ласло-Куцюк М. Вогонь і слово. Космогонічний міф на Україні. Бухарест, 1992. – С. 64-91.
3. Eliade M. Istoria credințelor și ideilor religioase, București, 1981, vol. 1. – Р. 145.
4. Laszlo-Kuțiuk M. Ghid de autocunoștere. Elemente de socionică. București, 2000. – Р. 57-59.

ПОЕМА ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ»

1. Збужко О. Шевченків міф України... – С. 126.
2. Шевченко Тарас Повне зібрання..., т. 6, 1957. – С. 57.

3. *Harris M.* Cows, pigs, wars and witches. The riddles of culture, New-York, 1962. – Р. 166.
4. Сирцова О. Канон і апокриф, ж. «Слово і час», ч. 3, 1990. – С. 40-44.
5. Нахлік О. Деміфологізація євангельського дійства в поемі «Марія» Тараса Шевченка, «Збірник Харківського історико-фолологічного товариства», ч. 5, 1995. – С. 105.
6. Забужко О. Шевченків міф України... – С. 137-138.
7. Цитата з статті К. Доброджану-Геря «Тарас Шевченко» в українському перекладі О. Романця у зб. «Світова велич Шевченка», т. 3, Київ 1964. – С. 264.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ТАРАС ШЕВЧЕНКО

1. *Шевчук В.* Пантелеймон Куліш і його любовні пригоди, ж. «Вітчизна», 1989.
2. Вибрані листи П. Куліша... – С. 115-116.
3. Яблонська О. Творчість Т. Шевченка в історико-культурному контексті Галичини 60-х років XIX ст., «Визвольний шлях», ч. 8, 1998. – С. 990.
4. Там же.
5. «Основа», 1861, ч. 3.
6. «Україна», ч. 31, серпень 1990. – С. 8.
7. Там же. – С. 9.
8. *Blanchot M.* Spațiul literar... – Р. 20.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аксаков С. 237, 257
Альгаротті Ф. 203
Амартола Г. 76
Амос 218, 222, 223, 225
Антонич Б. І. 261
Аргезі Т. 246
Асакі Г. 55
Аскоченський В. 54
- Багалій Д. 38, 39
Байрон Дж. Г. 8, 9, 110, 161, 196
Бантиш-Каменський Д. 157
Баратинський Є. 160-166, 328
Барвінський О. 322
Бачинський А. 21
Беме Я. 26
Белінський В. Г. 141
Белческу Н. 40
Благослав Я. Н. 74, 75, 213
Бланшо М. 327
Боденштедт Ф. 44
Бодянський О. 208-210, 237
Бородін В. 178
· Бюргер Г. А. 115
- Вагилевич І. 71, 76, 87-99
Валері П. 174, 327
Вікліф Дж. 207
Віко Дж. 24, 27
Віны А. 181
Вольтер 102, 203, 212
- Ганка В. 75, 98, 237
Гегель Ф. В. 23, 102, 212
Гельдерлін Ф. 142
Гердер Й. Г. 103, 131, 212, 323
Герцен О. 108
Гете Й. В. 28, 146, 151, 166, 167, 268, 307-308, 328
Гібbon Е. 264
Гоголь М. 9, 11, 141, 142-143, 255, 258
Голдсміс О. 263, 269
Гомер 25
Головацький Я. 88, 90, 96
Горацій 194, 242, 243
Гофман Е. Т. А. 12, 142-144
Гощинський С. 6-7
Грабович Г. 14, 156, 265, 274-276
Грабовський М. 6
Гребінка Є. 9
Грінченко Б. 140
Грушевський М. 118
Гулак-Артемовський П. 30, 34, 71, 151, 178
Гурмузакі Е. 96
Гус Ян 206-210, 237
Гюго В. 142
- Данте 329
Двойченко-Маркова Є. 21
Джефрі Д. Л. 15
Дідро Д. 183

- Дінеску М. 183
Доброджану-Геря К. 314-315
Дософей 246
Драгоманов 252, 253
Драйзер Т. 282, 283
Драч І. 46, 235
- Езоп 25
Еліаде М. 281
- Єремія 233, 283-284
- Жаботинський В. 165
Жирмунський В. 131
Жуковський М. 161
- Забужко О. 152, 156, 175, 176, 306, 313-314
Зайцев П. 102, 107, 153, 206, 207, 211, 212
Залеський Й. Б. 6, 7
Зборовська Н. 175-176
Зеров М. 154, 182, 184, 216
- Ігнат А. 74
Ієзекіїль 213, 214, 288-296
Ісая 285, 300, 303-305
- Йоан, євангеліст 191
Йонеску-Нішков 21
- Караман П. 96
Карамзин М. 162-163
Кафка Ф. 327
Квітка-Основ'яненко 99, 119, 151, 166-167, 268, 322, 328
Кириєвський І. В. 237
Кіне Е. 103, 212
Коваленський М. 27
- Коллар Ян 75, 98, 212, 232, 237, 238
Кониський Г. 216
Корольов П. 153
Костін М. 138
Костомаров М. 13, 14, 25, 51, 54, 72, 100-121, 123, 179, 206, 228, 255, 318
Котляревський І. 12, 99, 151, 165, 181, 182-188
Кохановський Ян 246
Кукольник М. 11
Куліш П. 14, 101, 103, 109, 179, 184-185, 210, 211, 234, 239, 240, 248, 255, 301, 316-329
Купчанко Г. 136
- Ламартін А. 181
Ленін В. І. 179
Леопарді Дж. 181
Лєрмонтов М. 216
Ломоносов М. 28, 29, 31, 36
Лучкай М. 72-86, 102, 123, 136, 177, 236
Люсіані Ж. 105
Лютер М. 39, 209
- Майор П. 81, 84
Маковей О. 132
Максимович М. 87, 88, 97, 151
Макферсон Дж. 70, 163
Малахій 223, 225, 226
Мальчевський А. 8
Маркевич М. 9, 150, 156
Марлінський (А. А. Бестужев Марлінський) 257
Махновець Л. 77

- Мейєрбер Дж. 171-172
 Мефодій 85
 Міцкевич А. 54, 90, 100, 106,
 107, 113, 146, 175, 196-203,
 211, 216, 230
 Мішле Ж. 103, 212
 Могила П. 62, 67
 Могильницький А. 72
 Мур Т. 9

 Надеждін Н. 12
 Нахлік Є. 324
 Нестор 80
 Нудьга Г. 181

 Олесь О. 17
 Орос М. 74
 Осія 225, 285, 291-301

 Павличко Д. 246
 Павло, апостол 252
 Пауль (Жан Паул) 26
 Пекурапіу М. 63
 Петренко М. 180-181
 Прікет С. 15
 Пріцак О. 155
 Прокопій з Цезареї 81
 Пушкін О. С. 9, 50, 71, 145,
 166, 167, 201-203, 216, 238,
 242, 243, 244, 250, 310

 Рембо А. 158
 Ренан Е. 310
 Рилєєв К. 9, 154
 Рильський М. 8
 Річардсон С. 263
 Роткель Р. 13
 Руссо А. 40, 230
 Розкобищенко Ів. - 43-44
- Руссо Ж. Ж. 42
 Рябчук М. 65

 Садов'яну М. 46
 Сак Ю. 74
 Сковорода Г. 8, 16, 20-42, 45,
 86, 156, 193, 194, 306, 312-
 319
 Скотт В. 7, 44, 118, 263
 Скріб Е. 171
 Скрібан Ф. 54-69
 Смілянська В. 102
 Сократ 25
 Солон 25
 Сондерс Д. 10
 Срезневський І. 27, 30, 43-
 52, 153
 Стурдза О. 62

 Тегнер Е. 124
 Теофілакт з Сімокати 80, 83
 Толстой Л. 121, 198, 216, 271
 Точілеску Г. 80

 Українка Леся 16, 116, 259,
 279
 Уланд Л. 114, 127

 Федъкович Ю. 13, 122-139
 Фіхте Й. Г. 103, 212
 Флобер Г. 269
 Фрай Норсроп 323
 Франко І. 16, 132, 134, 144,
 224, 234, 235, 259, 279, 318

 Хашдеу Б. П. 30
 Хашдеу Ол. 20-52, 86, 178
 Хвильовий М. 296
 Хетсо Гейр 163

- Хом'яков 237
Хорошевський В. Ю. 232
Христева Ю. 190

Цамблак Г. 136

Чижевський Д. 26, 98, 177,
180, 310
Чіпаріу Т. 56

Шагінян М. 257
Шамота М. 88, 99
Шамрай А. 116, 180
Шатобріан Ф. Р. 53, 214
Шафарик П. 211, 213, 214,
236, 237
Шахматов О. 77
Шашкевич М. 72, 88, 89

Шевельов Г. (Шерех Ю.) 14,
180
Шевчук В. 317
Шекспір В. 28, 115, 185, 242
Шеллінг Ф. В. 141
Шіллер Ф. 112, 113, 116, 139,
144, 146
Шинкай Г. 84
Шлегель Ф. 15
Шлейєрмакер Ф. 15
Шлецер А. Л. 76, 85
Шубравський В. 145
Штраус Д. 310
Шуман Р. 142

Щурат В. 15, 46, 280

Яценко М. 102

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

ЧАСТИНА І

Олександр Хашдеу – дослідник спадщини	
Сковороди	20
Олександр Хашдеу і гурток Срезневського	43
Апологетика православ'я	53
Романтична історія слов'янства	70
Іван Вагилевич	87
Костомаров і Україна	100
Юрій Федькович – поет-романтик	122

ЧАСТИНА ІІ

Шевченківський образ Перебенді в контексті європейського романтизму	140
Триптих Шевченка «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Н. Маркевичу»	145
Образ зведениці в поемах Шевченка	160
П'єса «Назар Стодоля»	177
Інтертекст поеми Шевченка «Сон»	190

Поема «Єретику»	206
Шевченківська поема «Кавказ»	215
Послання «І мертвим і живим»	227
Генезис «Заповіту»	242
Російські повісті Шевченка	257
Шевченківські наслідування пророкам	280
Поема Шевченка «Марія»	306
Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко	316
Бібліографічні посилання	330
Показчик імен	343

Ва 639891

«Всього Шевченка мужицтвом не пояснити» – писав Павло Филипович. Аналіз творів поета, що належать до різних жанрів, підтверджує цю думку відомого критика.

Поза фольклорних зразків, ми торкнулись у цій книзі моделей чужих літератур, наголошуючи на біблійних зразках. Все це закарбовано неповторною печаттю індивідуальності великого поета. Поруч із Шевченком ми схарактеризували й кілька інших цікавих письменників доби романтизму.

Magdalena
László-Kuțiu

Magdalena
LÁSZLO-KUȚIU
Opera lui Șevcenko
pe fundalul epocii sale
Editura MUSTANG
București, 2002

ISBN 973-8315-20-4